

POLSKIE TOWARZYSTWO AFRYKANISTYCZNE

AFRYKA

NR 48/2018 WARSZAWA

Wydawca: Polskie Towarzystwo Afrykanistyczne

Adres redakcji:

(także w sprawie nabywania egzemplarzy „Afryki”)

Katedra Języków i Kultur Afryki UW

00-927 Warszawa, Krakowskie Przedmieście 26/28

tel. +48 22 55 20 517, 692 175 093, e-mail: peteafr@gmail.com

www.ptafr.org.pl

POLSKIE

TOWARZYSTWO

AFRYKANISTYCZNE

Rachunek bankowy:

PKO BP SA XIV O/Warszawa

76 1020 1156 0000 7802 0050 6345

Rada Naukowa

Jan Jakub Milewski

Bronisław Kazimierz Nowak

Robert Kłosowicz

Stanisław Piłaszewicz

Jarosław Różański OMI

Michał Tymowski

Ryszard Vorbrich

Henryk Zimoń

Arkadiusz Żukowski

Redaktor naczelna Małgorzata Szupejko

Redaktor tematyczny Marek Pawełczak

Sekretarz redakcji Renata Díaz-Szmidt

Zespół redakcyjny Wiesława Bolimowska, Sabina Brakoniecka,

Bogusław Franczyk, Ewa Kalinowska, Izabela Will, Kinga Turkowska

Redaktor językowy (język polski) Małgorzata Kąkiel

Redaktor językowy (język angielski) Dafydd Williams

Redaktor językowy (język francuski) Ewa Kalinowska

© Copyright by Polskie Towarzystwo Afrykanistyczne

ISSN-1234-0278, e-ISSN-2449-822X

Na okładce: Azmari - tradycyjna etiopska pieśniarka

– malowidło na skórze autorstwa Gebre Krystosa Solomona (2004/5)

Opinie wyrażone w tekstach autorskich na łamach „Afryki” nie powinny być utożsamiane ze stanowiskiem władz PTAfr lub zespołu redakcyjnego.

Realizacja na zlecenie Wydawcy

Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, e-mail: oficyna@aspra.pl

Nakład: 200 egz.

SPIS TREŚCI

CONTENTS	5

SUMMARIES OF ARTICLES	7

SPOŁECZEŃSTWO I KULTURA	11

Edward Sito SVD

Rodzina afrykańska u Ewe, południowe Togo – część II	11

LITERATURY AFRYKI W JĘZYKACH EUROPEJSKICH

Ewa Kalinowska

Postkolonialne dzieci francuskojęzycznej literatury afrykańskiej	29

ORATORY AFRYKI W BADANIACH POLSKICH

Ewa Wołk-Sore

Znaczenie badań terenowych Stefana Strelcyna dla odkrywania kulturowego kontekstu etiopskiej oratury	49

Z HISTORII AFRYKI

Joanna Bar

Wkład Jana Czekanowskiego w badanie historii i tradycji królestw Bunyoro i Toro	61

Marek Pawełczak

Kupcy indyjscy w międzynarodowym handlu Zanzibaru w latach 1840–1888 ...	81

Bogusław Franczyk

Pochówki „władców ziemi” w badaniach etnoarcheologicznych	125

VARIA

Sebastian Teusz

Julius Eduard Teusz (1845-1912) – biolog, odkrywca, podróżnik	143

RECENZJE

Maciej Ząbek

Jacek Pawlik, <i>Twórcza codzienność mieszkańców Lomé</i>	157

Marek Pawełczak

Globalizacja i dług w zachodniej części Oceanu Indyjskiego

Wokół książek: **Fahad Ahmad Bishara**, *A Sea of Debt. Law and Economic Life in the Western Indian Ocean, 1780-1950* oraz: **Thomas McDow**, *Buying Time. Debt and Mobility in the Western Indian Ocean* 160

Piotr Kruze

Michał Leśniewski, *Klip River Affair of 1847* 165

KONFERENCJE

Konferencja Międzynarodowa

The 15th Congress of PanAfrican Archaeological Association for Prehistory and Related Studies (PanAf): **“Valorization of African Cultural Heritage and Sustainable Development”**, (*Relacja Macieja Czapskiego, Bogusława Franczyka, Krzysztofa Raka*) 169

Konferencja ogólnopolska

„Czy Afryka potrzebuje nowych granic? Stosunki międzynarodowe w Afryce w kontekście separatyzmów w regionie”, (*Relacja Wiesławy Bolimowskiej*) 174

KRONIKA

Pro memoria

Profesor dr hab. Grzegorz Kaczyński 181

Aneta Pawłowska

Wystawa „**Ślęzak wśród Pigmejów**” 182

INFORMACJE REDAKCJI 187

CONTENTS

SUMMARIES OF ARTICLES	7

SOCIETY AND CULTURE	11

Edward Sito SVD

The African Family on the Example of Ewe, part II	11

AFRICAN LITERATURES IN EUROPEAN LANGUAGES

Ewa Kalinowska

Postcolonial Children of the Francophone African Literature	29

POLISH STUDIES ON AFRICAN ORATURES

Ewa Wolk-Sore

The Significance of Field Studies of Stefan Strelcyn for Understanding the Cultural Context of the Ethiopian Orature.	49

FROM THE HISTORY OF AFRICA

Joanna Bar

History and Tradition of the Kingdoms of Bunyoro and Toro in the Light of Jan Czekanowski's Research	61

Marek Pawełczak

Indian Merchants in the International Trade of Zanzibar in 1840-1888	81

Bogusław Franczyk

Burials of "Landlords" in Ethnoarcheological Research.	125

VARIA

Sebastian Teusz

Julius Eduard Teusz (1845–1912) – Biologist, Discoverer, Traveler	143

BOOK REVIEWS

Maciej Ząbek

Jacek J. Pawlik, <i>The Creative Everyday Life of the Inhabitants of Lomé</i>.	157

Marek Pawełczak

Globalisation and Debt in the Western Part of the Indian Ocean Based on: Fahad Ahmad Bishara, <i>A Sea of Debt. Law and Economic Life in the Western Indian Ocean, 1780–1950</i> and: Thomas McDow, <i>Buying Time. Debt and Mobility in the Western Indian Ocean</i>	160

Piotr Kruze	
Michał Leśniewski, <i>Klip River Affair of 1847</i>	165

CONFERENCES

International Conference

The 15th Congress of PanAfrican Archaeological Association for Prehistory and Related Studies (PanAf): “Valorisation of African Cultural Heritage and Sustainable Development” , (<i>account by Maciej Czapski, Bogusław Franczyk, Krzysztof Rak</i>)	169

National Conference

“Does Africa Need New Borders? International Relations in Africa in the Context of Separatism in the Region” , (<i>account by Wiesława Bolimowska</i>)	174

CHRONICLE

Pro memoria

Professor Grzegorz Kaczyński	181

Aneta Pawłowska

Exhibition „A Silesian among Pygmies”	182

EDITORIAL INFORMATION	187

SUMMARIES OF ARTICLES

EDWARD SITO SVD

The African Family on the Example of Ewe, part 2

Based on many years of field research, basic information about the institution of marriage in Togo and a characteristic of various types of marriages were presented: revenge marriage, forced marriage, civil marriage, religious marriage and polygynous marriage. The second part of the study presents the problem of divorce. Characteristics of both the civil path to getting a divorce and a divorce obtained in accordance with traditional procedures are given. This part also includes an anthropological-sociological analysis of the breakdown of marriages.

Key words: Togo, ethnic group Ewe, traditional marriage, religious marriage, polygyny, divorce

EWA KALINOWSKA

Postcolonial Children of the Francophone African Literature

The article presents a condensed synopsis of the francophone literature of Africa and then focuses on its main subject: French-language literary creations by African authors, publishing since 1990 and called the “children of postcolony”. The essay by Abdourahman A. Waberi (« *Les enfants de la postcolonie: esquisse d’une nouvelle génération d’écrivains francophones d’Afrique noire* », *Notre Librairie*, 1998) was our starting point for an in-depth analysis, leading to a balanced presentation of the postcolonial children’s generation.

Key words: African literature, Francophone literature, Postcolonial literature

EWA WOŁK-SORE

The Significance of Field Studies of Stefan Strelcyn for Understanding the Cultural Context of Ethiopian Orature

The recordings made by Stefan Strelcyn during his field trip to Ethiopia contain unique material from the mid-20th century. Their contextual interpretation has revealed various interesting characteristics of Amharic folk poetry, such as metaphors and metonyms, prosodic features, etc. Most significantly, they have provided

an insight into the linguistic worldview typical of Ethiopia with its distinctive concepts describing basic phenomena in human life. The results of the work on folk songs of five distinctive Ethiopian national groups will certainly enrich our knowledge of Ethiopian culture and its diversity.

Key words: Stefan Strelcyn, archival recordings, Ethiopian oral literature, Amharic folk poetry

JOANNA BAR

History and Tradition of the Kingdoms of Bunyoro and Toro in the Light of Jan Czekanowski's Research

The purpose of this article is to present the history of the Bunyoro and Toro Kingdoms in the light of research of the eminent Polish anthropologist, Jan Czekanowski. Czekanowski conducted field research in the kingdom of Toro in 1908, when both Bunyoro and Toro were part of the Uganda Protectorate. Bunyoro and Toro ceased to exist as political entities in 1966, after Uganda gained independence. They recovered their position in 1993 and today their kings try again to combine their old tradition with modernity and to define their place in the contemporary political, social, cultural and economic country life. Jan Czekanowski's research, though not well-known outside of Poland, is a valuable contribution to the studies of their pre-colonial history.

Keywords: Bunyoro, Toro, Interlacustrine Area, Uganda, Jan Czekanowski

MAREK PAWEŁCZAK

Indian Merchants in the International Trade of Zanzibar Between 1840–1888

The article describes the role of Indian merchants in the international trade of Zanzibar during the period 1840-1888, i.e. from the strengthening of the rule of Sa'īd ibn Sulṭān Āl Bu Sa'īdī on the East African coast to the loss of this area by his son Barḡaš ibn Sa'īd as a result of colonial conquest. The article deals with both objective and subjective factors determining the place of Indians in the trade of Zanzibar, including transport and communication, currency, factors related to participation in exchange mechanisms, negotiations, cooperation, competition and capital flow. Moreover, the author analyses the transformation within the Indian community of the Sultanate of Zanzibar, referring to the concept of commercial

diaspora. He focuses on the ways in which the diaspora acted as an intermediary in the international exchange at various levels, adapting to changing political, technical and financial conditions. He scrutinises the changes in relations with Europeans, including the erosion of trust which was related to the increase of competition and risk. The author draws a model of the evolution of the Indian community from the stage in which access to brokering was controlled by the diaspora's narrow elite and the ruler to a situation in which the hierarchy of diaspora became fragmented and the access to credit opened up new opportunities to a broader wave of immigrants at various levels of exchange. This concerned both the direct trade with Western markets and the trade on the East African coast. The author used the archival sources from Zanzibar, Great Britain, Germany, the USA and France, including those created by the merchant companies from Staatsarchiv in Hamburg and the Peabody Essex Museum in Peabody (MA, USA)

Key words: East Africa, History, Nineteenth Century, Indians, Migrations, Commerce, Finance, steam transport

BOGUSŁAW FRANCIK

Burials of “Landlords” in Ethnoarchaeological Research

The aim of this article is to present the latest results of the ethno-archaeological research which was carried out in central Yatenga (Burkina Faso) in a small community called Nyonyosi. The examined group, according to oral traditions and historical sources, could be perceived as direct descendants of the societies which inhabited the upper Nakambé valley before Mossi migration in the 14th and 15th century CE. Nowadays, due to a high degree of acculturation, Nyonyosi have lost their cultural distinctiveness and have adopted the lifestyle and language of the newcomers. However, despite the passing of the centuries, some autochthonic elements have survived in the institution of the “earth priests” – *tengsoba*, which is reflected in the material culture. These include local ceramic art, objects linked to the worship and burials of *tengsoba*.

The article is an attempt to present the phenomenon of modern *tengsoba* burials as a connection between the present living culture and the archaeological culture. Main components of those burials, such as stone stela and clay coffins, are derived from forms found in Kurumba chiefdoms. In my search for analogies between the regions, I also use oral tradition, which has preserved information about migration from Lurum.

Key words: ethno-archaeology, Nyonyosi, *tengsoba*, burials

EDWARD SITO SVD

RODZINA AFRYKAŃSKA U EWE, POŁUDNIOWE TOGO – CZĘŚĆ II¹

Streszczenie

W oparciu o wieloletnie badania terenowe zostały przedstawione podstawowe informacje dotyczące instytucji małżeństwa w Togo oraz scharakteryzowane rozmaite typy małżeństw: małżeństwo zemsty, małżeństwo wymuszone, małżeństwo zawierane na drodze cywilnej, małżeństwo religijne oraz małżeństwo poligyniczne.

W drugiej części opracowania przedstawiono problematykę rozwodu. Poddano charakterystyce zarówno cywilną drogę uzyskania rozwodu, jak i rozwodu używanego zgodnie z tradycyjnymi procedurami. W tej części zawarta jest również antropologiczno-socjologiczna analiza rozpadu związków małżeńskich.

Słowa kluczowe: Togo, grupa etniczna Ewe, małżeństwo tradycyjne, małżeństwa religijne, poligynia, rozwód

I. Odmienne formy małżeństwa

1. Małżeństwo zemsty

W sytuacji przypadkowego zabójstwa², do którego dochodziło przeważnie podczas polowań, rodzina winowajcy była zobowiązana „zwrócić” straconego członka rodziny. Należało oddać wartość zwaną *agba nana*, co w języku francuskim określane jest jako *la dot*, czyli wiano, posag. Rodzina zmarłego nie tylko otrzymywała wartość *agba nana*, ale również jedną z siostr zabójcy, o ile nie były one jeszcze zamężne. Gdy siostry zabójcy były już mężatkami, rodzina winowajcy

¹ Niniejszy artykuł jest kontynuacją opublikowanej w nr 46/2017 „Afryki” pracy E. Sity SVD, polskiego misjonarza ze Zgromadzenia Słowa Bożego, pracującego na misji w Togo. Całość stanowi jego nieopublikowaną rozprawę doktorską: *Specyfika głoszenia Ewangelii w kontekście kultury Południowego Togo na przykładzie interpretacji perykopy o kobiecie cudzołożnej (J 7,53-8,11)*, obronioną na Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim w 2017 r. [przyp. Redakcji].

² W przypadkach zabójstw z premedytacją, winowajca ginie w podobny sposób, jak dokonano zabójstwa. Jediną formą uniknięcia śmierci dla winowajcy była ucieczka z własnej miejscowości i schronienie się w konwencie Vodou. Zob. C. Rivière, *Anthropologie religieuse des Évé du Togo*, s. 101.

przekazywała rodzinie ofiary najbliższą osobę z rodziny, aby dokonać *hlosidede* (małżeństwo zemsty)³.

2. Małżeństwo wymuszone

W przypadkach niewierności, gdy mąż nie chce przyjąć swej żony, aby dokonała ona rytuału oczyszczającego, wówczas pozostawia ową niewierną żonę do dyspozycji wodza wioski, którego zadaniem jest znalezienie jej nowego męża. Zdarza się, że kobieta pozostaje kolejną żoną wodza wioski.

Gdy rodzina pozostaje przez dłuższy czas zadłużona wobec innej rodziny, po odpowiednim osądzie tradycyjnym jest zobowiązana oddać w zastaw jedną ze swych córek, która tradycyjnie nosi nazwę *awobasi*. Gdy zostanie spłacony dług, kobieta może powrócić do swej rodziny, w przeciwnym przypadku pozostaje jedną z żon w rodzinie, u której się zadłużyła.

W północno-wschodniej części regionu zamieszkiwanej przez lud Ewe praktykowany jest lewirat. Według przekazów tradycyjnych, przed złożeniem trumny do grobu, dwie osoby z rodziny przenosiły ciało zmarłego w trumnie. Podczas wymieniania imion braci zmarłego, jego ciało miało poruszyć trumnę, wskazując brata, na którego spadał obowiązek uregulowania kosztów pochówku oraz poślubienia wdowy⁴. W przypadkach lewiratu prawo tradycyjne pozwala mężczyźnie na małżeństwo z żoną zmarłego brata, lecz kategorycznie zabrania poślubić synowi jedną z żon zmarłego ojca, a ojcu – żonę zmarłego syna.

Kobieta zmarłego nie jest zobowiązana do wyjścia za mąż za jednego z braci zmarłego męża. Może sobie sama wybrać przyszłego męża, w przypadku gdy jest bogata zwalnia z obowiązku *agba nana*. Jednak po dokonanych rytuałach małżeństwa jest zobowiązana oddać swój majątek pod zarządzanie męża. Diedrich Westermann przytacza historie, w których bogate kobiety mogły sobie wykupić niewolnika na męża. W tym przypadku niewolnik stawał się prawowitym członkiem rodziny⁵.

Koko lub *Akoko* jest to tradycyjne imię trzeciej córki, która nie należy do rodziny ojca, lecz do rodziny matki. Przebywa w rodzinie ojca do momentu małżeństwa. Wówczas dziewczyna opuszcza dom rodzinny, jej przyszły małżonek powinien pochodzić z rodziny matki i tym samym jest zwolniony z obowiązku spłacenia *agba nana*.

3. Ślub cywilny

Według prawa cywilnego obowiązującego w Togo, przed zawarciem związku małżeńskiego co najmniej na czterdzieści pięć dni od planowanej daty ślubu należy złożyć w Urzędzie Stanu Cywilnego (Mairie) następujące dokumenty:

³ Odpowiednie rytuały *hlosidede* opisane przez J. Spieth, *Les communautés Ewe*, s. 215–216.

⁴ Por. D. Westermann, *La vie sociale des Guin d'Aneho et de Glidji (Sud-Togo)*, s. 130.

⁵ Tamże, s. 136–139.

- akty urodzenia,
- dokumenty potwierdzający pobyt stały,
- kopie dowodów osobistych przyszłych małżonków oraz ich świadków,
- dokumenty potwierdzające zdolność zawarcia małżeństwa (w przypadku rozwodu – akt prawy potwierdzający rozwód, w przypadku śmierci poprzedniego małżonka/małżonki – akt zgonu),
- pisemne pozwolenie Prokuratora Republiki, jeżeli osoby zawierające związek małżeński nie mają ukończonego 21. roku życia,
- pisemne pozwolenia rodziców, gdy małżonka nie ma 17 lat,
- potwierdzenie spłacenia powinności małżeńskiej wobec rodziny żony rodziców,
- należność 10 500 franków CFA⁶ należy uiścić, gdy ślub będzie zawarty w czwartek w godz. 9:00–11:30, lub 18 500 franków CFA, gdy ceremonia się dokona w sobotę w godz. 15:00–17:00,
- akt ślubu.

Togijskie prawo cywilne dopuszcza związki poligamiczne swych obywateli – dotyczy to wyłącznie Togijczyków⁷. W momencie ślubu cywilnego mężczyzna wybiera formę małżeństwa: poligamia lub monogamia. Mężczyznom nieposiadającym obywatelstwa togijskiego prawo cywilne nie pozwala na wybór formy poligamicznej małżeństwa. W praktyce cudzoziemcy–muzułmanie żyją w związkach poligamicznych, jednak niezatwierdzonych przez prawo cywilne. Kobieta-muzułmanka żyjąca w związku poligamicznym nie posiada żadnego zabezpieczenia prawnego, tak w sferze własności prywatnej, jak i w sprawie dzieci. System prawny obowiązujący w Togo zapewnia jednakowy status małżeński dla kobiet w rodzinach poligamicznych⁸. Mężczyzna, który wybrał formę monogamii, może poślubić kolejne kobiety jedynie pod warunkiem unieważnienia lub rozwodu poprzedniego małżeństwa (CPF art. 49). Po wyborze charakteru monogamicznego małżeństwa kolejne małżeństwo w świetle prawa cywilnego jest nieważne (CPF art. 80).

Urzędy Stanu Cywilnego w Togo przewidują zawarcie związków małżeńskich w wyznaczonym czasie (czwartki w godz. 9:00–11:30 oraz w soboty w godz. 15:00–17:00)⁹, dlatego też w zależności od dnia rodziny przygotowują

---

⁶ Waluta używana w 14 krajach Afryki Zachodniej i Centralnej. Skrót FCFA pochodzi od wyrażenia w języku francuskim (franc de la Coopération Financière en Afrique Centrale), w roku 2015 wartość 500 FCFA odpowiadała wartości 1 dol USD.

⁷ Zob. Art. 42. Code des personnes et de la famille (CPF), obowiązujący od 29/6/2012. [dostęp 18/12/2015] http://togo.eregulations.org/media/loi-portant-modification-du-code-des-personnes-et-de-la-famille_1.pdf. dostępny w internecie: <http://togo.eregulations.org>.

⁸ „En cas de polygamie, chaque épouse peut prétendre à l'égalité de traitement par rapport à l'autre.” W przypadkach rodzin poligamicznych każda z żon powinna być traktowana na równi z innymi. CPF, Art. 97.

⁹ W przypadkach niemożliwości przybycia do Urzędu Stanu Cywilnego małżonka/ów artykuł „AFRYKA” 48 (2018 r.)

specjalny posiłek w gronie najbliższych (czwartek – obiad, sobota – kolacja). Pościłki w dużym gronie oraz w radosnej atmosferze towarzyszą zawarciu związku małżeńskiego typu tradycyjnego oraz religijnego.

4. Małżeństwa o charakterze religijnym

Ślub w rodzinach muzułmańskich (*fatiha* lub *nikah*) odbywa się w domu rodziny męża w obecności świadków oraz imama, będącego przywódcą lokalnej wspólnoty muzułmańskiej¹⁰. W kulturze muzułmańskiej w Togo istnieją trzy podstawowe etapy zawarcia związku: „zaręczyny, podpisanie aktu ślubnego i zorganizowanie uroczystości weselnej połączonej ze skonsumowaniem małżeństwa”¹¹. Spłacenie powinności małżeńskiej jest warunkiem obowiązkowym odbycia zaplanowanych zaślubin. Zdecydowana większość wyznawców islamu żyje w związkach poligamicznych.

Według prawa koranicznego muzułmanin może posiadać do czterech żon. O ilości poślubionych żon decyduje sytuacja ekonomiczna mężczyzny. Kobieta praktykująca islam jest zobowiązana wybrać sobie męża muzułmanina: w innych przypadkach dojdzie do małżeństwa pod warunkiem, że przyszły mąż przejdzie na islam.

Prawo islamu pozwala mężczyźnie wybrać sobie kobietę spośród „ludu Księgi”¹². W momencie zawierania małżeństwa wybranka jest uświadomiona o prawach panujących wśród wyznawców islamu w Togo¹³. W sytuacjach konfliktowych kobieta nie ma uprawnień do dzieci ani do dziedziczenia dóbr materialnych po mężu. Powszechnym zwyczajem jest wydawanie dziewcząt za mąż ze względów finansowych, np. w związku z długami rodzinnymi lub po prostu z powodu chęci poprawy sytuacji ekonomicznej rodziny. Bardzo często mężczyźni, którzy są zadłużeni, oddają swe córki za mąż w zamian za umorzenie długów. Zdarza się, że w celu poprawy swej sytuacji ekonomicznej „sprzedają swe córki” bogatszym wyznawcom islamu¹⁴.

Małżeństwo według obrządku katolickiego w swym charakterze i ceremoniach nie odbiega od norm zawarcia tego związku w innych krajach. W celu zapewnienia pewnej trwałości i stabilności w małżeństwie katolickim zaleca się potwierdzenia

78 dopuszcza możliwość przemieszczenia się pracownika USC pod wskazany adres, aby dokonać właściwych czynności urzędniczych.

¹⁰ Zob. Ceremonie związane ze ślubem w rodzinach muzułmańskich. Zob. <https://www.fichier-pdf.fr/2013/10/26/le-mariage-dans-l-islam/preview/page/3>. [dostęp 22/12/2015].

¹¹ Zob. J.J. Pawlik, *Małżeństwo w islamie*, w: W. Nowak, M. Tunkiewicz (red.), *Małżeństwo w świetle dialogu kultur*, Wyd. UWM, Olsztyn 2009, s. 204.

¹² Zob. A.M. Piwko, *Małżeństwo chrześcijańsko-islamskie*, „NURT SVD” 2009 (125), s. 100.

¹³ Zob. J.J. Pawlik, *Małżeństwo w islamie*, s. 202.

¹⁴ Zob. Dokumentacja projektu *Droit de la famille au Togo*, s. 13. Zob. <http://www.africa-pas.org/site/images/PDF/Droitfamille.pdf>. [dostęp: 04.02.2016].

uiszczenia *agba nana*. Nie jest to jednak warunkiem koniecznym do legalizacji związku, w odróżnieniu od zawarcia ślubu cywilnego.

Według opinii antropologa o. Jacka Jana Pawlika SVD: „W każdym bowiem małżeństwie opartym na modelu religijnym kultura zмага się z religią i często to właśnie kultura jest w tych zmaganiach górą, szczególnie kiedy następuje sekularyzacja i zanik ideałów religijnych lub kiedy wyobrażenia zbiorowe danego społeczeństwa diametralnie odbiegają od tych, jakie były u źródeł modelu religijnego”¹⁵.

Postępująca ekspansja islamu w krajach Afryki Zachodniej powoduje dogłębne zmiany tradycyjnych wartości kulturowych¹⁶. Zwyczaje i obyczaje zgodne z prawem islamu zostają akceptowane i wcielone w codzienne życie muzułmanów (jak np. obrzezanie chłopców). Należy jednak podkreślić, iż ekspansja religii Mahometa oznacza pojawianie się praktyk obcych tradycyjnym kulturom afrykańskich Afryki Zachodniej¹⁷, – jak np. klitoridektomia, popularnie zwana obrzezaniem kobiet¹⁸.

Według badań Marie-Paule Thiriat w ostatnich latach w Togo zanotowano znaczący wzrost związków nieformalnych oraz spadek związków małżeńskich o charakterze tradycyjnym i religijnym.

Tab.1 Spadek małżeństw zwyczajowych i wzrost związków nieformalnych (%)¹⁹

Rodzaj związku	Przed 1970 r.	1970–1979	1980–1984	1985–1988
<i>Ogólnie w Togo</i>				
Zwyczajowe	76,9	72,6	62,1	62,8
Obopólnej zgody	15,3	18,4	29,3	33,9
Inne	7,8	9,0	8,7	3,3
<i>Środowisko miejskie</i>				
Zwyczajowe	75,0	68,3	57,6	58,5
Obopólnej zgody	11,5	16,8	25,3	36,4
Inne	13,5	14,9	17,1	5,1
<i>Środowisko wiejskie</i>				
Zwyczajowe	77,5	74,5	64,3	64,6
Obopólnej zgody	16,4	19,0	31,2	32,9
Inne	6,1	6,5	4,5	2,5

¹⁵ J.J. Pawlik, *Małżeństwo w islamie*, s. 210.

¹⁶ Zob. S. Piłaszewicz, *Religie Afryki*, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1992, s. 50–58.

¹⁷ Zob. J. Alcader, *Prawdziwe oblicze islamu*, Wyd. Antyk Marcin Dybowski, Komorów 2010, s. 220–244. Tytuł oryginału: *Le vrai visage de l’islam*, Ed. Kyrollos, Durtal 2005.

¹⁸ Zob. Dane statystyczne z roku 2013 UNICEF, „*Mutilations génitales féminines/excision: Bilan statistique et examen des dynamiques du changement*”, w: <http://data.unicef.org/corecode/uploads/document6/uploadedpdfs/corecode/FGMCFrench-low26.pdf>. [dostęp: 11.02.2016].

¹⁹ Dane według M.-P. Thiriat, *Faire et défaire les liens du mariage : évolution des pratiques matrimoniales au Togo*, s. 154.

W Afryce Zachodniej, w tym również w Togo, istnieje wiele przyczyn, które wpływają na osłabienie instytucji małżeństwa i jego nierozzerwalności²⁰. Do nich należy zaliczyć: związki poligamiczne, wpływ nowych zjawisk społecznych i kulturowych²¹, unieważnienie małżeństwa cywilnego i tradycyjnego z powodu błahych przyczyn, „pewną łatwość i szybkość ponownego małżeństwa” o charakterze cywilnym i tradycyjnym, jak również w środowisku kościołów protestanckich²².

5. Poligamia

W znaczeniu potocznym związki poligamiczne oznaczają rodziny, w których mężczyzna żyje w relacji małżeńskiej z wieloma kobietami. W literaturze bardzo często więc poligamia utożsamiana jest z poliginia. Należy wskazać podstawowe różnice między tymi pojęciami, które etymologicznie nawiązują do języka greckiego. Poligamia – (πολυγαμία) etymologicznie oznacza związek wielopartnerski (πολύς – liczny, γάμος – zaślubiny, małżeństwo), natomiast poliginia (πολύς – liczny, γυνή – kobieta) to związek, w którym mężczyzna żyje z kilkoma kobietami. Poligamia jest więc pojęciem nadrzędnym, obejmuje związki trzech typów:

- związek jednego mężczyzny z wieloma kobietami – poliginia, wielożeństwo;
- związek jednej kobiety z wieloma mężczyznami – poliandria, wielomęstwo;
- związek kilku kobiet z kilkoma mężczyznami – multilateralizm, zwany też poliginandrią, multigamią lub poligamią symetryczną.

W pracy pisząc o wielożeństwie w rodzinach muzułmańskich będzie używane pojęcie poligamii, choć odnosi się ono wyłącznie do związków poliginicznych.

Wstępnie należy wskazać pewne trudności dotyczące związków poligamicznych natury społecznej, religijnej i kulturowej. Francuski antropolog Claude Rivière przestrzegał przed przesadnym zaufaniem do badań statystycznych dotyczących wielożeństwa, choć mimo wszystko oddają one pewien aspekt rzeczywistości:

Kwestia przyczyn nie powinna być rozpatrywana przy pomocy danych statystycznych, ponieważ wiadomo, że dystans dzieli rzeczywistość od tego, co ujawnione, a także

²⁰ Zob. P. Vimar, *Modernité et pluralité familiales en Afrique de l'Ouest*, „Tiers-Monde” 1993 (34), s. 89–115.

²¹ Do tendencji nowoczesności (tendance de la modernité) Claude Rivière zalicza wzrost liczebny związków nieformalnych, migrację ludności wewnątrz kraju w poszukiwaniu pracy, zaniechania tradycji, zwiększającą się autonomię ekonomiczną kobiety, wolność wyboru małżonka oraz deskralizację instytucji małżeństwa religijnego i tradycyjnego. Zob. C. Rivière, *Union et procréation en Afrique. Rites de la vie chez les Evé du Togo*, s. 160–164.

²² Zob. M.-P. Thiriat, *Faire et défaire les liens du mariage : évolution des pratiques matrimoniales au Togo*, s. 174–177.

to, co ujawnione, od tego co mogłoby być odkryte. Niemniej jednak dane liczbowe uwydatniają postrzeganie świata skupione na sprawach finansowych, choćby w sytuacji gdy mężczyzna nie zapewnia wystarczających środków rodzinie, bo woli robić prezenty kochankom, lub wydawać pieniądze dla własnej przyjemności²³.

Prawo cywilne przyjęte w roku 1980 dopuszcza związki poligamiczne, na które należy zdecydować się w momencie zawarcia ślubu cywilnego²⁴. W praktyce procesy sądowe długo trwają i wiążą się z wysokimi opłatami, dlatego też większa część pracowników publicznych żyje w nieformalnych związkach zwanych „deuxième bureau” – (drugie biuro) lub „ambassade” – (ambasada)²⁵. Bardzo często żona doskonale zna zarówno inne kochanki swego męża, jak również dzieci poczęte w tych związkach, jednak ze względów ekonomicznych nie jest w stanie opłacić rozprawy rozwodowej, jak również nie może powrócić do swej rodziny²⁶. Naukowe badania dotyczące wszelkiego rodzaju związków małżeńskich (formalnych i nieformalnych) oraz ich rozpadu w Togo zostały dokonane w latach 1969–1998²⁷.

Według badań Marie-Paule Thiriat większość kobiet (67%) wstępuje w związki małżeńskie z mężczyznami niebędącymi w związkach małżeńskich (kawalerzy, wdowcy lub rozwodnicy), a około 33% kobiet zgadza się na założenie związku poligamicznego. W przybliżeniu 67% osób (mężczyzn i kobiet) po rozwodach zakłada związki poligamiczne²⁸.

²³ „Le problème de causes ne saurait se traiter à coup de statistiques, car on sait le marge entre le réel et l'avoué, entre l'avoué et avouable. Néanmoins les données chiffrées révèlent au moins un état d'esprit centré sur les problèmes financiers, quitte à expliquer l'insuffisance d'un soutien matériel à la famille par ce que l'homme préfère attribuer comme cadeau à ses maitresses, ou dépenser pour son plaisir”. Thum, własne. C. Rivière, *Union et procréation en Afrique. Rites de la vie chez les Ewe du Togo*, s. 170–171.

²⁴ Zob. *Code des personnes et de la famille* du Togo (Togo 1980, art. 42, Togo 2010, paragr. 2.2).

²⁵ Zob. M. -P. Thiriat, *Faire et défaire les liens du mariage : évolution des pratiques matrimoniales au Togo*, s. 175; T. Locoh, M.-P. Thiriat, *Divorce et remariage des femmes en Afrique de l'Ouest. Le cas du Togo*, „Population” 1995 (50), s. 61–93.

²⁶ Dane statystyczne z roku 2009: 54% kobiet w Togo żyje w związkach poligamicznych. *Togo: information sur la polygamie parmi les élites dirigeantes de l'État*, raport z roku 2012 w: <http://www.refworld.org/docid/4f97dd0e2.html> [dostęp 13/1/2016]

²⁷ Pierwsze dzieło dotyczące małżeństwa i jego charakteru zostało opublikowane w 1969 r. Zob. G.K. Nukunya, *Kingship and Marriage among the Anlo-Ewe*, The Athlone Press, London 1969. Marie-Paule Thiriat swą pracę zatytułowaną *Faire et défaire les liens du mariage : évolution des pratiques matrimoniales au Togo*, wydaną w Paryżu w roku 1998 zapisuje się do chwili obecnej jako ostatni. Informacje opublikowane przez ONZ w biuletynie demograficznym w Nowym Jorku w roku 2010 przedstawiają dane statystyczne z roku 2002, natomiast wszelkie badania dotyczące związków małżeńskich w Togo pochodzą z roku 1998. Zob. T. Locoh, *Structures familiales et évolutions de la fécondité dans les pays à fécondité intermédiaire d'Afrique de l'Ouest*, w: *Bulletin démographique des Nations Unies. Achever la transition de la fécondité*, Numéro spécial, nr 48/49, 2002, New York 2010, s. 177–192.

²⁸ Zob. tamże, s. 192.

Dane statystyczne związków poligamicznych w Togo²⁹

Dane	% ph	nm	% bg
Togo			
Badania z roku 1961	36,4	1,5	
Spis z roku 1970	35,9	1,5	72
Spis z roku 1981	30,8	1,4	75
Lomé			
Badania z roku 1961	33,9	–	–
Spis z roku 1970	25,4	1,35	73
Spis z roku 1981	18,3	1,2	78
Środowisko wiejskie			
Badania z roku 1961	36,3	–	–
Spis z roku 1970	36,7	1,5	72
Spis z roku 1981	33,3	1,5	75

Dane statystyczne dotyczące kobiet (%) w związkach poligamicznych³⁰

Kraj	Rok 1990	Rok 1998
Burkina Faso	51	55
Ghana	28	23
Gwinea	50	54
Kamerun	38	33
Mali	45	44
Niger	36	38
Nigeria	41	36
Senegal	48	46
Togo	52	43
Wybrzeże Kości Słoniowej	38	35

Przyczyny poligamii mają podłoże ekonomiczne, demograficzne, kulturowe i religijne. W środowisku wiejskim kobieta jest postrzegana jako tania siła robocza. Według Sylwii Fainzang i Odille Journet: „Potrzeba siły roboczej przypisuje więc kobiecie wartość reprodukcyjną, a poligamia staje się rentowną indywidualną instytucją gospodarki wiejskiej”³¹. Do przyczyn społeczno-kulturowych sprzyjających poligamii

²⁹ Dane statystyczne według M.-P. Thiriat, *Faire et défaire les liens du mariage: évolution des pratiques matrimoniales au Togo*, s. 178. Ph – dane procentowe mężczyzn poligamistów, nm – statystyczna ilość kobiet przypadająca na jednego mężczyznę, bg – dane procentowe mężczyzn, którzy mają dwie żony (bigamia).

³⁰ Dane statystyczne według T. Locoh, *Structures familiales et évolutions de la fécondité dans les pays à fécondité intermédiaire d’Afrique de l’Ouest*, s. 182.

³¹ „Cette nécessité de main-d’œuvre va ainsi faire de la femme une valeur reproductive et de la polygamie une institution individuellement rentable en économie rurale”. Tłum. własne. S. Fain-

w Togo Marie-Paule Thiriat zalicza obyczaje dotyczące małżeństwa, wysoką śmiertelność dzieci oraz częste przypadki ponownego zawierania małżeństwa:

Wreszcie, normy społeczne dotyczące małżeństwa w krajach o wysokim przyroście naturalnym i o znacznej śmiertelności doprowadziły do sytuacji demograficznej, która uprzywilejowała poligamię. (...) Wdowieństwo i rozwody podnoszą liczbę kobiet, mogących wyjść za mąż. Częstotliwość i szybkość z jaką zawiera się ponownie małżeństwa to zjawiska przyczyniające się do korzystnego funkcjonowania związków poligamicznych³².

W kulturze ludu Ewe istnieją czynniki sprzyjające przyjmowaniu przez mężczyznę kolejnej kobiety do swego domu. Pastor Jakob Spieth wskazuje na następujące przyczyny: nadmiar pracy w polu dla mężczyzny, długotrwałe i przewlekłe choroby żony, pogrzeby rodziców żony, tradycyjne zwyczaje związane z okresem menstruacji kobiety, jak również pragnienie posiadania licznej rodziny³³. Mimo praktykowania poligamii dość powszechnie przez zamożnych Ewe oraz Ewe będących muzułmanami, w społeczeństwie tym monogamia stanowi ideał życia małżeńskiego i wzorzec życia rodzinnego.

Według wierzeń tradycyjnych bóg Mawu dla każdego mężczyzny wyznaczył jedną kobietę, z którą powinien on założyć rodzinę. Jeżeli dokonał niewłaściwego wyboru, małżeństwo było skazane na niepowodzenie, a kary zsyłały bóstwa Vodou/Tro. Również bóg Egu (protektor rodziny) nieustannie będzie nękał taką rodzinę, zsyłając choroby oraz nieszczęścia³⁴.

Wybór żony jest niezwykle ważną decyzją. Według tradycji Ewe, rodzice i najstarszy brat matki tylko raz wybierają żonę dla swego syna. Wybór kolejnych żon lub kobiet należy do osobistych decyzji mężczyzny. Nawet w poprzednim wieku kolejna żona powszechnie jest zwana *dzidzonu*, co dosłownie oznacza „osobę przyjemności” lub *akakpuinu* – wyrażenie określające „wybryk młodości”.

zang, O. Journet, *La femme de mon mari : étude ethnologique du mariage polygamique en Afrique et en France*, L'Harmattan, Paris 1989, s. 9.

³² „Enfin, les règles sociales régissant le mariage dans des pays connaissant une forte natalité et une mortalité élevée ont conduit à un régime démographique favorable à la polygamie. (...) Veuvages et divorces créent un surplus de femmes épousables. La fréquence et la rapidité du remariage sont donc des facteurs qui contribuent au bon fonctionnement du régime polygamique”. Tłum. własne. M.-P. Thiriat, *Faire et défaire les liens du mariage: évolution des pratiques matrimoniales au Togo*, s. 176.

³³ W przypadku choroby lub śmierci rodziców według zwyczajów kulturowych kobieta jest zobowiązana zapewnić opiekę swym najbliższymi. W przypadku śmierci rodzica kobieta może pozostać nawet kilka miesięcy w domu rodzinnym, zapewniając pomoc w utrzymaniu młodszego rodzeństwa. W czasie menstruacji kobieta nie powinna przyrządzać jedzenia dla rodziny, mężczyzna nie powinien dotykać rzeczy, których używała kobieta, jak również współżycie seksualne jest zakazane na okres około tygodnia po cyklu. Zob. J. Spieth, *Les communautés Ewe*, s. 55–57.

³⁴ Tamże, s. 457–458.

Ideał małżeństwa monogamicznego w kulturze ludu Ewe znajduje bardzo częste odbicie w przysłowiach i przypowieściach³⁵ (*comptes/paraboles*), przekazywanych z pokolenia na pokolenie³⁶.

Wzrost związków poligamicznych w krajach Afryki Zachodniej związany jest przede wszystkim z ekspansją islamu oraz dywersyfikacją statusu ekonomicznego społeczeństwa. W krajach, gdzie zaobserwowano znaczny wzrost islamu, poligamia stała się zjawiskiem powszechnym. Także zasady prawne dotyczące służbowego przenoszenia pracowników opłacanych z budżetu państwa wpływają na wzrost liczby związków poligamicznych³⁷.

II. Rozwód i jego następstwa

Atsu gbe ame fe loxo mewona o. (Rozwód nie niszczy relacji między rodzinami)³⁸.

Od momentu, gdy rodzina wyraziła zgodę na pertraktacje małżeńskie, kobieta pozostaje w stałej i formalnej relacji z rodziną przyszłego męża. Według opinii Bernarda Oguki Atakpah już od pierwszego etapu narzeczeństwa kandydat na męża pozyskuje na wyłączność prawo do współżycia seksualnego z przyszłą żoną. W przypadku niewierności kobiety ma on prawo do żądania odszkodowania za czyn cudzołóstwa narzeczonej nawet wtedy, gdy nie zostały poczynione kroki w spłaceniu powinności małżeńskiej *agba nana*³⁹.

Wyrażenie *atsugbegbe* w języku ewe (*atsu* – „mąż”, *gbe* – „odrzucić”) dosłownie oznacza „rozwód”.

W literaturze antropologicznej w języku francuskim dotyczącej tematyki rozwiązania związku małżeńskiego (formalnego i nieformalnego) istnieją następujące terminy: *dissolution* (unieważnienie), *séparation* (separacja), *répudiation* (odrzućcie), *divorce* (rozwód)⁴⁰. W praktyce w sytuacjach konfliktowych

³⁵ Historie lub przypowieści, w których jest przekazywana mądrość ludowa, w literaturze francuskojęzycznej są określane jako *comptes*. J. Spieth nadaje im nazwę *paraboles* – przypowieści. Por. J.J. Pawlik, *Iciin takaldau. Les contes bassar*, Wydział Teologii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2010.

³⁶ Zob. C. Rivière, *Anthropologie religieuse des Évé du Togo*, s. 96–100, N.K. Dzobo, *African proverbs: guide to conduct: the moral value of Ewe proverbs*, University of Cape Coast, Cape Coast 1997, s. 120–135; J. Spieth, *Les communautés Ewe*, s. 554–580.

³⁷ Zob. T. Locoh, *Structures familiales et évolutions de la fécondité dans les pays à fécondité intermédiaire d'Afrique de l'Ouest*, s. 181–183.

³⁸ Przysłowie Ewe, które należy interpretować: relacje między rodzinami małżonków nie pozostają zniszczone z powodu rozvodu. Zob. C. Rivière, *Union et procréation en Afrique. Rites de la vie chez les Évé du Togo*, s. 144.

³⁹ „C'est ainsi qu'à partir des fiançailles, le prétendant acquiert des droits sexuels exclusifs sur la future. Si celle-ci se laisse séduire par quelque amant, le fiancé a le droit d'exiger des dommages d'adultère”. B.O. Atakpah, *Le mariage coutumier au Togo à la lumière du droit canonique*, s. 25.

⁴⁰ Zob. C. Rivière, *Union et procréation en Afrique. Rites de la vie chez les Évé du Togo*, s. 166. W Togo statystycznie około 70% kobiet ponownie wychodzi za mąż po separacji, natomiast 30% – po śmierci małżonka.

dochodzi do podjęcia radykalnych decyzji, które początkowo przyjmują formę separacji, a często kończą się rozwodem oraz ponownym zawarciem związku małżeńskiego⁴¹.

Proces „unieważnienia” związku małżeńskiego w kulturze ludu Ewe jest zjawiskiem niespotykanym, ponieważ charakter tego związku implikuje odpowiedzialność i zacieśnia więzi między rodzinami (rodzice, wujkowie, ciotki) oraz przebiega w dłuższym czasie. Tak więc, w przypadkach konfliktowych, rodziny obydwu stron biorą na siebie całkowitą odpowiedzialność i troskę o przetrwanie związku małżeńskiego. Jak zauważa Thérèse Locoh:

Małżeństwo nie oznacza nigdy zerwania czy nawet osłabienia związków rodzinnych; w społeczeństwach afrykańskich, zarówno mężczyźni, jak i kobiety pozostają w nierozwalnej więzi ze swym rodem. W przypadku rozwodu lub nieporozumień (małżeńskich), kobieta zawsze zostanie przyjęta przez swoją rodzinę i znajdzie u niej schronienie. I to dzięki krewnym kobieta, zamężna czy też rozwiedziona, uzyskuje prawo względnego decydowania o sobie samej; prawo, którego wcześniej jej odmawiano⁴².

Według pewnych form normatywnych wśród ludu Ewe rozwód dla kobiety może mieć wymiar swego rodzaju emancypacji. Jak zaznacza Thérèse Locoh: „Pierwsze małżeństwo zdaje się więc stanowić dla młodej kobiety swego rodzaju „rytuał przejścia”, sposób na osiągnięcia pełnoletniości społecznej i względnej samodzielności. Rozwód jawi się jako swoisty etap na drodze do emancypacji”⁴³.

W dalszej części zostanie przedstawiona analiza rozpadu związku małżeńskiego z punktu widzenia prawa cywilnego obowiązującego w Togo. Dane statystyczne oraz analiza socjologiczna rozwodów w Togo zilustrują częstotliwość rozpadu związków formalnych i nieformalnych w zależności od środowiska pochodzenia, poziomu wykształcenia, przynależności etnicznej i wyznawanej religii. Opis przebiegu rozwodu według tradycyjnych norm zakończy refleksję nad zjawiskiem zerwania związku małżeńskiego w kulturze ludu Ewe.

⁴¹ Zob. <http://news.lomechrono.com/?idnews=824553> [dostęp: 01.07.2016].

⁴² „Le mariage n'équivaut jamais à la rupture ni même à l'affaiblissement des liens avec le lignage; dans les sociétés africaines, les hommes comme les femmes restent indéfectiblement liés à leur lignage d'origine. En cas de rupture ou de mésentente, une femme trouvera toujours accueil et refuge auprès de sa famille d'origine. Et c'est à l'intérieur de sa parenté que la femme se voit reconnaître, en tant que mariée ou divorcée, un droit relatif de disposer d'elle, droit qui lui était refusé auparavant”. Tłum. własne. T. Locoh, *Divorce et remariage des femmes en Afrique de l'Ouest. Le cas du Togo*, s. 66.

⁴³ „Le premier mariage paraît donc constituer pour la jeune fille une sorte de « rite de passage », un moyen d'acquérir sa majorité sociale et une relative autonomie. Le divorce apparaît comme une étape possible vers l'émancipation”. Tłum. własne. T. Locoh, *Divorce et remariage des femmes en Afrique de l'Ouest. Le cas du Togo*, s. 66.

1. Przebieg rozwodu w świetle prawa cywilnego w Togo

Prawo cywilne togijskie pozwala na rozwód w następujących przypadkach: niewierność małżonka w związkach monogamicznych zadeklarowanych podczas ślubu cywilnego, przemoc małżeńska, trwała lub nieuleczalna choroba przekazywana drogą płciową, zatajenie w momencie ślubu istnienia dzieci jednego z małżonków z poprzednich związków, alkoholizm lub uzależnienie od innych nalogów, niepłodność jednego z małżonków, nieobecność współmałżonka lub separacja przekraczająca okres pięciu lat. Artykuł 126 Kodeksu Prawa Rodzinnego w Togo z roku 2012 potwierdza wyżej wymienione przyczyny, które należy przedstawić w rozprawach rozwodowych. Jednak w swej ostatecznej wersji podaje trzy elementy fundamentalne, które przesądzą o zasadności wniosku rozwodowego. Pierwszym elementem jest „współżycie w rodzinie staje się niemożliwe” (*la vie commune est devenue intolérable*), co spowodowane może być przez niewierność, przemoc, nadużycie zaufania. Następny zasadniczy element to „życie rodzinne i bezpieczeństwo dzieci” (*la vie familiale et la sécurité des enfants*), które mogą być zagrożone przez zaniedbanie moralne i materialne jednego z małżonków, notoryczne zakłócanie porządku rodzinnego, pozbawienie wolności (więzienie) przekraczające okres czterech lat oraz zadeklarowana i formalna nieobecność, która trwa ponad 5 lat. Jako ostatni element kodeks przedstawia „prokreację”. Przypadek niepłodności jednego z małżonków lub odmowa, bez słusznych motywów, współżycia małżeńskiego może doprowadzić do rozwodu⁴⁴.

W przypadkach konfliktowych między małżonkami prawo cywilne dopuszcza okres sześciu miesięcy na pojednanie oraz odstąpienie od zamiaru rozwodu (art. 132 CPF). W rodzinach muzułmańskich okres pojednania wynosi około trzy miesiące⁴⁵. W przypadku, gdy małżonkowie oraz ich rodziny nie dojdą do porozumienia, zostaje spisany akt rozwodu. Po ogłoszeniu rozwodu małżonkowie w okresie dwóch tygodni powinni rozdzielić dobra materialne oraz dzieci i zamieszkać osobno. Należy podkreślić, iż tradycyjnie kobieta nie ma praw rodzicielskich i praw do dziedziczenia gruntów⁴⁶. Według prawa młodsze dzieci (do wieku siedmiu lat) pozostają pod opieką matki (art. 151. CPF). Mężczyzna jest zobowiązany materialnie wspomagać potomstwo znajdujące się pod opieką matki, w przeciwnym wypadku może stracić prawo do ojcostwa. W przypadku muzułmańskiej rodziny w Togo dzieci zawsze przynależą do ojca, jedynie w okresie karmienia piersią pozostają pod opieką matki, po czym są przekazywane innym współmałżonkom mężczyzny. Spośród trzech form rozwodu w islamie: *talar*, czyli na wniosek męża, *khula*, gdy

⁴⁴ Zob. Loi portant modification de l'ordonnance nu 80–16 du 31 janvier 1980 portant Code des personnes et de la famille, (CPF) Art. 126 http://togo.eregulations.org/media/loi-portant-modification-du-code-des-personnes-et-de-la-famille_1.pdf. [dostęp: 11.02.2016].

⁴⁵ Zob. J.J. Pawlik, *Małżeństwo w islamie*, s. 208.

⁴⁶ Zob. D. Westermann, *La vie sociale des Guin d'Aneho et de Glidji (Sud-Togo)*, s. 139.

żona prosi o separację lub osądzenia publicznego w wyniku postępowania sądowego⁴⁷ – w południowej części Togo najbardziej praktykowaną jest pierwsza forma rozwodu, gdzie mężczyzna zaledwie wypowiada trzykrotnie formułę separacji.

2. Antropologiczno-socjologiczna analiza rozpadów związków małżeńskich

Marie-Paul Thiriat dzieli na trzy grupy „czynniki zmienne” (variables), które zwiększają prawdopodobieństwo rozwodu. Pierwszą z nich stanowią czynniki socjo-kulturowe, do których należą: środowisko zamieszkania, poziom wykształcenia, praktykowana religia oraz przynależność etniczna kobiety. Druga grupa czynników to elementy związane z małżeństwem: wiek małżonki, ilość kobiet w związku poligamicznym, charakter intraetniczny oraz warunki życia rodziny. Do ostatniej grupy zmiennych czynników autorka zalicza narodziny dziecka w czasie związku, co zapewnia dłuższą i stabilniejszą relację życia małżeńskiego⁴⁸. W przypadku bezpłodności mężczyzny (braku dzieci w rodzinie) wśród ludu Ewe częstszą praktyką staje się poślubienie kolejnej kobiety niż rozwód z pierwszą małżonką⁴⁹. Z badań Marie-Paule Thiriat wynika, iż pewne „zmienne czynniki” posiadają znaczący wpływ na rozwody małżeńskie⁵⁰. W środowisku wiejskim około 20% kobiet doświadcza rozpadu małżeństwa – w środowisku miejskim dotyczy to 30% kobiet. Kolejnym czynnikiem wpływającym na zjawisko rozwodu jest brak wspólnego zamieszkania małżonków. W ciągu pięciu lat małżeństwa rozwodzi się około 30% par niezamieszkujących wspólnie, i około 12% – mieszkających wspólnie. W środowisku wiejskim, gdzie istnieje większe ubóstwo oraz niższy poziom wykształcenia, można zaobserwować około pięcioprocentowy spadek liczby rozwodów w stosunku do kobiet mieszkających w miastach. Około 70% kobiet wychodzi ponownie za mąż w ciągu trzech lat od zawarcia pierwszego związku⁵¹. Ze względu na praktykę zbyt szybkiego ponownego zamążpójścia w Togo prawo cywilne z roku 2012 przewiduje okres 300 dni od ogłoszenia publicznego rozwodu jako minimalną granicę dopuszczalną na zawarcie ponownego związku małżeńskiego (art. 145 CPF).

Badania naukowe Thérèse Locoh oraz Marie-Paule Thiriat na temat pozycji społecznej, wykształcenia oraz zawieranych związków małżeńskich dotyczą ko-

⁴⁷ Zob. J.J. Pawlik, *Małżeństwo w islamie*, s. 208.

⁴⁸ Zob. M.-P. Thiriat, *Faire et défaire les liens du mariage : évolution des pratiques matrimoniales au Togo*, s. 220. W badaniach zjawiska rozwodu w Togo zostały pominięte następujące kryteria: charakter związków (prawny, tradycyjny lub religijny) oraz wolny wybór małżonka. Tamże, s. 221.

⁴⁹ Zob. C. Rivière, *Union et procréation en Afrique. Rites de la vie chez les Ewe du Togo*, s. 175.

⁵⁰ Autorka zaznacza „czynniki zmienne”, których udział przekracza 5%. *Ibidem*, s. 225.

⁵¹ Zob. M.-P. Thiriat, *Faire et défaire les liens du mariage : évolution des pratiques matrimoniales au Togo*, s. 222–240.

biet w Togo, natomiast pomijają sytuację mężczyzn. W nieco wcześniejszych badaniach (1978) Alain Mignot przedstawił dane statystyczne dotyczące mężczyzn. Wśród 180 ankietowanych mężczyzn około 93% obwinia małżonki za rozpad związków rodzinnych, natomiast wśród 144 kobiet około 89% przyznaje się do wszczęcia procesów rozwodowych. Około 75% mężczyzn w okresie krótszym niż 2 lata powtórnie wstępuje w związek małżeński. W swych badaniach autor dostrzegł pewną zależność poligamii i wieku mężczyzny. Mianowicie poligamia/poligynia⁵² wzrasta do 55. roku życia mężczyzny, później maleje. W przedziale wiekowym 26–35 lat poligamia wynosi 46,4%, 36–55 lat osiąga 54,1%, następnie 56–65 lat spada do 41,6%. W tej samej sytuacji średnia ilość żon przypadającej na mężczyznę wzrasta do 45. roku życia mężczyzny, w przedziale wiekowym 16–25 lat mężczyzna jest związany tylko z jedną żoną, w wieku 26–35 około 23,5% mężczyzn jest związanych z dwiema kobietami. Około 42% mężczyzn w wieku 36–45 żyje w związkach poligamicznych i 40% – po 46. roku życia. Małżonkowie podają różne przyczyny. 66,3% kobiet za powód podaje brak wsparcia finansowego ze strony małżonka, 14,2% – niezgodę małżeńską, 9,2% – brak potomstwa oraz 6,7% – nieobecność małżonka w domu⁵³.

Kolonizacja, jak również oddziaływanie kultury europejskiej, wpłynęły na funkcjonowanie małżeństw wśród Ewe. Francuski antropolog Claude Rivière wskazywał na te nowe czynniki:

Do liberalizacji obyczajów przyczyniają się zjawiska takie jak, przykładowo, emancypacja bogatych sprzedawczyń z Lome, konkubinat w miastach, częste przypadki urodzeń dzieci przedmałżeńskich. Należy zauważyć, że w ten sposób małżeństwo traci swoje znaczenie w kształtowaniu rodziny, a po jego zawarciu, nie wpływa ograniczająco na postępowanie. Widać to wyraźnie na podstawie rosnącej liczby zdrad (cudzołóstw), ciąż jako ich konsekwencji i, dość często, nowych związków⁵⁴.

3. Tradycyjne procedury rozvodu

W sytuacjach konfliktowych rodziny podejmują wszelkie starania, aby pogodzić skłóconych małżonków i zlikwidować przyczyny konfliktów. Wśród ludu Ewe nie istnieją ceremonie lub zwyczaje pojednania małżonków. Rytuały oczyszczające przewidziane są jedynie wtedy, gdy któryś z nich naruszył porządek świata

⁵² W swych badaniach autor utożsamia związki poligyniczne z poligamicznymi.

⁵³ Zob. A. Mignot, *La terre et le pouvoir chez les Gen du Sud-Est Togo*, Paris 1982, s. 13–21.

⁵⁴ „Jouent dans le même sens d’une libéralisation des mœurs, des exemples tels que l’émancipation des riches revendeuses de Lomé, les concubinages urbains, les cas fréquents de procréation antérieure au mariage. Ainsi, le mariage perd-il sa fonction de réquisit pour la constitution d’une famille, et, une fois célébré, il ne paraît plus avoir le même caractère contraignant sur les comportements, comme on l’observe dans le fait que, de plus en plus, des adultères suivis de grossesse conduisent dans bien des cas à de nouvelles”. Tłum. własne. C. Rivière, *Union et procréation en Afrique. Rites de la vie chez les Ewe du Togo*, s. 180.

niewidzialnego, obrażając przodków czy bóstwa Tro lub Vodou. Tak dzieje się na przykład w sytuacjach niewierności małżonki, odbytych aktów seksualnych w polu (na ziemi) lub w czasie menstruacji kobiety etc.⁵⁵ W skłóconych związkach małżeńskich kobieta (z własnej inicjatywy lub zmuszona) opuszcza małżonka i wraca do rodzinnego domu. Jeżeli dobrowolnie opuściła dom małżeński, po okresie sześciu miesięcy może ubiegać się o wszczęcie rozwodu tradycyjnego⁵⁶. Podobnie jak w procesie zawarcia małżeństwa, osoby, które były zaangażowane, aby ono zaistniało, podczas konfliktu starają się przywrócić pokój i uczestniczą w procesie rozwodowym. Po pierwszych zeznaniach zaleca się pewne praktyki pojednawcze, w zależności od przyczyn podanych przez małżonków. Kiedy mężczyzna jest posądzany o zaniedbania finansowe względem dzieci i żony, rodziny wspólnie szukają pracy, czasami wspomagają finansowo, a w przypadkach niewłaściwego postępowania (nałogi, lenistwo) zalecają zaniechanie lub porzucenie niewłaściwych praktyk. W przypadkach, gdy żona jest obarczana przyczynami rozwodu, rodzina kobiety wspomaga związek finansowo, zaleca pracowitość oraz szacunek względem męża.

Gdy mężczyzna niewłaściwie traktuje żonę, jej rodzice mogą odebrać swą córkę, kategorycznie zabraniając powrotu. W czasie rozwodu tradycyjnego, gdy mężczyźni udowodni się złe traktowanie żony, nie ma prawa do zwrotu *agba nana*. Jednocześnie mąż traci na swej reputacji (*déconsidération sociale*), w konsekwencji napotka na trudności w ponownym zawarciu małżeństwa⁵⁷.

Jednak, gdy w ciągu sześciu miesięcy mężczyzna uda się do rodziców swej małżonki, jest zobowiązany do przeprosin oraz przyniesienia określonych darów, w skład których wchodzi: kilka butelek alkoholu, tkaniny oraz pewna suma pieniędzy⁵⁸.

Gdy wszelkiego próby pojednania ze strony rodzin nie odniosą skutku, para małżeńska poddawana jest osądowi tradycyjnemu, którego zadaniem jest wskazanie winnego rozpadu małżeństwa. Po dokładnym wysłuchaniu obu stron, wódcz wioski wyznacza *kpata*, czyli „mandat/ofiarę”, aby uleczyć stosunki międzyrodzinne oraz wynagrodzić stronę pokrzywdzoną. Wyrok taki jest niepodważalny i sprawca musi się jemu poddać. Gdy wyrok wskaże jako winną kobietę, jej rodzice są zobowiązani do zwrócenia powinności małżeńskiej *agba nana* mężowi jej córki. Dzieci do szóstego roku życia pozostają pod opieką matki, następnie zostają przekazane rodzinie ojca. W przypadkach, gdy ojciec dzieci unikał od-

⁵⁵ Zob. C. Rivière, *Anthropologie religieuse des Évé du Togo*, s. 103–113. A.K. Adabra, *Aux sources de l'histoire et des traditions évé : l'exemple de l'Avé*, s. 318–324.

⁵⁶ W roku 2012 w Togo prawo cywilne wprowadziło okres 300 dni jako minimum do ponownego zawarcia związku małżeńskiego dla kobiety (art. 145 CPF).

⁵⁷ Zob. J. Spieth, *Les communautés Ewe*, s. 195–202.

⁵⁸ Zob. C. Rivière, *Union et procréation en Afrique. Rites de la vie chez les Évé du Togo*, s. 174.

powiedzialności materialnej w wychowaniu dzieci, kobieta może odmówić przekazania swych dzieci rodzinie ojca. Obowiązkiem mężczyzny wobec dzieci jest wybudowanie lub zapewnienie im domu. Niewywiązanie się mężczyzny z tego obowiązku automatycznie pozbawia go praw rodzicielskich. Najczęściej mężczyzna pozostawia dom (bardzo często wynajmowany) i szuka kolejnego schronienia dla siebie i swej przyszłej rodziny.

Szczególnym okresem w życiu kobiety z ludu Ewe jest czas ciąży, który wyklucza procesy sądowe, ceremonie związane z małżeństwem, pracą lub udziałem w pewnych rytuałach⁵⁹.

Kiedy kobieta rozwiedziona ponownie wyjdzie za mąż, mężczyzna z poprzedniego związku zaprzestaje wspomagać swe dzieci. Mimo wszystko dzieci zawsze pozostają własnością ojca. Jak zaznacza francuski antropolog Claude Rivière: „Dziecko powinno być zwrócone ojcu, o ile ten tego zażąda, ponieważ w rzeczywistości należy do ojca, który często powierza je którejś ze swych żon lub też jednemu z członków własnego rodu⁶⁰”.

Według badań Godwina Kwaku Nukunya około 50% kobiet z ludu Anlo wskazało brak wsparcia finansowego – *na asigbe* (pieniądze na targ) – dla rodziny jako główną przyczynę rozpadu związku małżeńskiego⁶¹.

Wiele kobiet powstrzymuje się od decyzji rozwodu ze względu na konsekwencje społeczne, ekonomiczne, kulturowe i religijne. W przypadku rozwodu kobieta traci kontakt ze swymi dziećmi, nie ma prawa do wsparcia finansowego ze strony byłego małżonka. Każde dalsze niepowodzenie w swym życiu prywatnym będzie interpretowała jako karę przodków lub bogów za zerwanie więzów rodzinnych. Dlatego też miłość do dzieci i przekonania religijne bardzo często powstrzymują kobiety od separacji, a w następstwie od rozwodów o naturze prawnej lub tradycyjnej⁶². Każdy oficjalny proces wymaga opłat. Koszty procesu tradycyjnego wynoszą 500–5000 FCFA, natomiast koszt procesu prawnego waha się między 50 a 500 tys. CFA (1 dol. USD = 500 CFA). W przypadku przegranej koszty procesu spadają na osobę, którą uznano za winną rozpadu małżeństwa. Zarówno w środowisku wiejskim, jak i miejskim koszty procesów są wygórowane i nie każdą kobietę stać na opłaty ewentualnego procesu.

⁵⁹ Zob. D. Westermann, *La vie sociale des Guin d'Aneho et de Glidji (Sud-Togo)*, s. 43–59; J. Spieth, *Les communautés Ewe*, s. 221–226; C. Rivière, *Union et procréation en Afrique. Rites de la vie chez les Ewe du Togo*, s. 24–32.

⁶⁰ „L'enfant doit lui être rendu sur sa demande car il appartient en effet à son père qui souvent le confie soit à une coépouse soit à un membre de son propre lignage”. Tłum. własne. C. Rivière, *Union et procréation en Afrique. Rites de la vie chez les Ewe du Togo*, s. 177.

⁶¹ Zob. G.K. Nukunya, *Kinship and marriage among the Anlo Ewe*, Athlone Press, London 1969, s. 109.

⁶² Zob. T. Locoh, *Divorce et remariage des femmes en Afrique de l'Ouest. Le cas du Togo*, s. 82–86; C. Rivière, *Union et procréation en Afrique. Rites de la vie chez les Ewe du Togo*, s. 176.

Pakt społeczny zawarty między rodzinami stanowi bardzo istotny element, który ogranicza wolność małżonków. Od momentu obietnicy do chwili ślubu wiele osób ze strony kobiety i mężczyzny zostaje zaangażowanych w przygotowanie nowego związku małżeńskiego. Naruszenie paktu międzyrodzinnego stanowi poważny akt, który zarówno godzi w życie pokojowe między rodzinami, jak również burzy harmonię świata niewidzialnego.

Dr Edward Sito SVD – misjonarz w Togo i Angoli; dr nauk teologicznych; ostatnio opublikował: „Ciało w wyrażeniach i związkach frazeologicznych w języku ewe” w: Polisemia ciała, pod red. J.J. Pawlika i E.M. Mączki, Olsztyn 2016, s. 185–209; zainteresowania badawcze: etymologie, przekład międzykulturowy, problemy interkultuacji chrześcijaństwa i afrykańskich religii tradycyjnych.

Bibliografia

- Adabra, Agbalényo Kossi, *Aux sources de l'histoire et des traditions ewe: l'exemple de l'Avé*, Ed. Saint Augustin, Lomé 2012.
- Alcader, Jean A., *Prawdziwe oblicze islamu*, Wyd. Antyk Marcin Dybowski, Komorów 2010. Tytuł oryginału: *Le vrai visage de l'islam*, Ed. Kyrollos, Durtal 2005.
- Atakpah, Bernardus Oguki, *Le mariage coutumier au Togo à la lumière du droit canonique*, Pontificia Universitas Urbaniana, Romae 1959.
- Dzobo, Noah Komla, *African proverbs: guide to conduct: the moral value of Ewe proverbs*, University of Cape Coast, Cape Coast 1997.
- Fainzang, Sylvie, Journet, Odile, *La femme de mon mari : étude ethnologique du mariage polygamique en Afrique et en France*, L'Harmattan, Paris 1989.
- Locoh, Thérèse, Thiriat, Marie-Paule, *Divorce et remariage des femmes en Afrique de l'Ouest. Le cas du Togo*, w: „Population” 1995 (50), s. 61–93.
- Locoh, Thérèse, *Structures familiales et évolutions de la fécondité dans les pays à fécondité intermédiaire d'Afrique de l'Ouest*, w: Bulletin démographique des Nations Unies, *Achever la transition de la fécondité*, Numéro spécial, nr 48/49, 2002, New York 2010, s. 177–192.
- Mignot, Alain, *La terre et le pouvoir chez les Gen du Sud-Est Togo*, Paris 1982.
- Nowak, Władysław, Tunkiewicz Michał, *Małżeństwo w świetle dialogu kultur*, Wyd. UWM, Olsztyn 2009.
- Nukunya, G.K., *Kinship and marriage among the Anlo Ewe*, The Athlone Press, London 1969.
- Pawlik, Jacek J., *Iciin takaldau. Les contes bassar*, Wydział Teologii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2010.
- Pawlik, Jacek, J., *Małżeństwo w islamie*, w: W. Nowak, M. Tunkiewicz (red.), *Małżeństwo w świetle dialogu kultur*, Wyd. UWM, Olsztyn 2009.
- Piłaszewicz, Stanisław, *Religie Afryki*, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1992.

- Piwko, Aldona M., *Małżeństwo chrześcijańsko-islamskie*, „NURT SVD”, 2009 (125).
- Rivière, Claude, *Anthropologie religieuse des Évé du Togo*, Les Nouvelles Editions Africaines, Lomé 1981.
- Rivière, Claude, *Union et procréation en Afrique. Rites de la vie chez les Evé du Togo*, L'Harmattan, Paris 1990 .
- Spieth, Jakob, *Die Ewe-Stämme : Material zur Kunde des Ewe-Volkes in Deutsch-Togo*, D. Reimer (Ernst Vohsen), Berlin 1906. Tłumaczenie na język francuski, *Les communautés Ewe*, presses de l'UL, Lomé 2009; w języku angielskim, *The Ewe people : a study of the Ewe people in German Togo*, Sub-Saharan Publishers, Accra 2011.
- Thiriat, Marie-Paule, *Faire et défaire les liens du mariage: évolution des pratiques matrimoniales au Togo*, Centre français sur la population et le développement, Paris 1998 .
- Vimard, Patrice, *Modernité et pluralité familiales en Afrique de l'Ouest*, „Tiers-Monde” 1993 (34), s. 89–115 .
- Westermann, Diedrich H., *Die Glidyi-Ewe in Süd-Togo; Züge aus ihrem Gesellschaftsleben*, Berlin 1935, tłumaczenie na język francuski, *La vie sociale des Guin d'Aneho et de Glidji (Sud-Togo)*, Presses de l'UL, Lomé 2012, s. 125–28.

LITERATURY AFRYKI W JĘZYKACH EUROPEJSKICH

EWA KALINOWSKA

POSTKOLONIALNE DZIECI FRANCUSKOJĘZYCZNEJ LITERATURY AFRYKAŃSKIEJ

Streszczenie

Niniejszy artykuł przedstawia zarys historii francuskojęzycznej literatury afrykańskiej, skupiając się następnie na głównym temacie, tj. omówieniu dorobku pisarzy, należących do tzw. pokolenia „postkolonialnych dzieci”, publikujących od lat 1990 do dzisiaj. Punktem wyjścia dla prezentacji i analiz stał się tekst Abdourahmana A. Waberiego (*Les enfants de la postcolonie: esquisse d'une nouvelle génération d'écrivains francophones d'Afrique noire*, „Notre Librairie”, 1998), którego tezy zostaną w artykule rozwinięte i pogłębione – tak aby powstał miarodajny obraz twórczości „postkolonialnych dzieci”.

Słowa kluczowe: literatura afrykańska, literatura francuskojęzyczna, literatura postkolonialna

Francuskojęzyczna literatura Afryki, podobnie jak inne literatury afrykańskie w językach europejskich, narodziła się stosunkowo niedawno, niewiele ponad sto lat temu, jako pokłosie kolonizacji. Język francuski był nauczany w koloniach francuskich, stając element polityki asymilacji kulturowej, która dążyła do maksymalnego odseparowania autochtonicznej ludności kolonii od kultur rodzimych i do całkowitego zerwania kontaktu z językami ojczystymi. Nauczanie francuskiego miało ograniczony zakres, jego celem było zapewnienie administracji kolonialnej pracowników niższego szczebla¹. Nie spodziewano się, że francuski posłuży do innych celów i że powstanie

---

¹ Georges Hardy, inspektor ds. edukacji we Francuskiej Afryce Zachodniej (AOF – Afrique Occidentale Française), tak pisał o nauczaniu francuskiego: „Oddzieleni od tubylczego środowiska, uczniowie nie będą zachęceni do rozmów w językach rodzimych; wszystkie czynności codziennego życia będą wyrażane po francusku, w ten sposób użycie języka francuskiego stanie się przyzwyczajeniem”, [w:] O. B. Gnaoulé, *Histoire littéraire et littératures africaines*, „Les Cahiers du GRELCEF”, 7, 2015: www.uwo.ca/french/grelcef/2015/cgrelcef_07_text06_gnaoule.pdf [dostęp: 04.07.2018], s. 66–67. Wszystkie cytaty w artykule w tłumaczeniu własnym.

literatura, nieprzedstawiająca dominacji francuskiej jako dobrodziejstwa. Z perspektywy czasu można powtórzyć za Katebem Yacinem, że francuski okazał się „łupem wojennym”²; a ponieważ łupy rozdzielają zwycięzcy, to francuskojęzyczna literatura Afryki może być przedstawiana jako swoisty triumf dawnych „skolonizowanych”, „tubylców” i „poddanych Francji” nad dawnymi kolonizatorami, chęłpiącymi się niesieniem cywilizacji ludom, które jakoby jej nie znały.

Literaturoznawcy podjęli próby periodyzacji, opisu i analiz dopiero po kilku dziesięcioleciach. Do najważniejszych należeli Lilyan Kesteloot³, Jacques Chevrier⁴, Bernard Mouralis⁵ i Robert Pageard⁶. Najwcześniejsze opracowania naukowe, artykuły, antologie ukazywały się w latach 1960 i 1970. Badacze afrykańscy szybko dołączyli do europejskich historyków literatury i krytyków analizujących twórczość pisarzy Afryki, należą do nich m.in. Ambroise Kom⁷, Papa Guèye Ndiaye⁸ czy też Hamidou Dia⁹. Zdarzało się również, że sami autorzy byli jednocześnie krytykami, pisali o własnej twórczości, jak też o dziełach innych twórców.

W 1998 r., w czasopiśmie „Notre Librairie”¹⁰, ukazał się artykuł *Les enfants de la postcolonie: esquisse d'une nouvelle génération d'écrivains francophones d'Afrique noire* (Postkolonialne dzieci, szkic o nowym pokoleniu francuskoję-

² Cytat za: Ali Akika, *Cette langue n'est pas mienne mais mon butin de guerre*, 2.09.2016: www.lematindz.net/news/21683-cette-langue-nest-pas-mienne-mais-mon-butin-de-guerre.html [dostęp: 03.07.2018].

³ Badaczka belgijska (1931–2018), jako pierwsza zajęła się studiami i analizami francuskojęzycznej literatury afrykańskiej i karaibskiej: *Les écrivains noirs de langue française* (1965, rozprawa doktorska z 1961 r., Université de Bruxelles), *Anthologie négro-africaine* (1967). W 2001 r. wydała opracowanie o fundamentalnym znaczeniu dla wszystkich badaczy literatury afrykańskiej *Histoire de la littérature négro-africaine*, poświęcone przede wszystkim literaturze francuskojęzycznej, lecz są w nim również obecne odniesienia do autorów angielsko- i portugalskojęzycznych.

⁴ Badacz francuski (ur. 1934), autor opracowań, artykułów i antologii literatury afrykańskiej, publikuje od lat 70-tych: *Littérature nègre* (1974). Podstawowe opracowanie: *Littérature africaine. Histoire et grands thèmes* (1990).

⁵ Badacz francuski (ur. 1941), autor opracowań i artykułów dot. literatury afrykańskiej, publikuje od lat 70-tych: *Les contre-littératures* (1975), *Littérature et développement: essai sur le statut, la fonction et la représentation de la littérature négro-africaine d'expression française* (1984).

⁶ Badacz francuski (ur. 1927), autor opracowań dot. literatury hiszpańskiej i afrykańskiej, publikował od lat 1960, gł. *Littérature négro-africaine d'expression française. Le mouvement littéraire contemporain dans l'Afrique noire d'expression française* (1966).

⁷ Badacz z Kamerunu, publikuje od przełomu lat 1970/1980 do dzisiaj, m.in. *Littératures africaines, essais réunis par Ambroise Kom* (1987).

⁸ Badacz z Senegalu, publikuje od przełomu lat 1970/1980, m.in. *Littérature africaine* (1978).

⁹ Badacz i pisarz z Senegalu, zmarły 14.02.2018 r. Publikował od lat 80-tych, m.in. *De la littérature négro-africaine aux littératures nationales : entre l'unité et la balkanisation*, „Présence Africaine”, 2, 154, 1996.

¹⁰ „Notre librairie: revue des littératures d'Afrique, des Caraïbes et de l'océan Indien / Cultures sud”, pismo ukazuje się od 1968 roku, wydawane kolejno przez CLEF (Club des Lecteurs d'Expression Française), Institut Français, ADPF (Association pour la diffusion de la pensée française).

zycznych pisarzy Czarnej Afryki). Abdourahman A. Waberi, młody (ur. w 1965 r.) pisarz i krytyk pochodzący z Dżibuti, przedstawił w nim periodyzację literatury afrykańskiej ustalając daty poszczególnych okresów, nazwanych pokoleniami:

- I. pokolenie pionierów: 1910 – 1930,
- II. pokolenie ruchu *négritude* (in. murzyńskości): 1930 – 1960,
- III. pokolenie okresu dekolonizacji i postkolonialnych rozczarowań: od lat 1970,
- IV. pokolenie postkolonialnych dzieci: od lat 90-tych XX w.

Artykuł Waberiego wywołał krytykę. Autorowi zarzucono uproszczenia i spłykanie podjętej tematyki lub wręcz omyłki merytoryczne¹¹. Wydaje się jednak, że krytycy nie docenili istotnych zalet propozycji Waberiego: jego podział historii francuskojęzycznej literatury afrykańskiej jest prosty, lecz uzasadniony i może pełnić rolę „porządkującą”; tym samym stanowi bardzo dobry punkt wyjścia do dokładniejszych i bardziej szczegółowych analiz tekstów literackich, umiejscowionych w określonych cezurach czasowych. Ponadto Waberi jako pierwszy sygnalizował nowe zjawisko francuskojęzycznej sceny literackiej, nazwane literaturą/twórczością postkolonialnych dzieci. Do jej twórców autor włączył również samego siebie.

I. Pokolenie pionierów: pierwsi twórcy rodzimi i piewcy kolonializmu

Mimo wieloletnich badań, nie ma zgodności co do ustalenia początków francuskojęzycznej literatury afrykańskiej, różne dzieła są uważane za pierwsze, m. in. *Le Réprouvé. Roman d'une Sénégalaise* (Napiętnowany. Opowieść pewnej Senegalki, 1910) Massyli Diopa (Senegal)¹² lub też *Koufi. Roman d'un vrai Noir* (Kufi. Opowieść o prawdziwym czarnym, 1913) Gastona Josepha (Francja – WKS, Kamerun)¹³.

¹¹ Kwestionowano m.in. użycie określenia „pokolenie” jako błędne, podczas gdy poprawne byłoby mówienie o „ruchu literackim”: L. Moudileno, *Littérature et postcolonie*, „Africultures”, 28, 2000.

¹² Wg innych źródeł powieść wydano później – w 1925 r. Powieść była drukowana w odcinkach w dakarskim periodyku „Revue Africaine artistique et littéraire”, zachował się jeden jej rozdział, a mimo starań nie udało się odnaleźć większej liczby rozdziałów (numerów czasopisma). Jedyne znany fragment pozwala przypuszczać, że było to dzieło o znacznej wartości literackiej, przedstawiające burzliwe relacje pomiędzy kolonizatorami a lokalną ludnością: A. Gérard, *Sur l'historiographie des littératures écrites de l'Afrique*, „Éthiopiennes”, numéro spécial, novembre 1976: <http://ethiopiennes.refer.sn/spip.php?article627> [dostęp: 4.07.2018]. M. Hausser, M. Mathieu, *Littératures francophones : III. Afrique noire – Océan Indien*, Paris 2010, s. 79.

¹³ W kilku opracowaniach podawano w wątpliwość autentyczny charakter powieści: J. Krzywicki, *Wprowadzenie do imaginarium literatury afrykańskiej. Cz. I. W kręgu tradycji*, Warszawa 2002, s. 60.

Niektórzy badacze rozpoczynali prezentację od wcześniejszych publikacji, pochodzących z końca XIX w. – inni zdecydowanie sprzeciwiali się, twierdząc, że wymieniane utwory należą do tzw. literatury kolonialnej, pisanej często przez Europejczyków, nieznających zbyt dobrze (o ile w ogóle) historii Afryki, ani nie wnikających zbyt głęboko w specyfikę kultury afrykańskiej¹⁴. Chodziło również o tzw. teksty „etnograficzne” – zapisane po francusku wersje dawnych legend i mitów, transkrypcje ludowych opowieści¹⁵. Niektórzy autorzy afrykańscy poddali swoje pisarstwo standardom francuskim, zarówno pod względem tematyki, jak i użycia normatywnego języka francuskiego. Najbardziej znanym przykładem tego rodzaju twórczości jest powieść Senegalczyka Bakaryego Diallo, *Force-Bonté* (Siła-Dobro, 1926), w której wyraża się – bez ironii i podtekstów – bezgraniczny i bezwarunkowy podziw dla Francji¹⁶.

Stosunkowo rzadkie były wówczas utwory autorów afrykańskich, przedstawiające codzienność życia w skolonizowanych krajach w niezafałszowany sposób i z afrykańskiego punktu widzenia¹⁷. Niemal niespotykane były utwory, które skupiały się na życiu samych Afrykanów i pomijały obecność białych; takim wyjątkiem był *L'Esclave* (Niewolnik, 1929) Félix'a Couchoro¹⁸, którego akcja rozgrywa się w „głębokiej Afryce”, a postaci należą do tradycyjnej społeczności wiejskiej.

Niezależnie od daty publikacji uznawanej za najwcześniejszą, pierwszy okres rozwoju pisarstwa afrykańskiego miał charakter prekursorski. Mimo zastrzeżeń,

¹⁴ M.in. Robert Randau, Louis Bertrand, Robert Delavignette, Oswald Durand, Pierre Mille, Roland Lebel, Jean d'Esme, Georges Hardy, Maurice Delafosse. Warto podkreślić, że powierzchowny obraz Afryki obecny w literaturze kolonialnej nie musiał wynikać ze złej woli, czy też poczucia wyższości wobec Afrykanów. Był to efekt naiwnego spojrzenia na Afrykę, nawiązujący do osiemnastowiecznego orientalizmu. J.-F. Durand (red.), *Regards sur les littératures coloniales. Afrique francophone : approfondissements*, Paris 1999; chap. I « Qu'est-ce que la littérature coloniale ? », s. 21–152. Ch. Bonn, X. Garnier, J. Lecarme (red.), *Littérature francophone. 1. Le roman*, Paris 1997: « Dans le sillage du roman colonial », s. 244–249. O. B. Gnaoulé, *Histoire littéraire et littératures ...*, op.cit.: « De la littérature coloniale aux premières œuvres africaines: continuité et rupture », s. 67–70.

¹⁵ Cf. R. Pageard, *Littérature négro-africaine d'expression française*, Paryż 1979, s. 5–9; J. Krzywicki, *Wprowadzenie do imaginarium ...*, Cz. I, op. cit., s. 58–60. Autorami byli często członkowie administracji kolonialnej, nauczyciele lub podróżnicy francuscy; najbardziej znane tytuły: R. Basset, *Contes populaires d'Afrique* (1903); H. Lanrezac, *Légendes soudanaises* (1907) oraz *Essai sur le folklore du Soudan* (1908); F.-V. Équibecq, *Contes indigènes de l'Ouest africain français, précédés d'un essai sur la littérature merveilleuse des Noirs de l'Ouest africain* (1913).

¹⁶ Cf. J. Krzywicki, *Wprowadzenie do imaginarium ...*, Cz. I, op. cit., s. 62; R. Pageard, *Littérature négro-africaine...*, op. cit., s. 12.

¹⁷ Najczęściej podawane publikacje to powieści Ahmadou Mapaté Diagne, *Les Trois Volontés de Malic* (1920) oraz René Maran, *Batouala, véritable roman nègre* (1921); M. Hausser, M. Mathieu, *Littératures francophones...*, op. cit., s. 17–18, 79; Ch. Bonn, X. Garnier, J. Lecarme (red.), *Littérature francophone...*, op. cit., s. 244–245.

¹⁸ M. Hausser, M. Mathieu, *Littératures francophones...*, op. cit., s. 80.

jakie można formułować wobec autorów, zarzucając im stronniczość, naśladownictwo, jak też niezręczności językowe i stylistyczne, położono wówczas podwaliny pod kolejne dzieła i teksty francuskojęzycznej twórczości afrykańskiej¹⁹.

II. Pokolenie założycieli ruchu *négritude*²⁰

Najsłynniejszy ruch kulturowy francuskojęzycznej Afryki narodził się w latach 30. XX w. w Paryżu, który był centrum różnorodnych wydarzeń i publikacji (literackich, historycznych, politycznych i innych) związanych z Afryką, Karaibami i wyspami Oceanu Indyjskiego:

- Paryż był miejscem pierwszych spotkań założycieli ruchu: Léopolda Sédara Senghora (Senegal), Aimé Césaire'a (Martynika), Léona Gontrana Damasa (Gujana) oraz wielu znaczących postaci kultury afrykańskiej, do których należeli – Amadou Hampaté Bâ (Mali), Jacques Rabemananjara (Madagaskar), Alioune Diop (Senegal), Frantz Fanon (Martynika/Algieria) i wielu innych;
- tam ukazywały się czasopisma, które były trybuną dla wypowiedzi założycieli ruchu i wszystkich autorów związanych z Afryką: od „Légitime Défense” (1932, jeden numer²¹) – po „Présence Africaine”²² (założone w 1947 r. przez Alioune'a Diopa i ukazujące się do dzisiaj, w wydawnictwie o tej samej nazwie, powstałym nieco później – w 1949 r.)²³;
- tam w większości były wydawane utwory czarnych pisarzy: zbiory poezji lirycznej – Damas, *Pigments* (Pigmenty, 1937); Césaire, *Cahier d'un retour au pays natal* (Notatnik po powrocie do rodzinnego kraju, 1939); Senghor, *Chants d'ombre* (Pieśni cienia, 1945); Senghor (red.), *Anthologie de la nouvelle poésie nègre et malgache de langue française* (Antologia nowej francuskojęzycznej

¹⁹ E. Kalinowska, *Diseurs de vérité. Conceptions et enjeux de l'écriture engagée dans le roman africain de langue française*, Lublin 2018, s. 57–58.

²⁰ Nazwa *négritude* została użyta pierwszy raz przez Aimé Césaire'a w 1935 w artykule „Conscience Raciale et Révolution Sociale” (Świadomość rasowa a rewolucja społeczna), zamieszczonym w miesięczniku „L'Étudiant noir” (Czarny Student, nr 3, maj–czerwiec 1935). Warto podkreślić, że protagonistami ruchu byli czarni pisarze z Antyli (z Martyniki i Gwadelupy), Karaibów (Haiti) i Ameryki Południowej (Gujana). Jednak rola Senghora (Senegal) w konceptualizacji idei *négritude* była wiodąca.

²¹ Ekstremalnie krótkie istnienie czasopisma można tłumaczyć problemami finansowymi, jaki i wyraźnie lewicową, a wręcz marksistowską orientacją pisma. Pobranie numeru „Légitime Défense”, strona francuskiej Biblioteki Narodowej (Bibliothèque Nationale de France): <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k326310/f6.image.r=l%C3%A9gitime%20defense.langFR//>

²² Charakterystyka profilu czasopisma, wraz z przykładami publikacji, autorów, tematyki numerów specjalnych: R. Pageard, *Littérature négro-africaine...*, op. cit., s. 21–23. Strona wydawnictwa i czasopisma: www.presenceafricaine.com/info/9-revue [dostęp: 4.07.2018].

²³ O czasopismach ukazujących się od lat 1930 w Paryżu: J. Krzywicki, *Wprowadzenie do imaginarium... Cz. I. op. cit.*, s. 72–74.

poezji murzyńskiej i malgaskiej, 1948, ze słynnym wstępem Sartre'a *Orphée noir* – Czarny Orfeusz)²⁴;

- tam odbył się pierwszy z dwóch kongresów – Congrès des écrivains et artistes noirs (Kongres czarnych pisarzy i artystów, 1956), w którym uczestniczyli²⁵ m.in. Aimé Césaire, Frantz Fanon, Édouard Glissant, Amadou Hampâté Bâ, Jacques Rabemananjara, Flavien Ranaivo, James Baldwin, Richard Wright, Marcelino Dos Santos²⁶;
- w Paryżu intelektualiści francuscy – Jean-Paul Sartre, Michel Leiris, Théodore Monod, Pablo Picasso – wspierali inicjatywy i wydarzenia związane z cywilizacją Afryki²⁷.

Okres rozwoju *négritude* jest uważany za „złoty wiek” literatury afrykańskiej – w liczbie pojedynczej, zgodnie z ideą jedności panafrkańskiej, głoszoną m.in. przez Cheikha Antę Diopa²⁸. Tej jedności dowodziła także masowa obecność i aktywny udział w *négritude* pisarzy i twórców z Antyli oraz wysp Oceanu Indyjskiego; warto także przypomnieć, że w niektórych wydarzeniach wzięli udział intelektualiści afroamerykańscy²⁹.

Ruch *négritude* dążył do przedstawienia dziedzictwa i tożsamości kulturowej Afrykanów, odrębnej wizji świata, odmiennego postrzegania i poznawania rzeczywistości, jak też wypływającej z nich specyficznej twórczości i estetyki. Afrykańska tradycja, której niezbywalną częścią jest głębokie poczucie jedności człowieka z naturą i światem, była prezentowana jako cenny wkład Afryki do cywilizacji

²⁴ Rozdział pt. *L'Anthologie de Senghor et „Orphée noir”* [w:] L. Kesteloot, *Histoire de la littérature négro-africaine*, Paryż 2001, s. 193–206. Kilkanaście wierszy z tej antologii ukazało się po polsku: W. Leopold, Z. Stolarek (red.), *Antologia poezji afrykańskiej*, Warszawa 1974.

²⁵ Zaproszony W.E.B. Du Bois, pisarz, socjolog, intelektualista, działacz społeczny, współzałożyciel Niagara Movement, NAACP (Narodowe Stowarzyszenie na rzecz Postępu Ludzi Kolorowych) oraz organizator V Konferencji Panafrkańskiej w Manchesterze, redaktor organu prasowego NAACP – „The Crisis”, nie mógł wziąć udziału w kongresie, bo władze amerykańskie odmówiły mu wydania paszportu.

²⁶ Omówienie Kongresu, programu, uczestników i debat, [w:] L. Kesteloot, *Histoire de la littérature négro-africaine*, op. cit., s. 217–224. Pełny opis, z tekstami wystąpień: „Le 1er Congrès international des écrivains et artistes noirs (Paris, Sorbonne, 19–22 septembre 1956)”. *Compte-rendu complet*. Paris, „Présence Africaine”, 1956, 408 p.

²⁷ Cf. Podrozdział *L'appui des parrains* prezentuje opinie i przedsięwzięcia naukowców i artystów, głównie francuskich – lecz wymienieni są także Mercer Cook (Amerykanin), William Fagg (Brytyjczyk), Janheinz Jahn (Niemiec), których celem było rozpowszechnienie wiedzy o kulturze afrykańskiej i jej docenienie, [w:] L. Kesteloot, *Histoire de la littérature négro-africaine*, op. cit., s. 211–213.

²⁸ Cheikh Anta Diop (1923–1986), senegalski uczony, historyk, antropolog, egiptolog, fizyk, polityk. Sformułował tezę o przynależności cywilizacji Starożytnego Egiptu do cywilizacji Czarnej Afryki. Uniwersytet w Dakarze nosi jego imię.

²⁹ M.in. udział w Kongresach czarnych pisarzy i artystów (Paryż, 1956: H.M. Bond, M. Cook, J.A. Davis, W.J. Ivy Fontaine, R. Wright, J. Baldwin), publikacje w czasopismach związanych z ruchem *négritude*, np. w *L'Étudiant noir* – cf. <https://letudiant-noir.webs.com/> [dostęp: 18.10.2018].

i kultury światowej³⁰. Podkreślano jednocześnie, że pisarze afrykańscy mają do spełnienia misję wobec swych skolonizowanych krajów i ludów, że powinni przyjąć na siebie rolę „tych, którzy „budzą (sumienia)”, „katalizatorów aspiracji ludu”, „przewodników”, „edukatorów”, a nawet „odpowiedzialnych za właściwą dekolonizację”” („éveilleur”, „catalyseur des aspirations du peuple”, „guide”, „éducateur”, et même „responsable de la bonne décolonisation”³¹).

Należy także uwzględnić różnorodność gatunkową literatury wyrosłej na gruncie *négritude*: o ile w pierwszym okresie, międzywojennym, dominowała twórczość poetycka, o tyle lata powojenne to okres intensywnego rozwoju powieściopisarstwa³². Wówczas ukazują się kolejno największe i najważniejsze z francuskojęzycznych powieści afrykańskich (uznanych już za klasyczne): *L'Enfant noir* (1953)³³ Camary Laye'a, *Ville cruelle* (Okrutne miasto, 1954, powieść wydana pod pseudonimem Eza Boto) i *Le Pauvre Christ de Bomba* (1956)³⁴ Mongo Betiego, czy też *Le docker noir* Ousmane'a Sembène'a (Czarny doker, 1956).

Mimo krytycznych ocen ruchu *négritude*, zarzucających jego uczestnikom chęć uniformizacji twórczości afrykańskiej i poddanie się europejskim stereotypom (Frantz Fanon³⁵), przekazywanie zbyt uproszczonej, wręcz infantylnej, wizji cywilizacji Afryki (Stanislas Spero Adotevi³⁶), nie ulega wątpliwości, że ruch *négritude* odegrał ogromną rolę w promocji twórczości artystów afrykańskich i karaibskich, przyczynił się do zaistnienia francuskojęzycznego pisarstwa afrykańskiego w świadomości europejskiej i wejścia autorów na rynek wydawniczy.

III. Pokolenie okresu dekolonizacji i rozczarowań

Dwie powieści, wydane w 1968 r., stanowiły zwrotny moment³⁷ w procesie ewolucji francuskojęzycznej literatury Afryki i zapoczątkowały jej nowe tendencje: *Le devoir de violence* (Nakaz gwałtu) Malijczyka Yambo Ouologuema oraz *Les Soleils des indépendances*³⁸ Ahmadou Kouroumy z Wybrzeża Kości Słoniowej.

³⁰ Odrębność kultury afrykańskiej była także przedstawiana w inny sposób – jako wynik protestu i niezgody na narzucane jej z zewnątrz warunki i punkty odniesienia: B. Mouralis, *Les contre-littératures*, Paris 1975, s. 166–185.

³¹ L. Kesteloot, *Histoire de la littérature négro-africaine*, op. cit., s. 243.

³² E. Kalinowska, *Diseurs de vérité...*, op. cit., s. 58–62.

³³ Wydanie polskie: *Czarny chłopak*, tłum. Z. Stolarek, Warszawa 1973.

³⁴ Wydanie polskie: *Biedny Chrystus z Bomby*, tłum. W. Błońska, Warszawa 1967.

³⁵ Eseje *Peaux Noires, Masques Blancs* (1952) oraz *Les Damnés de la terre* (1961); wydanie polskie: *Wyklęty lud ziemi*, tłum. H. Tygielska, Warszawa 1985.

³⁶ Intelektualista – filozof, antropolog, polityk – z Beninu, cf. jego polemiczny esej: *Négritude et négrologues*, Paris 1970.

³⁷ M. Hausser, M. Mathieu, *Littératures francophones ...*, op. cit., s. 95–98.

³⁸ Polskie wydanie, w tłumaczeniu Zbigniewa Stolaraka, ukazało się w 1975 r. (Warszawa, PIW) pt.: *Fama Dumbuya najprawdziwszy. Dumbuya na białym koniu*.

wej radykalnie zmieniły postrzeganie Afryki, jej historii dawniejszej i współczesnej (głównie Ouologuem) oraz zrewolucjonizowały język i styl (Kourouma)³⁹.

Nastąpiło zdecydowane odcięcie się od ruchu *négritude* i porzucenie entuzjastycznego tonu, wyraźnie obecnego w pisarstwie afrykańskim wcześniejszego okresu – podczas dekolonizacji i w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości. W imię prawdy historycznej zaprzestano idealizowania prekolonialnej przeszłości kontynentu i nie ukrywano jej ciemnych stron: w powieści Ouologuema dzieje fikcyjnego Imperium Nakem⁴⁰ jawią się jako nieprzerwane pasmo okrucieństw i krwawych rządów władców, biorących aktywny udział w handlu niewolnikami⁴¹; historia późniejsza nie przedstawia się bardziej korzystnie i nie pozwala na obarczanie Europejczyków winą za wszystkie niepowodzenia i złą sytuację polityczną, ekonomiczną i społeczną. Również utwór Kouroumy wyraża głębokie rozczarowanie i zawód, tym razem wobec realiów już niepodległych państw Afryki, które nie potrafią sprostać wyzwaniom współczesności, stając się polem rozwoju niekompetencji i korupcji postkolonialnych elit afrykańskich i rządów autorytarnych⁴². Wymowa powieści Iworyjczyka jest wzmocniona przez porzucenie klasycznego, a nawet standardowego języka francuskiego na rzecz jego afrykanizacji: przenoszenia struktur i tłumaczonych dosłownie idiomów z *malinké*, rodzimego języka autora, do języka francuskiego, włączania do tekstu słownictwa i wyrażen w *malinké* (przekleństw) oraz tradycyjnych form twórczości ludowej (przysłowia), zabiegów przyczyniających się do spotęgowania siły wyrazu powieści.

Inni przedstawiciele tego pokolenia opisywali trudną rzeczywistość swoich krajów i całego kontynentu – pełną okrucieństwa (jak w *La Vie et demie* Sony Labou Tansi, 1979⁴³), z dyktaturami (m.in. w powieściach Ibrahimy Ly i Henriego Lopesa⁴⁴) i innymi skomplikowanymi meandrami życia politycznego (np. w sztukach teatralnych i powieściach Sylvaina Bemby⁴⁵ lub też w utworach Williamsa Sassine'a⁴⁶). Kilku pisarzy znanych wcześniej podjęło niełatwe nowe tematy otaczającego świata, takie jak związki dawnych potęg kolonialnych i wywieranie

³⁹ E. Kalinowska, *Diseurs de vérité...*, op. cit., s. 66.

⁴⁰ To anagram nazwy rzeczywiście istniejącego na terenach na wschód od jeziora Czad państwa Kanem (w późniejszym okresie Kanem-Bornu) – VIII–XIX w.

⁴¹ J. Krzywicki, *Wprowadzenie do imaginarium literatury afrykańskiej. Cz. II Rozliczenie z kolonializmem*, Warszawa 2007, s. 41–43, 74–75.

⁴² *Ibidem*, s. 176.

⁴³ Fragment powieści ukazał się po polsku: *Półtora życia*, tłum. J. Krzywicki, [w:] „Literatura na świecie” 1–2 (330–331), 1999, s. 72–89.

⁴⁴ Fragment powieści Lopesa *Pleurer-Rire* ukazał się po polsku: *Placz – Śmiech*, tłum. A. F. Rybes, [w:] „Literatura na świecie” 1–2 (330–331), 1999, s. 47–71.

⁴⁵ M.in. powieść *Léopolis* (1982), sztuki *L'Homme qui tua le crocodile* (Człowiek, który zabił krokodyla, 1972), *Tarantelle noire et diable blanc* (Czarna tarantela i biały diabeł, 1976).

⁴⁶ M. in. *Wirriyamu* (1975), *Le Zéhéros n'est pas n'importe qui* (Nie-bohater, to nie byle kto, 1985).

przez nie różnorodnych nacisków wobec państw afrykańskich: tak czynił Mongo Beti, jeden z najbardziej nieprzejednanych – w każdym z okresów swojej różnorodnej twórczości – krytyków zjawisk postrzeganych jako negatywne⁴⁷. Pojawili się także nowi twórcy, aktywni do dzisiaj – jak Tierno Monénembo, obrazujący w swoich powieściach problemy współczesne (*Les Écailles du ciel*, 1986⁴⁸), lecz zainteresowany również historią (*Pelourinho*, 1995; *Peuls* – Fulanie, 2004); czy też Emmanuel Dongala, jeden z pisarzy afrykańskich, w którego tekstach bywa obecny komizm, a rzeczywistość jest komentowana w humorystyczny i zgryźliwy sposób (*Le Feu des origines* – Ogień początków, 1987; *Les petits garçons naissent aussi des étoiles* – I mali chłopcy rodzą się z gwiazd, 1989).

Zjawiskiem szczególnie widocznym począwszy od lat 70-tych XX w. jest intensywny rozwój literatury tworzonej przez pisarki, które dokonują wnikliwego oglądu świata i krytycznej analizy codziennych problemów w sferze publicznej i prywatnej. W utworach opartych nierzadko na wątkach autobiograficznych, ze szczególną uwagą opisane są zjawiska dotyczące kobiety (poligamia, aranżowane małżeństwa). Zaczynają wówczas wydawać swoje utwory Mariama Bâ, *Une si longue lettre* (Ten długi list, 1971); Nafissatou Niang Diallo, *De Tilène au Plateau. Une enfance dakaroise* (Z Tilène do Plateau. Dakarskie dzieciństwo, 1975) ; Simone Kaya, *Les danseuses d'Impé-Eya. Jeunes Filles à Abidjan* (Tancerki Impé-Eya. Dziewczęta w Abidżanie, 1975) i wiele innych pisarek, pozostających w pełni sił twórczych do dzisiaj – Aminata Sow Fall, Ken Bugul⁴⁹, Véronique Tadjo, Tanella Boni, Michèle Rakotoson⁵⁰.

IV. „Postkolonialne dzieci”

Pokolenie „postkolonialnych dzieci” to pisarze urodzeni tuż przed 1960 r. lub już w okresie Afryki niepodległej. Publikują najczęściej od lat 90. ubiegłego stulecia; mieszkają na stałe poza granicami swoich rodzimych krajów i poza Afryką – głównie we Francji lub w innych krajach europejskich, czy też poza Europą, m. in. w USA. Tam również pracują i wydają swoje utwory⁵¹. Pisząc o nich oraz

⁴⁷ Powieści: *L'Histoire du fou* (Historia szaleńca, 1994), *Trop de soleil tue l'amour* (Zbyt wiele słońca zabija miłość, 1999), *Branle-bas en noir et blanc* (Czarno-biały rozgardiasz, 2000), a także opracowania dokumentalne: *Main basse sur le Cameroun* (Łapa położona na Kamerunie, 1972 – publikacja objęta zakazem rozpowszechniania we Francji, na wniosek władz kameruńskich – do roku 1976), *Dictionnaire de la négritude* (Słownik murzyńskości, 1989 – z Odile Tobner).

⁴⁸ Fragment powieści ukazał się po polsku: *Łuski nieba*, tłum. Wojciech Gilewski, [w:] „Literatura na świecie” 1–2 (330–331), 1999, s. 116–145.

⁴⁹ Tłumaczenia na polski: *De l'autre côté du regard* (2003) – *Widziane z drugiej strony*, tłum. A. Gren, Warszawa 2004; *Rue Félix-Faure* (2005) – *Ulica Félix-Faure*, tłum. J. Giszczak, Warszawa 2005.

⁵⁰ Po polsku ukazały się fragmenty dwóch powieści: *Le Bain des reliques* (1988) – *Kąpiel relikwii*, tłum. M. Ochab, s. 95–118; *Lalana* (2002), tłum. W. Gilewski, [w:] „Literatura na świecie”, 7–8 (504–505), 2013, s. 119–152.

⁵¹ B. Mongo-Mboussa, *La littérature des Africains de France, de la «postcolonie» à l'immigré*, „AFRYKA” 48 (2018 r.)

ich anglojęzycznych braciach i siostrach, Salman Rushdie powiedział, że „to międzynarodowi podrzutkowie, którzy urodzili się w jednym miejscu, a zdecydowali, że będą żyć w innym”⁵². Do najczęściej wymienianych członków tej nieformalnej grupy należą⁵³:

- Abdourahman A. Waberi z Dżibuti⁵⁴;
- Sami Tchak, Kossi Efoui z Togo;
- Yodi Karone, Calixthe Beyala, Eugène Ébodé, Jean-Roger Essomba, Gaston-Paul Effa, Patrice Nganang z Kamerunu;
- Caya Makhélé, Daniel Biyaoula, Alain Mabanckou z Konga;
- Pius Ngandu Nkashama⁵⁵, Willfried N’Sondé z Republiki Demokratycznej Konga;
- Blaise N’Djehoya z obecnej Republiki Środkowoafrykańskiej;
- Koffi Kwahulé z Wybrzeża Kości Słoniowej;
- Nimrod z Czadu;
- Khal Torabully z Mauritiusa;
- Raharimanana z Madagaskaru;
- Bessora z Gabonu ;
- Fatou Diome z Senegalu.

Wymienieni twórcy często mają podwójne obywatelstwo, paszport afrykański i europejski – nie cierpią z tego powodu rozdarcia wewnętrznego, ani nie mają poczucia zdrady swego rodzinnego kraju. Do Francji⁵⁶ przybyli czasami jako dorośli, świadomi ludzie – do pracy, na studia, z powodów rodzinnych lub też dawniej – jako dzieci, ze swoimi rodzicami opuszczającymi Afrykę.

Podkreślają, że są przede wszystkim pisarzami, artystami, a dopiero potem – niejako „dodatkowo” – Afrykanami. Chcą patrzeć na świat jako wolni i niezależni twórcy; w prowokujących niekiedy wypowiedziach protestują przeciwko nazywaniu ich „pisarzami Czarnej Afryki, afrykańskimi, czy też frankofońskimi”; uważają, że są po prostu *pisarzami*: „Nie żeby nie interesowali się losami świata w ogóle i Afryki w szczególności, lecz ich porywy wynikają bardziej z indywidualnych strategii niż z popierania jakiegokolwiek wspólnej sprawy”⁵⁷.

gration, „Hommes et Migrations” 1239, 2002 : www.persee.fr/doc/homig_1142-852x_2002_num_1239_1_3892 (10.09.2017), s. 67.

⁵² *Jeunes créateurs africains*, L’Harmattan, „Africultures”, 5, 1998.

⁵³ E. Kalinowska, *Diseurs de vérité...*, *op. cit.*, s. 93–99.

⁵⁴ Tutaj i przy wszystkich pozostałych pisarzach podano kraj pochodzenia w Afryce.

⁵⁵ Pius Ngandu Nkashama, najstarszy spośród wymienionych twórców, zaczął pisać i wydawać swoje utwory w 1983 r. Wcześniej powstała jedna sztuka teatralna. Pisarz jest jednocześnie wykładowcą literatury – od lat 70-tych w Kongu (DRK), Algierii, Francji i Luizjanie.

⁵⁶ Najczęściej chodzi o Francję, rzadziej inne kraje (np. Bessora mieszka i pracuje w Szwajcarii), niekoniecznie francuskojęzyczne (Nganang studiował w Niemczech, obecnie wykląda w USA).

⁵⁷ B. Magnier, *Beurs noirs à Black Babel*, „Notre Librairie”, 103, 1990, s. 102.

W przeciwieństwie do swoich poprzedników, patrzą w inny sposób, a ich wzrok sięga dalej. Ich wzrok nie jest już skierowany na Afrykę, patrzą raczej na siebie samych. Ci pisarze – mężczyźni i kobiety – tworzą nową literaturę [...] Pisanie o sobie jako Afrykaninie, afrykańskie pisanie o jednostce [...] dowodzi możliwości auto-opisu i refleksji wykraczającej poza ograniczenia narzucane przez zachodnie władze kolonialne⁵⁸.

„Postkolonialne dzieci” są twórcami – jednostkami, osobowościami; nie przedstawiają się jako członkowie grupy, czy też uczestnicy tej samej misji. Żyją i tworzą w innym świecie niż ich poprzednicy; ich twórczość nie podlega już presji, jakiej były poddane wcześniejsze pokolenia artystów afrykańskich, aktywnych w okresie kolonizacji, dla których priorytetem była stygmatyzacja kolonializmu i walka o niepodległość państw afrykańskich⁵⁹. Odmawiają wzięcia na siebie bezwzględnego obowiązku dawania świadectwa historii; nie chcą „spłacać wiecznego długu” wobec swoich państw i Afryki, twierdząc, iż nie można pisać tak samo jak pisali pół wieku wcześniej ich znamienici poprzednicy⁶⁰. Chcą pisać (i czynią to bardzo konsekwentnie) jak inni twórcy wolnego świata, decydując w nieskrępowany sposób o czym i jak będą pisać⁶¹.

Kossi Efoui uważa, że pisarz nie jest urzędnikiem ministerstwa turystyki swego kraju, i nie powinien kierować się jakąkolwiek ideologią, ani poczuciem obowiązku, choćby najszlachetniejszym, wobec swego kraju, lecz jedynie wewnętrznym imperatywem tworzenia⁶². Znały się jego prowokacyjne sformułowania mówiące o tym, że jego czarna skóra nie jest gwarantem zachowania odwiecznych tradycji i wartości kulturowych Afryki oraz że najlepiej by się stało, gdyby literaturze afrykańskiej dano święty spokój⁶³ z Afryką, tym bardziej że „literatura afrykańska” nie istnieje.

Po analizie opinii i recenzji dotyczących literatury afrykańskiej, **Nimrod** dowodzi, że krytyka zachodnia wciąż wykazuje tendencje do narzucania pisarzom

⁵⁸ O. Cazenave, *Afrique sur Seine. Une nouvelle génération de romanciers africains à Paris*, Paris 2003, s. 7–8.

⁵⁹ N. Philippe, *Écrivains migrants, littératures d'immigration, écritures diasporiques*, „Hommes & migrations” 1297, 2012: <http://journals.openedition.org/hommesmigrations/1543> [dostęp: 05.07.2018].

⁶⁰ Abdourahman A. Waberi ou la transhumance littéraire, [w:] B. Mongo-Mboussa, *Désir d'Afrique*, Paris 2002, s. 101–106. *Une génération cynique*, [w:] B. Mongo-Mboussa, *L'indocilité. Supplément au Désir d'Afrique*, Paris 2005, s. 93–99. *La quatrième génération d'auteurs africains. Entretien de Taina Tervonen avec Abdourahman A. Waberi*, „Africultures” 5, *Jeunes créateurs africains*, 1998: <http://africultures.com/la-quatrieme-generation-dauteurs-africains-280/> [dostęp: 13.07.2018].

⁶¹ Nimrod, *La Nouvelle Chose française*, Arles, 2008, s. 65–77. Kossi Efoui, [w:] E. Brezault, *Afrique. Paroles d'écrivains*, Montréal 2010, s. 152–153.

⁶² Kossi Efoui: *la littérature africaine n'existe pas*, [w:] B. Mongo-Mboussa, *Désir d'Afrique*, *op.cit.*, s. 138–146.

⁶³ W oryginale użyto dużo bardziej bezpośredniego sformułowania: „... qu'on lui foute la paix avec l'Afrique”, E. Brezault, *Afrique. Paroles d'écrivains*, *op.cit.*, s. 164.

afrykańskim tematyki ich twórczości: oczekuje się, że będą pisać o Afryce, i to Afryce „prawdziwej” (wedle wyobrażeń europejskich). Jeśli tego nie czynią, zarzuca się im brak autentyczności i chybione dążenie do oryginalności. Wobec takich opinii, autorom pozostaje jedno – zdecydowane upominanie się o prawo do wolności tworzenia, wyboru języka, stylu, treści i innych elementów dzieła literackiego. Nimrod żąda dla twórców z Afryki prawa do uznania ich tożsamości *kulturowych metysów*⁶⁴: „Jesteśmy hybrydami, na darmo byłoby szukać w nas na siłę Afrykanów”⁶⁵.

Dla podkreślenia swobodnego oderwania – lub wyzwolenia się – od idei tworzenia literatury narodowej i naznaczonej ideologicznie, **Waberi** użył wobec siebie określenia „międzynarodowego bastarda” (*bâtard international*)⁶⁶.

Raharimanana twierdzi⁶⁷, że najistotniejszy dla pisarza jest jego własny, niczym niewymuszony nakaz tworzenia; dopiero potem, dzięki zmysłowi obserwacji, wyczuleniu na wszystko, co się dzieje wokół, dochodzi do powstania dzieła, które nabiera określonego wyrazu.

Wyrazem swobodnego protestu przeciwko nadawaniu pisarstwu wymiaru ideologicznego, była odmowa⁶⁸ **Mabanckou** i **Efoui** uczestniczenia w projekcie „Rwanda: écrire par devoir de mémoire” w 1998 r., organizowanym przez stowarzyszenie Arts et Médias d’Afrique⁶⁹. Waberi, który wziął w nim udział, wyrażał później wątpliwości, co do słuszności podjętej wówczas decyzji⁷⁰.

Przedstawione postawy zdają się wpływać na tematykę utworów⁷¹. Stosunkowo rzadko powstają dzieła mówiące o powrocie do stron rodzinnych po dłuższym pobycie poza nimi; jeśli tak jest, to niemal zawsze przybierają formę stereotypów utrzymujących się wśród samych Afrykanów: Afrykanin, który żyje w Europie i powraca do rodzinnego kraju (regionu, miasta, wioski), jest bezlitośnie nagaby-

⁶⁴ Nimrod, *La Nouvelle Chose française*, op. cit., s.11–28.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 26.

⁶⁶ B. Mongo-Mboussa, *L’inutile utilité de la littérature*, [w:] B. Mongo-Mboussa, T. Tervonen (red.), „L’Engagement de l’écrivain africain”, „Africultures”, 59, 2004, s. 9.

⁶⁷ W bezpośredniej rozmowie podczas pobytu pisarza w Warszawie (21–24 października 2013 r.), w związku z wydaniem numeru *Literatury na świecie*, 7–8, 2013, poświęconemu literaturze Madagaskaru.

⁶⁸ O. Cazenave, *Paroles engagées, Paroles engagantes. Nouveaux contours de la littérature africaine aujourd’hui*, [w:] B. Mongo-Mboussa, T. Tervonen (red.), „L’Engagement de l’écrivain africain”, op. cit., s. 60–62.

⁶⁹ Stowarzyszenie z siedzibą w Lille w 1992 r., założone przez Nockyego Djedanouma i Maïmounę Coulibaly, w celu popularyzacji kultury negroafrykańskiej: www.lillelanuit.com/annuaire/lieux/association-arts-et-medias-dafrique/ [dostęp: 15.07.2018].

⁷⁰ J.-P. Karegeye, *Rwanda Littérature post-génocide, écritures itinérantes : témoignage ou engagement ? „Protée”*, vol. 37, n° 2, 2009: www.erudit.org/fr/revues/pr/2009-v37-n2-pr3490/038452ar/ [dostęp: 14.07.2018].

⁷¹ N. Philippe, *Écrivains migrants, littératures d’immigration, écritures diasporiques*, op. cit.

wany przez rodzinę, znajomych, sąsiadów, przekonanych, że jest bogaty, a jeśli odmawia podzielenia się swoją fortuną, jest traktowany jako wyrzutek i „zdrajca” tradycji swojego ludu. Salie, bohaterka powieści *Le Ventre de l'Atlantique* (Brzuch Atlantyku, 2001), autorstwa Fatou Diome, nie jest w stanie przekonać swego brata, że pracując jako sprzątaczką, nie zarabia zbyt wiele i nie może sprowadzić go do Francji. Jej decyzja o powrocie na Niodor (wyspa u wybrzeży Senegalu) spotyka się z niezrozumieniem i niechęcią, jest traktowana jako nielojalność wobec rodziny, której Salie nie chce jakoby wspomóc. Autobiograficzna opowieść Alaina Mabanckou, *Lumières de Pointe-Noire* (Światła Pointe-Noire, 2013), ukazuje narratora, poruszającego się po rodzinnej miejscowości, która wydaje mu się niemal obca po długiej nieobecności. Ani członkowie rodziny, ani znajomi nie zaniedbują żadnej okazji, aby przypomnieć mu o uświęconym tradycją obyczajowi pomocy – domagają się prezentów, pieniędzy na podróże i inne „drobiazgi”. Narrator nie traktuje tych żądań z wrogością, nie mniej jednak odczuwa ich ciężar i jest zmęczony ciągłym przypominaniem mu o jego „obowiązках”.

Coraz częściej pojawiają się utwory (głównie powieści) o przybyciu Afrykanów do Paryża, do Francji, do Europy – znacznie różniące się od dzieł poprzedników opisujących tzw. „miraż paryski” (np. Bernard Dadié, *Un Nègre à Paris* – Murzyn w Paryżu, 1956)⁷²: obecnie bohaterowie nie mają żadnych kompleksów wobec metropolii, kierują nimi ambicja i chęć odniesienia sukcesu (np. Mabanckou, *Bleu-Blanc-Rouge* – Niebiesko-biało-czerwony, 1998). Patrzą na Francję i Europę z własnego punktu widzenia, bardzo krytycznego, a to, co zobaczą, opisują bez ogródek w ironiczny sposób, m.in. Bessora, *53 cm* (1999); Pius Ngandu Nkashama, *Vie et moeurs d'un primitif en Essonne, quatre-vingt-onze* (Życie i zwyczaje prymitywa w Essonne, 1987); Calixthe Beyala, *Le petit prince de Belleville* (Mały książę z Belleville, 1993).

Życie we Francji – codzienne zachowania Francuzów, ich obyczaje, stosunek do osób starszych, pozycja kobiet w społeczeństwie francuskim – „zderza” się w tych utworach z dziedzictwem afrykańskim. Bohaterowie doceniają to, czego brak w tradycyjnej organizacji społecznej w Afryce – wolność obyczajów i podejmowania samodzielnych decyzji, docenianie jednostki i jej ambicji. Jednocześnie nie zawsze są w stanie przyjąć we własnym życiu zwyczaje i hierarchię wartości Francuzów – przeżywając tym samym wewnętrzne rozdarcie i cierpienie; pojawia się także poczucie straty związku z tradycją przodków⁷³. Trudne przeżycia bohaterów są przedstawiane bez zbędnego współczucia.

⁷² O tych właśnie utworach poprzedników pisał Frantz Fanon w *Peaux Noires, Masques Blancs* (1952): „Afrykanin, który zna metropolię jest jak półbóg...”: cf. S. Meylon-Reinette, *Négropolitain, ou Négagonal?*, *op. cit.*

⁷³ B. Mongo-Mboussa, *La littérature des Africains ...*, *op.cit.*, s. 68–73. N. Philippe, *Écrivains migrants, littératures d'immigration...*, *op. cit.*

Kierunki przyszłych badań

Po opisanu kilku cech, wspólnych dla pokolenia „postkolonialnych dzieci” oraz ich twórczości, narzuca się kilka pytań, które można potraktować jako swego rodzaju sugestie kierunków przyszłych badań:

- czy traktowanie wskazanych pisarzy jako grupy twórców, nawet nieformalnej, jest uzasadnione?
- jakie wyniki dałoby porównanie twórczości tej grupy twórców z ich rówieśnikami, którzy pozostali w rodzinnych krajach? Czy piszą o tych samych sprawach? Czy analiza ich tekstów doprowadziłaby do określenia wspólnej tematyki?
- czy sposób podejścia do tematyki afrykańskiej (o ile jest obecna) jest podobny, inny? Czy nie-afrykańskie miejsce stałego pobytu zmienia patrzenie na Afrykę? Czy wydarzenia, które mają miejsce w państwach afrykańskich są opisywane oraz interpretowane w podobny sposób, czy też odmienny? Jak deklaracje o nieistnieniu literatury afrykańskiej wpływają na podejmowanie tematów i motywów związanych z Afryką?⁷⁴

* * *

Tytułem wstępu do pogłębionych badań w przyszłości zostanie wskazanych kilka przykładów zdarzeń, wypowiedzi pisarzy oraz fragmentów ich utworów, które dowodzą, że „postkolonialne dzieci” pozostają mocno związane z rodzinną ziemią, kontynentem, kulturą.

Sami Tchak domaga się, jak inni członkowie pokolenia „postkolonialnych dzieci”, wolności tworzenia, lecz motywuje to w specjalny sposób: „Jeśli jestem z małej wioski w Togo, to nie znaczy w żadnym razie, że nie mam prawa pisać o Francji, Meksyku lub o Kolumbii”⁷⁵. Przyznaje w ten sposób pierwszeństwo związkowi pisarza z jego ojczystą ziemią, podkreślając wagę zakorzenienia w kulturze rodzimej oraz trudności wynikające z braku tegoż – a taki brak jest oczywisty w przypadku pisarzy należących, jak sam Tchak, do pokolenia „postkolonialnych dzieci”: „Naszym problemem (pisarzy z Nowego Pokolenia) jest to, że nie mamy własnego miejsca, gdzie moglibyśmy żyć”⁷⁶. Jednocześnie określanie pisarstwa jako „afrykańskiego” i „zaangażowanego” budzi jego wątpliwości, lecz przyznaje, że należy rozdzielić autora i jego dzieła – zaangażowanie osobiste nie wyklucza zaangażowania wyrażonego w literaturze⁷⁷.

⁷⁴ Podobne pytania stawia sobie Odile Cazenave: *Afrique sur Seine...*, *op. cit.*, s. 9–10.

⁷⁵ C. Sadai, *Rencontre avec Sami Tchak autour de „La Couleur de l’écrivain”, animée par Francoise Hervé, Ralphanie Mwana Kongo et Célia Sadai*, „La Plume francophone. Les littératures du monde francophone”, 25 juillet 2014: <https://la-plume-francophone.com/2014/07/25/sami-tchak-la-couleur-de-lecrivain/> [dostęp : 14.07.2018].

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ S. Tchak, *Littérature et engagement en question*, [w:] B. Mongo-Mboussa, T. Tervonen (red.), „L’Engagement de l’écrivain africain”, *op. cit.*, s. 39–46.

Kossi Efoui odmówił wzięcia udziału w projekcie „Rwanda : écrire par devoir de mémoire” tłumacząc, że tragedia ludobójstwa nie może być traktowana jako okazja do rozwijania twórczości literackiej; lecz 10 lat później, w 2008 r., wydał powieść *Solo d'un revenant*⁷⁸, której akcja – mimo że ramy czasu i miejsca nie dają się dokładnie określić – jednoznacznie przywodzi na myśl Rwandę i ludobójstwo.

Abdourahman A. Waberi, „międzynarodowy bastard”, „postkolonialne dziecko”, wydał w 2006 r. powieść *political fiction* zatytułowaną *Aux États-Unis d'Afrique* (W Stanach Zjednoczonych Afryki), w której są wyraźnie obecne (choć w ironiczno-prześmiewczym tonie) idee panafrikanizmu i wyższości kultury afrykańskiej nad zachodnią⁷⁹: „Moja ostatnia powieść, *Aux États-Unis d'Afrique*, [...] to jakby nowe spojrzenie na Afrykę jako kontynent i jako semiologiczny znak, a jednocześnie powrót do panafrikanizmu”⁸⁰.

Alain Mabanckou, jeden z najbardziej znanych przedstawicieli swojego pokolenia, niezwykle medialny, podkreślający własną niezależność i odmiennność również w wyglądzie zewnętrznym (jako *sapeur*, członek nieformalnej grupy społecznej w Kongo, tzw. *La SAPE*⁸¹), w swoich wypowiedziach wyrażał zawsze niezłomną chęć tworzenia fikcji, a lektura jego utworów potwierdzała, że styl, technika literacka, sposób prowadzenia narracji, czyli warsztat pisarski były dla autora najważniejsze. Z czasem i w miarę kolejnych publikacji, Mabanckou⁸² zmienia ton; jest to szczególnie widoczne w ostatniej opowieści-eseju *Le monde est mon langage* (Moim językiem jest świat, 2016): „dostawałem tony listów od młodych Kongijczyków, piętnasto-szesnastoletnich, którzy prosili mnie, abym zabrał głos w ich imieniu. Te listy były jak przywołanie mnie do porządku”⁸³. Warto także przytoczyć wypowiedzi Mabanckou wspierające afrykański system filozoficzny

⁷⁸ Wydanie polskie: *Witajcie, powracające widma*, tłum. Wawrzyniec Brzozowski, Kraków 2012.

⁷⁹ Mimo satyry i ironii, widocznych bez wątpienia w powieści, można ją także interpretować jako swoistą sugestię co do przyszłej drogi rozwoju Afryki: V. K. Orlando, *The Transnational Turn in African Literature of French Expression: Imagining Other Utopic Spaces in the Globalized Age*, „Humanities”, 2016, 5, 30: www.mdpi.com/2076-0787/5/2/30 [dostęp: 10.07.2018].

⁸⁰ Wypowiedź Waberiego « La première couche d'encre », cytowana [w:] J.-P. Karegeye, *Rwanda Littérature post-génocide ...*, op.cit.

⁸¹ SAPE = Société des Ambianceurs et des Personnes Élégantes (Towarzystwo Osób Rozrywkowych i Eleganckich). „To kreolizacja mody zachodniej. Może stać się formą buntu”, [w:] C. Calvet, P.Douroux, *Alain Mabanckou, afro engagé*, 7.09.2016 : www.liberation.fr/debats/2016/09/07/alain-mabanckou-efro-engage_1488814 [dostęp: 30.10.2017].

⁸² Mabanckou jest jednym z nielicznych frankofońskich pisarzy afrykańskich, tłumaczonych regularnie na polski. Krakowskie wydawnictwo Karakter wydało dotąd 6 powieści, wszystkie w tłumaczeniu Jacka Giszczaka: *Kielonek*, 2008 (*Verre cassé*, 2005); *African Psycho*, 2009 (2003); *Black Bazar*, 2010 (2009); *Jutro skończę dwadzieścia lat*, 2012 (*Demain j'aurai vingt ans*, 2010); *Zwierzenia jeżozwierza*, 2015 (*Mémoires de porc-épic*, 2006); *Papryczka*, 2106 (*Petit Piment*, 2015).

⁸³ C. Calvet, P.Douroux, *Alain Mabanckou, afro engagé*, op.cit.

*Ubuntu*⁸⁴: „To filozofia wyzwolenia i tolerancji, wcielona w życie z powodzeniem przez Mandelę. Pomogłaby Afryce wyjść poza narzucone jej z zewnątrz schematy, byłaby potrzebna również na Zachodzie”⁸⁵.

Cytowany wcześniej **Raharimanana**, podkreślający, że wola tworzenia wyprzedza zawsze kwestie związane z ideologią i zaangażowaniem, jest jednym z najbardziej zaangażowanych pisarzy współczesnych, tworzących po francusku: żaden z jego utworów – powieści (np. *Nour, 1947* – 2003, *Za – Żem*, 2008), nowel (np. *Rêves sous le linceul* – Sny pod całunem, 1998, *Lucarne* – Prześwit, 2005), czy też przeważających ostatnio zbiorów prozy poetyckiej (min. *Des Ruines* – Ruiny, 2012, *Empreintes* – Piętna, 2015)⁸⁶ – nie jest obojętny wobec kwestii społecznych, historycznych, politycznych, a zaangażowanie Raharimanana jest również widoczne w pisarstwie pozaliterackim (m.in. listy otwarte do prezydentów Francji)⁸⁷.

Cytowane wypowiedzi, postawy i wydarzenia dowodzą, że deklaracje pisarzy afrykańskich z pokolenia „postkolonialnych dzieci” niekoniecznie idą w parze z wymową ich twórczości. Mimo deklarowanej autonomii i odmowy spełniania narzucanej roli zaangażowanych świadków historii, Afryka jest zakorzeniona w każdym z ich dzieł – z różnorodnymi problemami, z nierozliczoną historią i dramatyczną współczesnością⁸⁸.

⁸⁴ *Ubuntu* (słowo z języków zulu i xhosa), ideologia i system etyczny skupione na relacjach międzyludzkich i pomocy bliźniemu. W dosłownym znaczeniu: *Człowiek jest człowiekiem dzięki innym ludziom, Jestem tym, kim jestem, dzięki temu, kim wszyscy jesteście*, M. Różalska, *Tradycja Ubuntu jako nowa wersja filozofii przywództwa* (s. 98–100), [w:] R. Kłosowicz, A. Mania (red.), *Problem upadku państw w stosunkach międzynarodowych*, Kraków 2012.

⁸⁵ C. Calvet, P. Douroux, *Alain Mabanckou, afro engagé, op. cit.*

⁸⁶ W „Literaturze na świecie” 7–8 (504–505), 2013, ukazały się fragmenty utworów Raharimanana: *Opowiadania*, tłum. E. Kalinowska, s. 174–191; *Nour, 1947*, tłum. H. Igalson-Tygielska, s. 215–241; *Żem*, tłum. Jacek Giszczak, s. 259–306.

⁸⁷ Raharimanana, *Sortir des bois*, [w:] „L’Engagement de l’écrivain africain”, red. B. Mongo-Mboussa, T. Tervonen, *op. cit.*, s. 47–50.

⁸⁸ Problemem wymagającym osobnych analiz mogłaby stać się ponadto kwestia zależności między twórczością a rynkiem wydawniczym, co w przypadku pisarzy pochodzących z Afryki, tworzących w języku dawnego kolonizatora, mieszkających i wydających swoje dzieła najczęściej we Francji, stanowi problem o różnorodnych implikacjach, *cf.*: Sami Tchak [w:] C. Sadai, *Rencontre avec Sami Tchak autour de „La Couleur de l’écrivain”*, *op. cit.*: „Tak czy inaczej, istniejemy tylko jeśli zdobędziemy dostęp do paryskich instytucji. Publikuje się w Paryżu. Mówi się o nas w Paryżu. Sprzedaje się (książki) w Paryżu, jeśli Paryż nas przyjął. I nie jest to całkiem neutralna kwestia, jak przedstawiają to niekiedy pisarze. Sam fakt wyłącznego uzależnienia od dominującej sfery nie może pozostawać bez wpływu na wybory związane z pisaniem i jego tematyką”.

Określenia, używane przez samych twórców i przez krytykę, w odniesieniu do „postkolonialnych dzieci” Waberiego:

- **écrivains migrants**: pisarze migrujący, określenie najbardziej neutralne;
- **Migritude**: termin zaproponowany przez J. Chevrier⁸⁹, neologizm utworzony w analogii do *négritude*;
- **écrivains diasporiques**: pisarze diasporyczni;
- **négropolitains, nègzagonaux** (neologizmy łączące „nègre” i metropolię, Hexagone, tj. Francję): użycie tych określeń ogranicza się czasem do grupy najmłodszych pisarzy⁹⁰;
- **euroblacks**: nazwa użyta przez Achille’a Ngoye do określenia kolejnego etapu w rozwoju literatury: autorzy należą do dwóch różnych światów (Afryki i Europy, ew. Zachodu) i uczestniczą w obu, nie opisują świata w czarno-białych barwach, lecz z jego całą hybrydyczną różnorodnością;
- amerykańska badaczka Bennetta Jules-Rosette (*Black Paris: The African Landscape*, University of Illinois Press, 1998) opierając się na fakcie, że to Paryż jest w zdecydowanej większości miejscem życia i pracy omawianego pokolenia pisarzy afrykańskich, zaproponowała określenie „**parisianism**” (*paryżanizm?*).
- **nouvelles écritures africaines de soi**: nowe afrykańskie pisanie o sobie, termin zaproponowany przez O. Cazenave⁹¹,
- **pokolenie ponadnarodowe, transnarodowe, transkontynentalne**⁹²: określenia uwypuklające sytuację pisarzy nienależących do jednej kultury, lecz wielu.

Dr hab. Ewa Kalinowska, literaturoznawca, starszy wykładowca w Uniwersyteckim Kolegium Kształcenia Nauczycieli Języka Francuskiego UW. Zajmuje się francuskojęzycznymi literaturami krajów Afryki subsaharyjskiej oraz wysp Oceanu Indyjskiego. Jest autorką opracowania *Diseurs de vérité. Conceptions et enjeux de l’écriture engagée dans le roman africain de langue française* (2018), poświęconego afrykańskiej francuskojęzycznej literaturze zaangażowanej. Interesuje się szczególnie kulturą Senegalu, od literatury po obyczaje życia codziennego.

⁸⁹ J. Chevrier, *Afrique(s)-sur-Seine: autour de la notion de ‘migritude’*, „Notre Librairie”, 155 156, 2004, s. 96–100.

⁹⁰ Cf. S. Meylon-Reinette, *Négropolitain, ou Nègzagonal ?*, 29.05. 2017 : <http://africultures.com/tribune-negropolitain-negzagonal-14111> [dostęp: 2.06.2017].

⁹¹ *Afrique sur Seine. Une nouvelle génération de romanciers africains à Paris*, op. cit.

⁹² V. K. Orlando, *The Transnational Turn in African Literature of French Expression: Imagining Other Utopic Spaces in the Globalized Age*, op. cit.

Bibliografia

- Bonn, Charles, Garnier Xavier, Lecarme Jacques (dir.), *Littérature francophone. 1. Le roman*, Hatier – AUPELF/UREF, Paris 1997.
- Brezault, Eloïse, *Afrique. Paroles d'écrivains*, Montréal, Mémoire d'encrier, 2010.
- Calvet, Catherine, Douroux, Philippe, *Alain Mabanckou, afro engagé*, 7.09.2016 : www.liberation.fr/debats/2016/09/07/alain-mabanckou-efro-engage_1488814 [dostęp: 30.10.2017].
- Cazenave, Odile, *Afrique sur Seine. Une nouvelle génération de romanciers africains à Paris*, L'Harmattan, Paris 2003.
- Chevrier, Jacques, *Afrique(s)-sur-Seine : autour de la notion de 'migrITUDE'*, „Notre Librairie”, 155–156, 2004.
- Durand, Jean-François (éd.), *Regards sur les littératures coloniales. Afrique francophone : approfondissements*, L'Harmattan, Paris 1999.
- Gérard, Albert, *Sur l'historiographie des littératures écrites de l'Afrique*, „Éthiopiques” – numéro spécial, novembre 1976: <http://ethiopiques.refer.sn/spip.php?article627> [dostęp: 04.07.2018].
- Gnaoulé, Oupoh Bruno, *Histoire littéraire et littératures africaines*, „Les Cahiers du GREL-CEF”, n° 7, mai 2015: www.uwo.ca/french/grelcef/2015/cgrelcef_07_text06_gnaoule.pdf [dostęp: 04.07.2018].
- Hausser, Michel, Mathieu, Martine, *Littératures francophones : III. Afrique noire – Océan Indien*, Paris, Belin, 2010.
- Jeunes créateurs africains*, L'Harmattan, „Africultures”, 5, 1998.
- Kalinowska, Ewa, *Diseurs de vérité. Conceptions et enjeux de l'écriture engagée dans le roman africain de langue française*, Werset, Lublin 2018.
- Karegeye, Jean-Pierre, *Rwanda Littérature post-génocide, écritures itinérantes : témoignage ou engagement ?*, „Protée”, 37 (2), 2009: www.erudit.org/fr/revues/pr/2009-v37-n2-pr3490/038452ar/ [dostęp: 14.07.2018].
- Kesteloot, Lilyan, *Histoire de la littérature négro-africaine*, Karthala, Paris 2001.
- Kłosowicz, Robert, Mania, Andrzej (red.), *Problem upadku państw w stosunkach międzynarodowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2012.
- Krzywicki, Janusz, *Wprowadzenie do imaginarium literatury afrykańskiej. Cz. I. W kręgu tradycji*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2002.
- Krzywicki, Janusz, *Wprowadzenie do imaginarium literatury afrykańskiej. Cz. II Rozliczenie z kolonializmem*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa 2007.
- Magnier, Bernard, *Beurs noirs à Black Babel*, „Notre Librairie”, 103, 1990.
- Meylon-Reinette, Stéphane, *Négropolitain, ou Nègagonal ?*, 29.05.2017 : <http://africultures.com/tribune-negropolitain-negagonal-14111> [dostęp: 02.06.2017].
- Mongo-Mboussa, Boniface, *La littérature des Africains de France, de la "postcolonie" à l'immigration*, „Hommes et Migrations” 1239, 2002 : www.persee.fr/doc/homig_1142-852x_2002_num_1239_1_3892 [dostęp: 10.09.2017].
- Mongo-Mboussa, Boniface, *Désir d'Afrique*, Gallimard, Paris 2002.
- Mongo-Mboussa, Boniface, *L'indocilité. Supplément au Désir d'Afrique*, Gallimard, Paris 2005.

- Mongo-Mboussa, Boniface, Tervonen Taina (red.), „L'Engagement de l'écrivain africain” – „Africulture”, 59, 2004.
- Moudileno, Lydie, *Littérature et postcolonie*, „Africultures”, 28, 2000.
- Mouralis, Bernard, *Les contre-littératures*, PUF, Paris 1975.
- Nimrod, *La Nouvelle Chose française*, Arles, Actes Sud, 2008.
- Orlando Valérie K., *The Transnational Turn in African Literature of French Expression: Imagining Other Utopic Spaces in the Globalized Age*, „Humanities” 2016, 5, 30: www.mdpi.com/2076-0787/5/2/30 [dostęp: 10.07.2018].
- Pageard, Robert, *Littérature négro-africaine d'expression française*, L'École, Paris 1979.
- Philippe, Nathalie, *Écrivains migrants, littératures d'immigration, écritures diasporiques*, „Hommes & migrations” 1297, 2012: <http://journals.openedition.org/hommesmigrations/1543> (dostęp: 05.07.2018).
- Sadai, Célia, *Rencontre avec Sami Tchak autour de „La Couleur de l'écrivain”*, animée par Françoise Hervé, Ralphanie Mwana Kongo et Célia Sadai, „La Plume francophone. Les littératures du monde francophone”, 25 juillet 2014: <https://la-plume-francophone.com/2014/07/25/sami-tchak-la-couleur-de-lecrivain/> [dostęp: 14.07.2018].
- Waberi Abdourahman A., *Les enfants de la postcolonie : esquisse d'une nouvelle génération d'écrivains francophones d'Afrique noire*, „Notre Librairie”, 135, 1998.

ORATORY AFRYKI W BADANIACH POLSKICH

EWA WOŁK-SORE

ZNACZENIE BADAŃ TERENOWYCH STEFANA STRELCYNA DLA ODKRYWANIA KULTUROWEGO KONTEKSTU ETIOPSKIEJ ORATORY

Streszczenie

Nagrania etiopskiej oratory wykonane przez Stefana Strelcyna podczas jego podróży naukowej do Etiopii zawierają unikalny materiał z połowy ubiegłego wieku. Ich kontekstowa interpretacja ujawniła różne ciekawe właściwości amharskiej poezji ludowej, takie jak metafory, metonimie czy cechy prozodyczne. Jednak najbardziej znaczący jest wgląd w swoisty dla Etiopii językowy obraz świata z jego szczególnymi pojęciami określającymi podstawowe zjawiska w życiu człowieka. Rezultaty pracy nad pieśniami ludowymi pięciu różnych etiopskich grup etnicznych z pewnością przyczynią się do pogłębienia naszej wiedzy o etiopskiej kulturze i jej różnorodności.

Słowa kluczowe: Stefan Strelcyn, archiwalne nagrania, etiopska oratura, amharska poezja ludowa

Wprowadzenie

Naukowa działalność Stefana Strelcyna zawdzięcza swe fundamenty klasycznej szkole etiopistycznej skoncentrowanej na badaniu amharsko-tygrajskiej¹ kultury Etiopii zakorzenionej w tradycji piśmiennictwa gyyz. Jednak zainteresowania badacza podczas akademickiej kariery obejmowały również inne kultury oraz języki występujące na terenie Etiopii. Można to dostrzec w obszernym materiale nagraniowym jaki pozostawił po sobie, materiale, który nigdy nie został opracowany, choć od jego sporządzenia minęło 60 lat. Kryje on kilkanaście godzin nagrań etiopskiej oratory zachowanej na ponad dwudziestu taśmach, które znajdują się obecnie w zbiorach bibliotecznych Katedry Języków i Kultur Afryki. Zostały

---

¹ Etiopia jest państwem wielonarodowym, w którym obecnie żyje około 90 grup etnicznych. Na przestrzeni dziejów w Cesarstwie Etiopskim dominowali przedstawiciele dwóch grup etnicznych Amhara i Tygraj, to z nich wywodzili się władcy. Stąd w etiopskiej kulturze przewodnią rolę amharsko-tygrajskiej tradycji.

one wykonane przez Stefana Strelcyna podczas badań terenowych w Etiopii na przełomie lat 1957/1958. Wśród nagrań znajdują się pieśni różnych ludów zamieszkujących ten obszar. Dominują pieśni amharskie, ale są również dwie pieśni ludu Gurage², cztery pieśni ludu Oromo³, a także pieśń w języku harari⁴. Kilka godzin nagrań poświęconych jest liturgicznemu śpiewom w języku gyyz oraz poezji *k'ynie*⁵ zarówno w języku gyyz, jak i amharskim. W czasie, gdy polski uczony prowadził swoje poszukiwania stosunkowo nieliczni badacze kultury Etiopii zwracali uwagę na bogatą tradycję ustnych przekazów⁶, które transmitowane były przy rozmaitych okazjach często w postaci pieśni. Większość koncentrowała się na tym, co było zapisane, a więc na bogatej tradycji rękopiśmienniczej w języku gyyz. Etiopia należy bowiem do tych kultur, w których słowo pisane współistniało od wieków ze słowem mówionym i obie te sfery dopełniały się nawzajem. Oralność i piśmienność współtworzyły kulturę Etiopii od jej zarania, przy czym żadna z tych sfer nie wykazywała tendencji do dominacji. Spójrzanie badacza często przykuwała jedna z nich. Przez długi czas, dla wielu uczonych etiopistów, była to piśmienność, gdyż leżąca na kontynencie afrykańskim Etiopia wyróżniała się pod tym względem spośród innych afrykańskich kultur, których znakomita większość istniała w oparciu o transmisję ustną, nie wspomaganą pismem. Kultura etiopska zaliczana była przez to raczej do chrześcijańskich kultur Bliskiego Wschodu niż kultur afrykańskich.

² Grupa etniczna składająca się z kilkunastu podgrup, której przedstawiciele zamieszkują obecnie tzw. kraj Gurage znajdujący się na południowy-zachód od stolicy Addis Abeby. Języki gurage należą do etiosemskiej grupy językowej.

³ Grupa etniczna, która obecnie jest najbardziej liczna w Etiopii i zamieszkuje centralny obszar państwa. Zdominowana dotąd przez panującą przez wieki w Etiopii tigrajsko-amharską kulturę. Jej znaczenie obecnie wzrasta.

⁴ Językiem harari mówią przedstawiciele niewielkiej grupy etnicznej o tej samej nazwie zamieszkujący miasto Harer, islamskie centrum Etiopii.

⁵ Tradycyjna poezja *k'ynie* to gatunek oratury gyyz, który jest nieodłącznym elementem wszelkich religijnych obrzędów Ortodoksyjnego Kościoła Etiopskiego. Są to w większości hymny wyrażające uwielbienie dla Boga i świętych, zawierające jednocześnie przesłanie dla wiernych.

⁶ Do najważniejszych badaczy Etiopii uwzględniających w swych badaniach oraturę należą: E. Littmann, *Galla Verskunst: Ein Beitrag zur allgemeinen Verskunst nebst metrischen Übersetzungen*, Tübingen 1925; E. Cerulli, *Folk Literature of the Galla of Southern Abyssinia*, „Harvard African Studies” t. 3, 1922, s. 9–208; M. Cohen, *Couplets amhariques du Choa*, „Journal Asiatique” t. 205, 1924, s. 1–100; J. I. Eadie, *An Amharic Reader*, Cambridge, 1924; Mahteme Syllasie Gebre Mesk'el, *Zykre neger*, Addis Abeba 1949/50; Idem, *Amarynia k'ynie*, Addis Abeba 1955/56; Mersie Hazen Uelde K'irk'os, *Ye-amarynia seuasyu*, Addis Abeba 1955/56.

Etiopia pomiędzy oralnością a piśmiennością⁷

Tradycja ustna i tradycja pisana, występujące w Etiopii obok siebie od wieków, były tak samo ważne w kulturze jej mieszkańców. Czas, jaki upłynął od momentu powstania pisma, a wiadomo, że państwo to od co najmniej początków naszej ery posiada system notacji mowy, stworzony do zapisu języka gyyz, nie wpłynął na radykalną zmianę mentalności mieszkańców Etiopii. Językiem gyyz, etiopskim klasycznym, mówiono w Królestwie Aksum, kolebce etiopskiej państwowości. Tak więc był to przez długie wieki język mówiony, jak również zapisywany przez uczonych w piśmie. Wywodzili się oni głównie z warstw rządzących i duchowieństwa. Duchowieństwo bowiem było silnie związane z władzą, gdyż religia chrześcijańska została przyjęta przez etiopskiego króla Ezanę przed rokiem 330 jako oficjalna religia państwowa. Od tego czasu w Etiopii zaczęła rozwijać się literatura. Główny jej trzon stanowiło piśmiennictwo chrześcijańskie tłumaczone na etiopski klasyczny początkowo z greki, a później również z arabskiego. W miarę potrzeb liturgicznych Ortodoksyjnego Kościoła Etiopskiego tłumaczono teksty biblijne. Rodzima literatura od początku jej pojawienia się przez wieki powstawała w języku gyyz i były to żywoty etiopskich świętych⁸, kroniki królewskie⁹, a także poezja *k'ynie*, która tworzona na żywo podczas nabożeństw do dziś jest najbardziej charakterystycznym fenomenem etiopskiej sztuki słowa. Jej religijna tematyka zaczerpnięta z pism biblijnych poza tym, że miała wyrażać uwielbienie dla Boga, pełniła również funkcję paraboli stosowanej przez duchownych, którzy w ten sposób odnosili się do współczesności, umożliwiając wiernym lepsze jej zrozumienie. W poezji tej ważną rolę pełni figura retoryczna nazywana *seminna werk'*, „wosk i złoto”¹⁰, gdzie воск oznacza powierzchowny sens wypowiedzi, zaś złoto sens głębszy, wymagający zorientowania w temacie, bystrości, dedukcji, czyli często wnikliwej pracy umysłowej. „Wosk i złoto” nie jest jedynie figurą re-

⁷ Badania kultury Etiopii z perspektywy jej szczególnej pozycji pomiędzy oralnością a piśmiennością podejmowane w Katedrze Języków i Kultur Afryki UW dały rezultaty w postaci artykułów: H. Rubinkowska-Anioł, E. Wołk-Sore, *Etiopski intelektualista i jego dzieło – pomiędzy oraturą a literaturą*, [w:] *Current Research in African Studies. Papers in Honour of Mwalimu Dr. Eugeniusz Rzewuski*, red. I. Kraska-Szlenk, B. Wójtowicz, Warszawa 2014, s. 331–346; H. Rubinkowska-Anioł, E. Wołk-Sore, *Etiopia pomiędzy mową a pismem. Spór nie tylko intelektualny pomiędzy cesarzem i pisarzem o koncepcje państwa*, „Afryka” t. 41, 2015, s. 31–52; E. Wołk-Sore, *Etiopia pomiędzy oralnością a piśmiennością*, „Quaestiones Oralitatis”, t. I, 2015, z. 1, s. 131–146.

⁸ Jednym z pierwszych etiopskich świętych, którego żywot powstał w języku gyyz był żyjący w VI wieku święty Jared, uważany za twórcę muzyki liturgicznej Ortodoksyjnego Kościoła Etiopskiego.

⁹ Pierwsza znana i zachowana kronika pochodzi z XIV wieku i jest to kronika cesarza Amde Ts'iyona (1314–44).

¹⁰ Termin ten został przejęty z etiopskiego rzemiosła, a więc sfery kultury materialnej, gdzie w procesie tworzenia krzyży wykorzystywany jest woskowy model, który zostaje roztopiony przez gorące złoto wlewane do formy. Jest to znana jubilerska metoda traconego wosku.

toryczną używaną w poezji gyyz, a wedle niektórych badaczy kultury etiopskiej¹¹ przenika całą sferę niematerialnej kultury intelektualnej, stając się cechą etiopskiej mentalności. Poezja *k'ynie* jednak nie należy do literatury lecz pozostaje do dziś częścią oratury, jest bowiem tworzona na żywo podczas liturgii i nie bywa zapisywana w procesie jej tworzenia. Utwory *k'ynie* spisywane są obecnie tak samo jak inne przykłady oratury, aby ocalić je od zapomnienia.

Podczas gdy literatura religijna, a później również historiografia¹² w języku gyyz rozwijały się w Cesarstwie Etiopskim, znakomita większość społeczeństwa znajdowała się w stanie pierwotnej oralności z rozwijającymi się różnymi formami ustnego przekazu wiedzy i tradycji. Sfery te były wyraźnie rozdzielone: pismo i piśmiennictwo było nierozzerwalnie związane z władzą, natomiast słowo mówione i oratura były domeną ludu, władzy tej podporządkowanego. Taka konstrukcja państwa etiopskiego utrzymywana była przez wieki z korzyścią dla obu warstw, zarówno rządzących, jak i poddanych. Księgi legitymizowały władzę, jak choćby *Kybre negest*, w której zawarto mit założycielski etiopskiej dynastii rządzącej, wywodzącej swoje pochodzenie od króla Dawida. Egzemplarze tej książki w postaci iluminowanych manuskryptów towarzyszyły rządzącym, aspirując do atrybutów władzy. Zapisane w nich słowa były dla ludu bardzo ważne, niemal święte. Fakt, że były one dla zwykłych śmiertelników niedostępne i niemożliwe do odczytania zwiększał jeszcze ich wagę. Zaś ci, którzy byli w stanie odczytać zawarte w księgach mądrości urastali do miary istot uświęconych¹³, których od zwykłych śmiertelników dzieliła przepaść.

Choć więc technologia pisma nie pozostała bez wpływu na kulturę etiopską, nie zdołała odmienić cywilizacji etiopskiej w stopniu, w jakim wpłynęła na cywilizację Zachodu. Etiopia przez wieki pozostawała pomiędzy oralnością a piśmiennością, a sfery te przenikały się wzajemnie i uzupełniały, pozostając w swoistej harmonii.

Stefan Strelcyn i jego wyprawa naukowa do Etiopii

Stefan Strelcyn zaczął zgłębiać tajniki cywilizacji etiopskiej tuż po wojnie, w Paryżu, gdzie studia orientalistyczne rozwijały się bardzo intensywnie. Znalazł się w środowisku intelektualistów zgromadzonych na paryskiej Sorbonie wokół wybitnej osobowości Marcela Cohena. Ten znakomity semitysta zainteresowany w sposób szczególny Etiopią, człowiek o szerokich horyzontach i doskonałym warsztacie akademickim stał się mistrzem dla wielu młodych ludzi, którzy poszu-

¹¹ Por. D. Levine, *Wax and Gold*, Chicago 1965.

¹² Nt. literatury etiopskiej por. E. Wołk, *Narodziny i rozwój współczesnej literatury etiopskiej*, „Literatura na Świecie”, t. 7–8, 2014, s. 312–336.

¹³ Więcej na ten temat w: H. Rubinkowska-Anioł, E. Wołk-Sore, *Etiopski intelektualista i jego...* *op.cit.*, s. 337.

kiwali wiedzy o innym, odległym kręgu kulturowym. Dalekim, a jednak w przedziwny sposób połączonym z bardziej znanym im kręgiem kultury zachodniej. Niezwykła wrażliwość, wnikliwość, dociekliwość, a przede wszystkim głód wiedzy sprawiły, że Stefan Strelcyn w czasie zaledwie czterech lat uzyskał aż cztery dyplomy. W 1950 roku trafił do Polski, gdzie zaczął pracować na Uniwersytecie Warszawskim. Choć uczelnia funkcjonowała już w pełni to odczuwało się brak nauczycieli akademickich, zarówno tych doświadczonych mistrzów, jak i młodszych, z których wielu straciło życie w czasie wojny. Rozpoczął pracę w Instytucie Orientalistycznym, gdzie powierzono mu zadanie zorganizowania Katedry Semitystyki, która przeprowadziła pierwszą rekrutację w 1951 roku.

Młody uczoney z entuzjazmem zaangażował się w twórczy proces podnoszenia z gruzów nauki polskiej i dzięki swojej pełnej zapалу pracy zdobywał kolejne szczeble kariery akademickiej. Poza kierowaniem Katedrą Semitystyki, włączył się w inne sfery naukowej i organizacyjnej działalności nie tylko w Uniwersytecie Warszawskim, ale i poza nim. W 1952 roku został członkiem nowo utworzonego Komitetu Nauk Orientalistycznych Polskiej Akademii Nauk, a od 1953 roku kierował Pracownią Rękopisów Orientalnych Zakładu Orientalistyki PAN. I to właśnie na zlecenie Polskiej Akademii Nauk odbył podróż naukową do Etiopii w czasie od 16 grudnia 1957 roku do 13 marca 1958 roku. Wyprawa trwała trzy miesiące, a jej plan zakładał badania językoznawcze oraz etnograficzne. Jeżeli chodzi o językoznawstwo, uczoney obserwował trendy rozwojowe języka amharskiego, szczególnie zaś sposoby powstawania neologizmów oraz reguły rządzące przejmowaniem zapożyczeń. W dziedzinie etnografii badania Stefana Strelcyna dotyczyły przede wszystkim magii, lekarzy znachorów, a także wierzeń w duchy. Taki kierunek wyznaczyły jego wcześniejsze prace oraz poszukiwania z tego właśnie zakresu. Według jego relacji, jeszcze w drugiej połowie XX wieku w Etiopii uzdrawianie za pomocą praktyk magicznych było niezwykle rozpowszechnione. Co prawda w miastach przybywało ludzi, którzy otrzymawszy nowoczesne wykształcenie praktyki te częściowo ograniczali lub – co zdarzało się zdecydowanie rzadziej – zarzucali całkowicie.

Z punktu widzenia niniejszego artykułu, najbardziej interesującą nas dziedziną, w której Stefan Strelcyn prowadził swe badania terenowe w Etiopii była sfera dokumentacji etiopskiej oratury. Badacz nagrał 26 taśm po 20 do 45 minut każda. Nagrania wykonane zostały na sprzęcie, który był jak na owe czasy zaawansowany technicznie, niestety nie zachował się do dziś, aby można było stwierdzić z pewnością, jakiej był marki. Możemy wnioskować jedynie na podstawie zachowanych taśm, które opatrzone były napisem Agfa Magnettonband Typ C 1000m. Był to pierwszy typ magnetycznej taśmy wynalezionej przed wojną w 1935 roku w Niemczech przez chemików z firmy BASF, który zrewolucjonizował wówczas świat nagrywania i odtwarzania dźwięku. W początkach lat 50-tych ubiegłego wie-

ku taśmy takie były produkowane przemysłowo w fabryce Agfa in Wolfen w Bitterfeldzie, w Niemieckiej Republice Demokratycznej. Nazwa firmy była używana do roku 1964, kiedy to nastąpiła jej zmiana na ORWO.

Archiwalne nagrania etiopskiej oratury

Zawartość taśm znajdujących się w Katedrze Języków i Kultur Afryki można było odczytać, a także ocenić ich wartość, dopiero po digitalizacji, gdyż Katedra nie dysponowała nośnikiem analogowym, umożliwiającym odtworzenie nagranego materiału. O pomoc poproszono specjalistów ze Zbiorów Fonograficznych Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk, gdzie znajduje się archiwum polskich nagrań dźwiękowych i audiowizualnych. Jest tam zdeponowanych ponad 100 tys. nagrań pieśni i melodii instrumentalnych ze wszystkich regionów Polski. Zbiory te są obecnie poddawane procesowi digitalizacji, umożliwiającemu przeniesienie nagrań dźwiękowych, zarejestrowanych na rozmaitych nośnikach analogowych, do postaci zapisu cyfrowego celem ich utrwalenia, a także udostępnienia szerszemu gronu słuchaczy. Wersja digitalna zachowywana jest w postaci plików Wave, które mogą być poddawane dalszej obróbce. Wszelkie procesy rekonstrukcji czy odnawiania przeprowadzone zostaną na kopiach cyfrowych, aby wybrane fragmenty mogły zostać wydane na płytach. Dopiero po dokonaniu digitalizacji rozpoczęła się weryfikacja nagrań z ich wykazem w *Sprawozdaniu z podróży naukowej do Abisynii* napisanym przez Stefana Strelcyna bezpośrednio po powrocie z Etiopii¹⁴. Pośród dominujących nagrań w języku gyyz znajdują się piękne wykonania tekstów religijnych obejmujących różnego rodzaju modlitwy, fragmenty Biblii, psalmy, przykłady literatury hagiograficznej oraz poezję. Znalazły się tu również paradygmaty gramatyczne języka gyyz. Jeśli chodzi o teksty w innych językach to zostały nagrane w języku amharskim fragmenty książki Alek'i Tajje *Je-Itjop'ja hyzb tarik* i przykłady poezji *k'ynie*, dwie bajki w języku tygrynia, pięć bajek w języku harari, dwa teksty w języku gurage: o ludzie Gurage, a także historia Szifera Dona. Nagrane zostały również pieśni ludowe śpiewane przez kobiety i mężczyzn zarówno solo, jak i chóralnie w językach amharskim, tygrynia, harari, gurage, i oromo. Wśród nagrań znajdują się także piosenki w języku gyyz bądź to świeckie śpiewane w różnego rodzaju okolicznościach, bądź o tematyce religijnej. Wszystkie te pieśni śpiewane są *a capella*. Przy takim wykonaniu głosy kreślą linię melodyczną utworów, a słowa nabierają znaczenia.

Materiał pozostawiony przez Stefana Strelcyna jest obszerny i cenny. Stan zachowania archiwalnych nagrań jest bardzo dobry i pozwala na to, by zostały one

¹⁴ S. Strelcyn, *Sprawozdanie z podróży naukowej do Abisynii*, „Sprawozdania z prac naukowych Instytutów i Zakładów PAN”, 1959, s. 106–124.

profesjonalnie nagrane w formie płyty towarzyszącej książce, w której zawarta zostanie kontekstowa analiza etiopskich pieśni ludowych. Zamyśłem autorki jest bowiem opracowanie pieśni ludowych w pięciu etiopskich językach. Teksty w języku amharskim, które dominują, są już spisane i transkrybowane, a ich analiza kontekstowa już się rozpoczęła. Jednak do merytorycznego opracowania tekstów w językach tygrinia, gurage, harari i oromo niezbędna będzie dalsza pomoc etiopskich specjalistów skupionych wokół Instytutu Studiów Etiopistycznych przy Uniwersytecie w Addis Abebie, którzy wyrazili chęć współpracy.

Pieśni w języku amharskim

Spośród amharskojęzycznych utworów zarejestrowanych na taśmach przez Stefana Strelcyna dużą część stanowią nagrania pieśni śpiewanych przez *azmari* – etiopskich tradycyjnych pieśniarzy. Są to utwory o charakterze improwizacyjnym wykonywane przeważnie przez damsko-męskie duety przy różnego rodzaju okazjach znaczących ważne wydarzenia w życiu zarówno jednostek, jak i całego społeczeństwa. W przypadku tego materiału niezbędna jest bliższa współpraca z rodzimymi badaczami etiopskiej oratury, gdyż kontekst kulturowy jest tu bardzo ważny.

Wśród nagrań znalazły się również pieśni wykonywane zarówno przez mężczyzn, jak i kobiety w formie śpiewu solowego lub antyfonicznego. Analizę kontekstową pragniemy przeprowadzić w niniejszym artykule na przykładzie dwóch amharskich pieśni. Jest ich w sumie piętnaście i mają bardzo różną tematykę, począwszy od pieśni miłosnych, ballad, kołysanek po dziecięce piosenki śpiewane w czasie świąt. Pieśni to forma poezji, która w afrykańskiej oraturze jest wykonywana z towarzyszeniem muzyki, tak, że muzyczne i słowne elementy przeplatają się i są współzależne¹⁵. Choć nagraniem Stefana Strelcyna nie towarzyszy muzyka w sensie gry na instrumencie, to jednak linia melodyczna jest tu bardzo ważna.

Przytoczony poniżej krótki liryczny utwór ma swoje korzenie w religijnej poezji gyyz – *melky*. Istotą tego rodzaju utworów jest wyrażanie zachwyty nad poszczególnymi częściami ciała świętych. W tym przypadku jest to utwór świecki, a bohaterem lirycznym jest *siet uejzero* ‘ujmująca kobieta’. Wiersz obfituje w poetyckie metafory, które dla znajomego kontekst kulturowy, uważnego słuchacza stają się znaczące. Ważne jest tu również odtworzenie kontekstu kulturowego w duchu przenikającej kulturę etiopską figury retorycznej „wosku i złota”. Rezultatem takiej interpretacji jest odsłonięcie sekretu etiopskiego kanonu piękna, który zawierać będzie nie tylko zewnętrzne, ale również wewnętrzne cechy kobiecej urody.

---

¹⁵ R. Finnegan, *Oral literature in Africa*, Cambridge 2012, s. 6–7.

Angetwa byrylie // uedk'o jemmissebberu
Szyja-jej karafka // spadłszy która-pęka
Ajnua ynde at'bija kokeb // yemmiuereuereu
Oko-jej jak gwiazda poranna // która-spada
Gynbarua mestauet//jemmijat'berebyreu
Czoło-jej lustro// które-oślepia
Terekezua lomi // uyha t'eb jemmileu
Pięta-jej cytryna // wodą która-tryska
Jiczzi nat siet uejzero // dess dess jemmtyleu
Ta jest ujmującą kobietą // miła która-jest
Dess dess jemmtyleu
Miła która-jest

Zacznijmy od pierwszego wersu, w którym mowa jest o szyi długiej, smukłej i delikatnej jak szyjka karafki. Właściwością szkła jest to, że gdy spadnie to pęka lub tłucze się. Znaczenie to jest jedynie woskiem. Ukryte złoto uzyskamy, kiedy skojarzymy wyraz oznaczający szyję *anget* z wyrazem oznaczającym tłuc, łamać się *sebbere*. Wyrażenie *angete sebara* ‘o złamanej szyi’ oznacza osobę spokojną, cichą, grzeczną i skromną¹⁶. W drugim wersie oko porównane jest do gwiazdy porannej, która pojawia się tuż przed świtem i dlatego trudno ją ujrzeć, gdyż prędko znika. Takie właśnie uciekające spojrzenie cenione jest u kobiety. W następnym, trzecim, wersie czoło porównane zostało do lustra, które oślepia odbijając południowe słońce. Wykorzystane zostało tu podobne brzmienie słów *gynbar* ‘czoło’ i *dzenber* ‘południowe słońce’. I wreszcie bardzo często wykorzystywana w poezji etiopskiej metafora cytryny używana w odniesieniu do kobiecej pięty. Cytryna jest tu soczysta, co oznacza kobietę młodą, której pięty są gładkie i okrągłe, pełne soków i życiodajnej energii. Ostatni wers nazywa bohaterkę liryczną, której części ciała wyszczególnione zostały w poprzedzających wersach. *Siet uejzero* oznacza kobietę przyzwoitą, która zna swoją wartość i jednocześnie jest pełna wdzięku.

Jej szyja, krucha i delikatna jak karafka
 Jej wzrok, przelotny jak gwiazda poranna
 Jej czoło, lśniące jak lustro
 Jej pięta, soczysta jak cytryna
 Ta jest ujmującą kobietą, która jest miła
 Która jest miła

Łatwo teraz odczytać kanon etiopskiej urody zakodowany w tej pieśni, choć tłumaczenie nie do końca oddaje jej głębszy sens. Piękna, wedle etiopskich stan-

¹⁶ Amsalu Aklilu, Daniachew Werku, *Je-amarynia felitocz*, Addis Abeba 1995/6, s. 157.

dardów, jest kobieta skromna, spokojna i uprzejma, pełna wdzięku, uciekająca wzrokiem, młoda, tryskająca energią, której czar oślepia jak południowe słońce.

Następna pieśń jest nieco dłuższym utworem poetyckim przywodzącym na myśl ballady. Jej bohaterem lirycznym jest także kobieta, której wygląd przyrównany jest do rajskiego kwiatu.

Jegennet abeba // jemmytmesji lydzie – jigermall
Rajski kwiat // przypominasz dziewczę-me – to zadziwia
Fyk'rysz lybien mark'o // uessedeu kededzie – jigermall
Miłość-twa serce-me wzięwszy-w-jasyr // zabrała-je spod-mych-drzwi
Kanczim yuedaleu // weladż ynatszyn – jigermall
Od-ciebie wielbię // rodzicielkę matkę-twą – to zadziwia
Jebahyr k'etiema // jasmesseluszin – jigermall
Zamorska trzcina // sprawiła-że-jesteś-do-niej-podobna – to zadziwia
Seuocz sicz'auetu // cz'euata yjjamareń – jigermall
Ludzie kiedy-rozmawiają // rozmowa miła-mi – to zadziwia
K'ucz'byjje uylalleu // fyk'rysz yjjasereń – jigermall
Siedząc spędzam dnie // twoja-miłość podczas-gdy-mnie-uwieżyła – to zadziwia
Keaddis abeba ynych'et // and gyraar wedih – jigermall
Od-Addis-Abeby drewno // jedna akacja w-tę-stronę – to zadziwia
Fyk'yr banczi jirga // jidemdem yngydh – jigermall
Miłość w-tobie niech-spozocznie // niech-kulminuje teraz – to zadziwia
Mynym nygus bihon // baleserauity – jigermall
Nawet król jeśli-jest // z-armią – to zadziwia
Mynym p'ap'as bihon // belenegarity – jigermall
Nawet biskup jeśli-jest // z-negarit¹⁷ – to zadziwia
Jemmiretau jelleu // fyk'yr ynna moty – jigermall
Który-zwycięża nie-ma // miłość i śmierć – to zadziwia

Wiersz ten jest wewnętrznie uporządkowanym utworem lirycznym: liczy 11 dwunastozgłoskowych symetrycznych wersów – ze średniówką po sylabie szóstej¹⁸. Taki rodzaj budowy wiersza określany jest w etiopskiej poezji jako *jeuyi* lub *dembenia biet* 'regularny'¹⁹. W ostatnich trzech wersach wiersza spółgłoski szóstego rzędu, *sadys*, są sylabiczne, a więc dodana jest samogłoska –y, by utworzyć dodatkową, brakującą sylabę. Podmiot liryczny wypowiada się tu na temat dziewczyny, porównywanej do egzotycznego, nieziemskiego kwiatu, która skradła jęgo

¹⁷ *Negarit* – rodzaj bębna służącego do ogłaszania orędzia lub innych ważnych informacji.

¹⁸ Taka struktura jest popularna w etiopskiej ludowej poezji miłosnej – por. W. Leslau, *Amharic Love Songs*, „Paideuma”, t. 36, Afrika-Studien II, 1990, s. 157–172.

¹⁹ Byrhanu Gebejjehu, *Jeamarynia synegyit'ym*, Addis Abeba, 2006/7, s. 238.

serce i uczyniła je zakładnikiem. Mężczyzna oddaje cześć matce dziewczyny, przypisując jej zasługę za to, że córka przypomina zamorską trzcinę – jest smukła i gibka. Trzcina w kulturze etiopskiej jest ważną rośliną używaną przy różnego rodzaju świętach do wyścielania podłóg domostw. Rośnie na obszarach bogatych w wodę, co czyni ją jeszcze bardziej wartościową, gdyż woda jest tu postrzegana jako rzecz najcenniejsza. Następne wersy opisują odczucia podmiotu lirycznego, który jest zakochany, jak nigdy przedtem. Nie spotyka przyjaciół, miłość do dziewczyny jest jego jedyną radością, czuje się związany tym uczuciem. Decyduje, że to będzie jego ostatnia miłość, nie będzie już szukał innej. Trzy konkludujące wersy odnoszą się do ogólnej zasady wskazującej potęgę miłości porównanej tutaj do potęgi śmierci. Nikt nie ustrzeże się siły miłości ni śmierci, nawet jeśli jest to król, który posiada całą armię lub biskup, za którym stoi potężne narzędzie jakim jest *negarit*, rozbrzmiewający na wszystkie strony świata. Miłość i śmierć zwycięża wszystko. Wiersz w tłumaczeniu dość dosłownym, a jednak wolnym brzmi następująco:

Kwiat rajy przypominasz // moja dziewczyno ty – to zadziwia!
 Twoja miłość me serce // porwała spod mych drzwi – to zadziwia!
 Matkę twą uwielbiam // że cię urodziła – to zadziwia!
 Żeś smukła jak trzcina // ona to sprawiła – to zadziwia!
 Gdy ludzie gawędzą // choć to miłe mi – to zadziwia!
 Spędzam dni oddany // w jasyr twej miłości – to zadziwia!
 Z drzew Addis Abeby // pod jedną akacją – to zadziwia!
 Miłość moja w tobie // znalazła swą przysia – to zadziwia!
 Nawet król wspaniały // z całą jego armią – to zadziwia!
 Ani biskup wielki // z jego *negaritem* – to zadziwia!
 Nigdy nie pokona // miłości ni śmierci – to zadziwia!

Ciekawym zjawiskiem w tej pieśni jest rodzaj paralelizmu składniowego pojawiającego się po każdym wersie – *jigermall* ‘to zadziwia’. Kwestię tę wypowiada inna osoba, wtórująca głównemu wykonawcy. Wydaje się to mieć znaczenie w przypadku wykonywania publicznego utworu i być sposobem nawiązania kontaktu z słuchającymi odbiorcami, których zadziwiać może opowiadana miłosna historia.

Podsumowanie

Nagrania zawierają unikatowy materiał z połowy ubiegłego wieku. Ten rodzaj oratury odchodzi powoli do przeszłości, dlatego ważne jest jego odczytanie i interpretacja. Dotychczasowe badania odkryły ciekawe cechy amharskiej poezji ludowej, takie jak metafory, metonimie czy cechy prozodyczne. Najbardziej znaczące jest jednak to, że dzięki ich interpretacji możliwy jest wgląd w językowy obraz świata typowy dla kultury etiopskiej z jego szczególnymi pojęciami opisującymi

podstawowe zjawiska w ludzkim życiu. Rezultaty pracy nad etiopską poezją ludową w pięciu różnych językach z pewnością pogłębią naszą wiedzę o etiopskiej kulturze i jej różnorodności.

Dr Ewa Wołk-Sore, etiopistka, adiunkt w Katedrze Języków i Kultur Afryki. Zajmuje się językiem i literaturą amharską.

Bibliografia

- Amsalu Aklilu, Daniachew Werku, *Je-amarynia felitocz* (Amharskie idiomy), Addis Abeba 1995/6.
- Byrhanu Gebejjehu, *Jeamarynia syneyt'ym* (Poezja amharska), Addis Abeba, 2006/7.
- Cerulli, Enrico, *Folk Literature of the Galla of Southern Abyssinia*, „Harvard African Studies”, t. 3, 1922, s. 9–208.
- Cohen, Marcel, *Couplets amhariques du Choa*, „Journal Asiatique”, t. 205, 1924, s. 1–100.
- Eadie, John I., *An Amharic Reader*, Cambridge: Cambridge University Press, 1924.
- Finnegan, Ruth, *Oral literature in Africa*, Cambridge: Open Book Publishers, 2012.
- Getie Gelaye, *Amharic Oral Poems of the Peasantry in East Gojjam. Text, Classification, Translation and Commentary*, „Forschungen zu Sprachen und Kulturen Afrikas”, t. 9, Hamburg 2001.
- Leslau, Wolf, *Amharic Love Songs*, „Paideuma”, t. 36, Afrika-Studien II, 1990, s. 157–172.
- Levine, Donald, *Wax and Gold*, Chicago: University of Chicago Press, 1965.
- Littmann, Enno, *Galla Verskunst: Ein Beitrag zur allgemeinen Verskunst nebst metrischen Übersetzungen*, Tübingen: Mohr, 1925.
- Mahteme Syllasie Gebre Mesk'el, *Zykre neger* (Memorabilia), Addis Abeba: Nets'anet, 1949/50.
- Id., *Amarynia k'ynie* (Amharska poezja k'ynie), Addis Abeba 1955/56.
- Mersie Hazen Uelde K'irk'os, *Ye-amarynia seuasyu* (Gramatyka amharska), Addis Abeba 1955/56.
- Moreno, Martino M., *Favole e rime galla: Testi raccolti, editi e annotati*, Rome 1935.
- Rubinkowska-Anioł, Hanna, Wołk-Sore, Ewa, *Etiopski intelektualista i jego dzieło – pomiędzy oraturą a literaturą*, [w:] *Current Research in African Studies. Papers in Honour of Mwalimu Dr. Eugeniusz Rzewuski*, Kraska-Szlenk Iwona, Wójtowicz Beata, red., Warszawa 2014, 331–346.
- Ead. ead., *Etiopia pomiędzy mową a pismem. Spór nie tylko intelektualny pomiędzy cesarzem i pisarzem o koncepcje państwa*, „Afryka”, t. 41, 2015, s. 31–52.
- Strelcyn, Stefan, *Sprawozdanie z podróży naukowej do Abisynii*, „Sprawozdania z prac naukowych Instytutów i Zakładów PAN”, 1959, s. 106–124.
- Wołk, Ewa, *Narodziny i rozwój współczesnej literatury etiopskiej*, „Literatura na Świecie”, t. 7–8, 2014, s. 312–336.
- Ead., *Etiopia pomiędzy oralnością a piśmiennością*, „Quaestiones Oralitatis”, t. I, 2015, z. 1, s. 131–146.

JOANNA BAR

WKŁAD JANA CZEKANOWSKIEGO W BADANIE HISTORII I TRADYCJI KRÓLESTW BUNYORO I TORO

Streszczenie

Celem artykułu jest skrókowa prezentacja historii Bunyoro i Toro w świetle badań Jana Czekanowskiego wraz z próbą oceny jego dorobku naukowego w zakresie analizowanej tematyki. Polski antropolog prowadził badania terenowe w królestwie Toro w roku 1908, w okresie, kiedy zarówno Bunyoro, jak i Toro wchodziły w skład brytyjskiego Protektoratu Ugandy. Państwa te przetrwały do roku 1966, gdy zostały zlikwidowane w związku z uzyskaniem przez Ugandę niepodległości i przyjęciem ustroju republikańskiego. W 1993 r. Bunyoro i Toro zostały zrestaurowane, a prawo do ich istnienia potwierdziła konstytucja, ratyfikowana w 1995 r., określająca pozycję tradycyjnych monarchii we współczesnym państwie jako instytucji o charakterze historyczno-kulturowym, pozbawionych władzy politycznej. Współcześnie pełnią istotną rolę w życiu społeczno-politycznym Ugandy, przyczyniając się do rekonstrukcji jej bogatej historii.

Słowa kluczowe: Bunyoro, Toro, Międzyjeziorze Afrykańskie, Uganda, Jan Czekanowski

Wprowadzenie

W XIX wieku, gdy na obszarach Międzyjeziorza Afrykańskiego¹ pojawili się pierwsi Europejczycy, istniała tam grupa tradycyjnych państw plemiennych, charakteryzujących się podobną strukturą społeczną i zbliżonym typem organizacji państwowej. Państwa te były sprawnie zarządzane, dostatnie gospodarczo, gęsto

---

¹ Ang. *Interlacustrine area*, to region Afryki Wschodniej, rozpościerający się na powierzchni około 200 tys. km², wyodrębniony pod względem geograficznym od terytoriów sąsiednich; na zachodzie granicę Międzyjeziorza stanowi Wielka Rozpadlina Afrykańska z jeziorami Tanganika, Kivu, Edwarda i Alberta, na wschodzie i północy – brzegi jeziora Wiktorii i bieg rzeki Nil; jedynie na południu region nie posiada wyraźnie wyodrębnionej granicy geograficznej, stanowi ją południowa granica Burundi; por. m. in. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/176937/eastern-Africa/37492/The-spread-of-ironworking-and-the-Bantu-migrations> [dostęp: 20. 01.2015].

zaludnione, choć nie zawsze stabilne politycznie, ze względu na trwający proces polaryzacji, w trakcie którego mniejsze i słabsze obszary przechodziły pod panowanie silniejszych dynastii². Tworzenie administracji kolonialnej dodatkowo naruszyło układ sił w regionie. Ingerując w zastany porządek, Europejczycy doprowadzili najpierw do znaczących przetasowań politycznych, a następnie unifikacji odrębnych dotąd państw w ramach brytyjskiego Protektoratu Ugandy oraz Niemieckiej Afryki Wschodniej. W 1890 r. został zawarty traktat anglo-niemiecki, ustalający strefy wpływów obu państw w rejonach położonych na zachód od Jeziora Wiktorii. Ziemie położone na północ od wyznaczonej granicy przypadły Brytyjczykom, którzy zgodnie z przyjętą polityką kolonialną przystąpili do konstruowania systemu rządów pośrednich, realizowanych w oparciu o skorych do współpracy i lojalnych władców tradycyjnych. W roku 1894 na tych terenach został utworzony brytyjski Protektorat Ugandy³, w którego granicach, oprócz kilkunastu mniejszych jednostek etnicznych, znalazły się cztery państwa plemienne: królestwa Bugandy, Bunyoro (Bunioro), Toro i Nkole (Ankole)⁴.

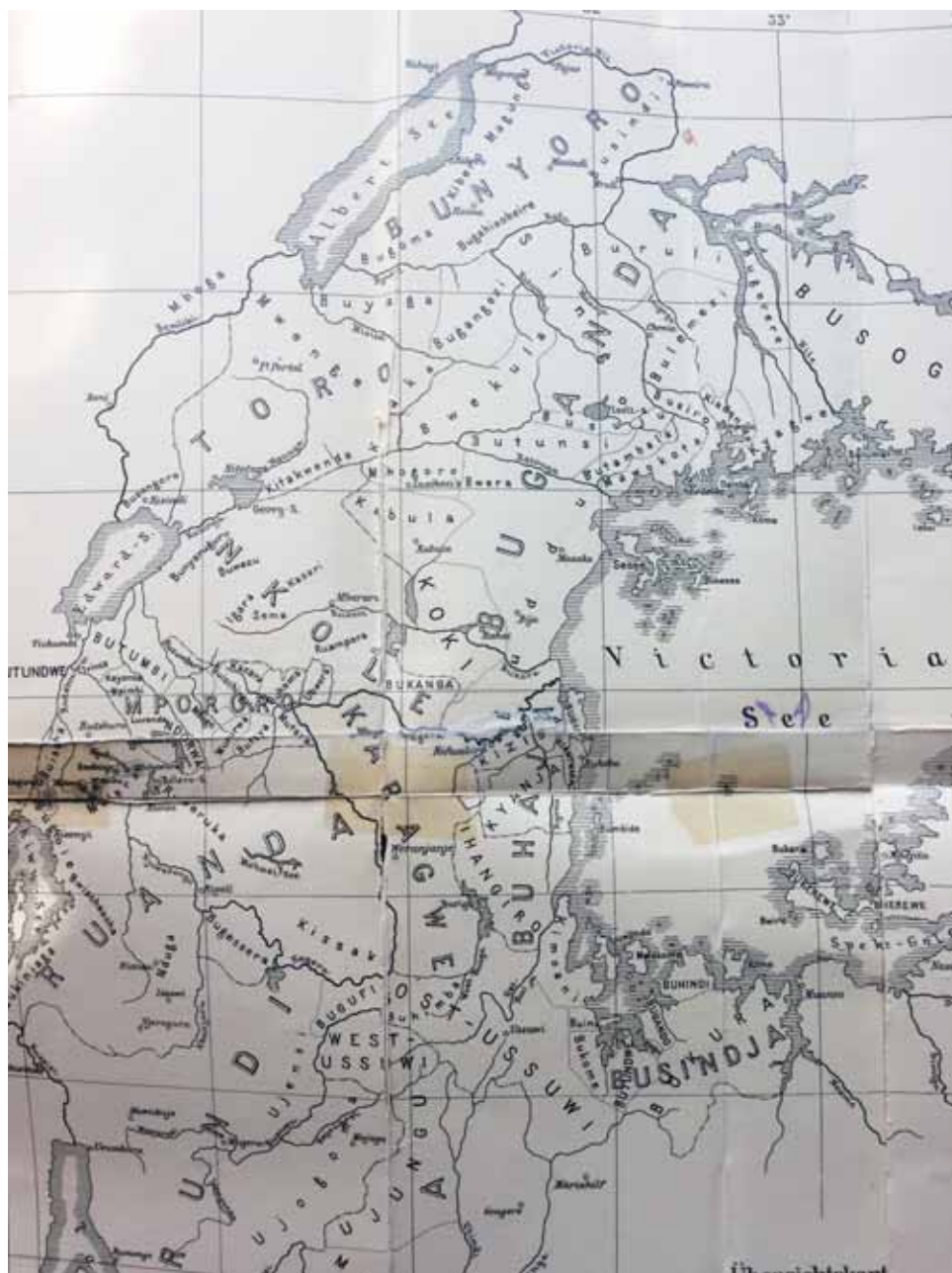
Państwa te przetrwały do 1966 r., kiedy zostały zlikwidowane w związku z uzyskaniem przez Ugandę niepodległości i przyjętym ustrojem republikańskim. Jednak w 1993 r. królestwa zostały zrestaurowane, a ich obecność w życiu politycznym państwa została potwierdzona na mocy konstytucji, ratyfikowanej w 1995 r. Współcześnie pełnią one ważną rolę w społeczno-kulturalnym życiu Ugandy, choć uwaga świata od momentu uzyskania przez ten kraj niepodległości zwrócona była raczej ku działalności kolejnych przywódców politycznych państwa: Milтона Obote, Idi Amina, Yoweri Museveni'ego. Konstatacja ta dotyczy także polskich odbiorców, tym bardziej, że w naszym kraju, pozbawionym tradycji kolonialnej,

² Por. m. in. J. Bar, *Królestwa Afrykańskiego Międzyjezierza (tradycja i współczesność)* [w:] *Monarchia. Alternatywa; mit; anachronizm*, red. R. Kantor, R. Hołda, Kraków, 2016, s. 179–199; *ead.*: *Kulturowa i polityczna rola historycznych królestw Ugandy we współczesnym życiu kraju*, „Forum Politologiczne”, 2017 t. 22, *Tradycja i nowoczesność w Afryce. Społeczeństwo – polityka – gospodarka*, red. A. Żukowski, s. 75–97.

³ Data ta wyznacza zatwierdzenie przez parlament angielski utworzenia nowego protektoratu, możliwe dzięki zakończeniu czteroletnich działań prowadzonych w Afryce przez kapitana F. D. Lugarda, związanych z przejmowaniem tych terenów z rąk Imperialnej Brytyjskiej Kompanii Afryki Wschodniej (ang. *Imperial British East Africa Company*) i zawieraniem stosownych „traktatów” z miejscowymi władcami, por. H. Zins, *Historia Afryki Wschodniej*, Wrocław 1986, s. 154.

⁴ Ze względu na rozbieżność wersji pisowni ich nazw, w niniejszym tekście zdecydowano się na ich ujednolicenie, przyjmując za podstawę formy użyte przez J. Czekanowskiego, zarazem zdając sobie sprawę z nieścisłości i niekompatybilności europejskich pojęć tj. monarchia, królestwo, król do określania realiów tradycyjnych jednostek polityczno-społecznych Afryki, nie tylko Wschodniej. Autorka usprawiedliwia użycie ich w tym tekście okolicznością, że na terenie Międzyjezierza nie wykształciło się wspólne określenie ustroju monarchistycznego i tytułu władcy; w dalszej części tekstu autorka będzie starała się używać oryginalnych tytułów władców, tj. *omukama* (*mukama*), *kabaka*, lecz jedynie w odniesieniu do konkretnych państw.

Mapa przeglądowa krajów Międzyjeziora opracowana przez Jana Czekanowskiego

Źródło: J. Czekanowski, *Forschungen im Nil-Kongo-Zwischengebiet*, t. I *Ethnographie. Zwischenseengebiet. Mpororo / Ruanda*, Leipzig 1917.

historia państw afrykańskich w okresie przed uzyskaniem przez nie niepodległości była znana jedynie wąskiemu gronu specjalistów. Odnosi się to również do Ugandy i jej historii. Choć dzieje jednego z jej królestw – Bugandy przybliżyła Małgorzata Szupejko w swej monografii *Spółeczeństwo Bugandy. Zmiana i rozwój*⁵, do dziś w języku polskim nie ukazała się monografia poświęcona pełnemu ujęciu historii Ugandy i dziejom tworzących ją tradycyjnych królestw i plemion, które w przeszłości nie wykształciły form własnej państwowości.

Tymczasem w listopadzie 2011 r. w polskiej prasie i licznych serwisach internetowych pojawiły się informacje, iż do Urzędu Miasta w Nysie został skierowany list króla Salomona Gafabusa Iguru I, *omukamy* królestwa Kitary-Bunyoro, który miał twierdzić, że jest potomkiem podróżnika Emina Paszy i prosić o pomoc w zbadaniu przeszłości jego domniemanego przodka⁶. Emin Pasza, właśc. dr Eduard Schnitzer, pochodzący z niemieckiej wówczas Opolszczyzny, był lekarzem na żołdzie armii tureckiej, w 1876 r. podjął się obowiązków lekarza wojskowego w anglo-egipskich siłach zbrojnych gubernatora Charlesa Gordona w Sudanie. W dwa lata później został mianowany gubernatorem egipskiej prowincji Ekwatoria, która obejmowała część dzisiejszego Sudanu Południowego i północną Ugandę. W 1890 r. przeszedł na służbę w kolonialnej administracji Niemiec; z jej ramienia założył stację Bukoba nad jeziorem Wiktorii oraz eksplorował rejon Wielkich Jezior Afrykańskich. Rewelacje zawarte rzekomo we wspomnianym liście okazały się przysłowiową kaczką dziennikarską. W rzeczywistości pytanie dotyczyło informacji na temat Schnitzera jako przyjaciela jednego z przodków króla i osoby do dziś znanej i poważanej w Ugandzie. Nie ulega także wątpliwości, iż sam Schnitzer, podróżnik i kolonizator, choć faktycznie urodził się i wychował na niemieckiej wówczas Opolszczyźnie, nigdy nie podawał się za Polaka⁷.

Ciekawostka ta przyczyniła się jednak do tego, iż wielu Polaków po raz pierwszy dowiedziało się wówczas o istnieniu tego miniaturowego afrykańskiego królestwa, choć jego dzieje ponad 100 lat temu rekonstruował wybitny polski antropolog, Jan Czekanowski. W latach 1907-1909 był on uczestnikiem interdyscyplinarnej wyprawy badawczej do międzyrzecza Nilu i Kongo, zorganizowanej i poprowadzonej przez Adolfa Friedricha księcia Meklemburgii. Głównym celem wyprawy było systematyczne zbadanie północno-zachodniej części terytorium ówczesnej Niemieckiej Afryki Wschodniej oraz północno-wschodnich obszarów

⁵ Warszawa 1992.

⁶ M. in.: *Król Bunyoro-Kitara szuka swoich korzeni w Nysie*, <http://wiadomosci.onet.pl/regionalne/opole/krol-bunyoro-kitara-szuka-swoich-korzeni-w-nysie,1,4906371,region-wiadomosc.html>, [dostęp: 14. 11. 2011].

⁷ K. Staszko, *Emin Pasza: niemiecki odkrywca, który pochodził z Nysy*, 25. 04. 2018, <http://www.national-geographic.pl/historia/emin-pasza-nyski-bohater-afryki?page=3#article-content> [dostęp: 7. 08. 2018].

granicznych państwa Kongo. Trasa wyprawy wiodła jednak także południowo-zachodnimi peryferiami Protektoratu Ugandy, przez królestwo Toro. Jego stolica, Fort Portal stała się miejscem kilkunastodniowego odpoczynku (7-25 stycznia 1908 r.), a zarazem intensywnie prowadzonych prac antropologicznych i genealogicznych. Do obowiązków Czekanowskiego, jako antropologa wyprawy, należało prowadzenie badań etnograficznych wraz z pomiarami antropometrycznymi, kolekcjonowanie zbiorów etnograficznych oraz prowadzenie dziennika podróży. Na terenie Międzyjeziora Afrykańskiego niezwykle istotne okazało się jednak także pozyskiwanie danych historycznych, ze względu na istniejące tam wczesne państwa⁸ i ich wielowiekowe tradycje dynastyczne. Wobec typowego dla Afryki Subsaharyjskiej braku źródeł pisanych badania prowadzone przez Czekanowskiego na terenie Międzyjeziora miały dla nauki szczególne znaczenie. W odniesieniu do okresu przedkolonialnego, rekonstrukcja historii poszczególnych państw afrykańskich możliwa była jedynie w oparciu o relacje wyspecjalizowanych w swym fachu „opowiadaczy historii”, zawsze obecnych na dworach poszczególnych władców. Ich przekazy, notowane przez podróżników, misjonarzy, urzędników administracji kolonialnej i wreszcie pierwszych badaczy, wzajemnie porównywane i weryfikowane, stawały się podstawą tworzenia list genealogicznych panujących dynastii, nierzadko sięgających kilku stuleci. Dzięki uzyskanym w terenie informacjom Czekanowski mógł podjąć próbę rekonstrukcji historii społeczno-politycznej poszczególnych państw Międzyjeziora, ze szczególnym uwzględnieniem dziejów panujących dynastii, co najmniej w odniesieniu do I połowy II tysiąclecia naszej ery.

Cel i treść analizy; pytania i hipotezy badawcze; baza źródłowa

Głównym celem niniejszego artykułu jest przypomnienie dorobku naukowego polskiego badacza, Jana Czekanowskiego, w zakresie próby rekonstrukcji historii najstarszego z państw Międzyjeziora Afrykańskiego – królestwa Bunyoro oraz wyłonionego zeń królestwa Toro, a także ocena badań polskiego antropologa w świetle badaczy mu współczesnych oraz dzisiejszej wersji historii królestwa Toro.

Treść artykułu, zgodnie z zakresem badań Czekanowskiego, dotyczy historii królestwa Bunyoro pod rządami dynastii Babito; okresu największego rozwoju państwa, którzy przypadł na przełom XV i XVI wieku, a następnie jego rozpadu, podtrzymanego przez brytyjską administrację kolonialną.

---

⁸ Por. *Instytucja wczesnego państwa w perspektywie wielości i różnorodności kultur*, red. J. Banaszkiewicz, M. Kara, H. Mamzer, Poznań 2013.

Autorka założyła, iż polski badacz pracujący zgodnie z wymogami ówczesnych najnowszych metod badawczych, wykształcony w najwybitniejszych ośrodkach naukowych Europy, posiadał najlepsze z możliwych kompetencje do podjęcia zamierzonych prac. Czekanowski, przystępując w Afryce do swych pierwszych w życiu badań terenowych, reprezentował podejście typowe dla dyfuzjonizmu (Fritza Graebnera, Bernharda Ankermanna, Wilhelma Schmidta).

Uważał również, że jednym z głównych zadań etnologii są badania nad początkami i przeszłością narodów, tam gdzie historyk jest bezsilny z powodu braku źródeł pisanych⁹. Opublikowane przez niego wyniki badań wczesnych państw afrykańskich powinny mieć zatem dużą wartość naukową, tym bardziej iż mogą być one porównywane jedynie do prac podróżników, misjonarzy, wojskowych i pracowników administracji kolonialnej, nie przygotowanych fachowo do prowadzenia terenowych badań naukowych. Na korzyść tych ostatnich przemawiać mógł natomiast dłuższy czas spędzony wśród badanych ludów. Czekanowski spędził w Afryce dwa lata, jednak ambitny plan badań zakładał przebycie trasy wiodącej przez jezioro Wiktorii do Ruandy, a następnie wzdłuż Rowu Środkowoafrykańskiego od jeziora Kiwu do jeziora Alberta i obejmującej obszary dorzecza rzek Ituri – Aruwimi i Uele. Czekanowski prowadził badania naukowe na północno-zachodnich terenach ówczesnej Niemieckiej Afryki Wschodniej, na obszarze Rowów Środkowoafrykańskich, na północno-wschodnich rubieżach Wolnego Państwa Kongo oraz w południowym Sudanie. Rzadko przebywał w jednym miejscu dłużej niż kilka dni. Mimo intensywnie prowadzonych prac terenowych oraz poświęcenia wielu miesięcy na krytyczne opracowanie zebranego materiału po powrocie, należy założyć, iż popełniał błędy, a opublikowane wyniki badań poddać weryfikacji.

Niniejszy artykuł powstał w pierwszym rządzie na podstawie opracowań Jana Czekanowskiego. Z jego bogatej spuścizny afrykanistycznej do historii państw Międzyjezierza odnoszą się bezpośrednio przede wszystkim tom I monografii *Forschungen im Nil-Kongo-Zwischengebiet (Ethnographie. Zwischenseengebiet. Mpororo / Ruanda. Mit einem musikalischen Anhang von. E. M. v. Hornbostel)*¹⁰ oraz artykuł zatytułowany *Feudalne państwa pasterskie afrykańskiego Międzyjezierza*, opublikowany w 1961 r. w „Przeglądzie Socjologicznym”¹¹. Do wizyty Czekanowskiego w stolicy królestwa Toro odnoszą się także stosowne fragmenty, zawarte w tomie wspomnieniowym *W głąb lasów Aruwimi. Dziennik wyprawy do*

⁹ J. Bar, A. Czekanowska, *Jan Czekanowski* [w:] *Etnografowie i ludoznawcy polscy. Sylwetki, szkice biograficzne*, red. E. Fryś-Pietraszkowa, A. Kowalska-Lewicka, A. Spiss, t. I, Kraków 2003, s. 52–56

¹⁰ Leipzig 1917.

¹¹ t. 15, 1961, s. 21 – 60.

*Afryki środkowej*¹². Publikacja ta powstała na bazie dziennika, pisanego podczas pobytu Jana Czekanowskiego w Afryce. Oryginalny *Dziennik wyprawy ekspedycji antropologiczno-etnologicznej do Afryki Środkowej w latach 1907–1909*, rękopis, pisany według wymagań organizatorów ekspedycji na bieżąco liczy 11 zeszytów i 1 teczkę o łącznej ilości 1187 kart, napisanych w przeważającej części w języku niemieckim (także po francusku, polsku i w językach lokalnych). Egzemplarz *Dziennika* należący do Anny Czekanowskiej-Kuklińskiej, córki badacza, obecnie jest przechowywany jako depozyt w Gabinecie Rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie¹³.

Publikacje Czekanowskiego porównano do opracowań Europejczyków, którzy w II połowie XIX w. i u progu XX w. przebywali na obszarze północno-zachodnich części Międzyjeziora Afrykańskiego i pozostawili pisemne relacje, m. in. Harry'ego Johnstona (*The Uganda Protectorate*)¹⁴ i Johna Roscoe (*The Northern Bantu Tribes*)¹⁵.

Podczas przygotowywania niniejszego tekstu niezwykle przydatne okazały się także informacje zawarte w opracowaniach historyków współczesnych: monografii Henryka Zinsa *Historia Afryki Wschodniej*¹⁶, a także w odnośnych rozdziałach autorstwa Bronisława Nowaka, zawartych w pracy zbiorowej, opublikowanej pod redakcją Michała Tymowskiego *Historia Afryki. Do początku XIX wieku*¹⁷. Warto jednak zaznaczyć, iż obaj wspomniani autorzy w swych ustaleniach dotyczących historii Międzyjeziora Afrykańskiego powoływali się na wyniki badań Jana Czekanowskiego. Wraz ze wspomnianą powyżej monografią M. Szupejko są to zarazem najcenniejsze opracowania, opublikowane w języku polskim, ukazujące Ugandę, nie tylko w okresie pierwszych kontaktów z Europejczykami, lecz także u progu dwudziestowiecznych przemian.

W celu weryfikacji ustaleń Czekanowskiego wobec współcześnie obowiązującej historii dynastii korzystano z materiałów opublikowanych na oficjalnych stronach www. obu prezentowanych królestw, Bunyoro i Toro¹⁸. Nie powiodły się natomiast próby znalezienia odniesienia do wyników badań opublikowanych przez Jana Czekanowskiego przez autorów współczesnych publikacji; poświęconych bezpośrednio historii królestwa Toro, zagadnienie to zostanie omówione bardziej szczegółowo w dalszej części niniejszego tekstu.

¹² Prace Etnologiczne, t. 6, Wrocław 1958.

¹³ Relacja z pobytu w królestwie Toro znajduje się w tomie szóstym rękopisu i w przeważającej części została przez autora zamieszczona we wspomnianej publikacji *W głąb lasów Aruwimi*.

¹⁴ London 1902.

¹⁵ Cambridge 1915.

¹⁶ Wrocław 1986.

¹⁷ Wrocław 1996, odpowiednio rozdziały: *Historia wnętrza Afryki Środkowo-Wschodniej do końca XVI w.*; *Historia wnętrza Afryki Środkowo-Wschodniej (koniec XVI – początek XIX w.)*.

¹⁸ <http://www.bunyoro-kitara.org>; <http://www.torokingdom.org>

Bunyoro i Toro w okresie przed przybyciem Europejczyków zgodnie z ustaleniami Jana Czekanowskiego

Państwo Bunyoro, o którym rodzima tradycja wspominała jako o byłym królestwie Kitaru, bądź byłym „Wielkim Bunyoro”, było prawdopodobnie najstarszym (istniejącym być może już w XII w.), a zarazem najdalej sięgającym na północ państwem Międzyjeziora Afrykańskiego¹⁹. Rozpadło się w okresie swej największej świetności, prawdopodobnie na przełomie XV i XVI w., w wyniku najazdu Szylluków – nacierających z północy plemion nilockich. Najazd ten spowodował ustanowienie nowej dynastii Babito oraz ucieczkę poprzednio panującej dynastii Bahinda do położonego na południu królestwa Karagwe²⁰. Najazd Szylluków spowodował nie tylko zmianę panującej w Bunyoro dynastii, lecz także głębokie przeobrażenia na terenie całego Międzyjeziora. Mimo braku źródeł pisanych i wątpliwości wokół datowania, najazd ten historycy powszechnie uznają dziś za fakt historyczny, poświadczony wzajemnie przez tradycje dynastii panujących na terenie Międzyjeziora, świadomych wspólnego pochodzenia: „Wszystkie dynastie wywodzące się z Wielkiego Bunyoro, rozbitego przez najazd Babito, posiadają wspólnego przodka, protoplastę królewskiego rodu Bahinda²¹.”

Przodkiem tym był Rubaga Nyamugira, który prawdopodobnie poległ w walkach ze zwycięskimi Babito. Jego państwo w XVIII w. u szczytu swej potęgi sięgało od granic Bugandy na wschodzie, do obszarów opanowanych na południowym zachodzie przez Batutsi (Ruanda) i wzdłuż brzegów Jeziora Wiktorii aż na południe od ujścia rzeki Kagery²². Na zachodzie naturalną geograficzną granicą był łańcuch gór Ruwenzori.

Synowie Rubagi Nyamugiry przeżyli najazd Szylluków i utworzyli nowe dynastie w krajach leżących na południowych rubieżach rozbitego państwa. Ntare (Ntali) panował w Nkole, Ruhinda rwa Nyunaki w Karagwe, Bwogi podporządkował sobie Kiamtware, Ihangiro i Kyanyę. Państwka te utworzyły szeroki pas terytorium, sięgający od zboczy Ruwenzori do południowych wybrzeży Jeziora Wiktorii, oddzielający Bunyoro (a później także Toro) od Ruandy.²³

¹⁹ J. Czekanowski, *Forschungen im Nil-Kongo-Zwischengebiet*, t. I *Ethnographie. Zwischen-seengebiet. Mpororo / Ruanda. Mit einem musikalischen Anhang von. E. M. v. Hornbostel*, Leipzig 1917, s. 50., por. także B. Nowak, *Historia wnętrza Afryki Środkowo-Wschodniej do końca XVI w.*, [w:], *Historia Afryki. Do początku XIX wieku*, red. M. Tymowski, Wrocław 1996, s. 674.

²⁰ J. Czekanowski, *W głąb lasów Aruwimi. Dziennik wyprawy do Afryki środkowej. Prace Etnologiczne*, t. 6, Wrocław 1958, s. 151, J. Czekanowski, *Feudalne państwa pasterskie afrykańskiego Międzyjeziora*, „Przegląd Socjologiczny” 1961, t. 15, s. 32., B. Nowak, *Historia wnętrza Afryki Środkowo-Wschodniej do końca XVI w. ...*, s. 675.

²¹ J. Czekanowski, *Feudalne państwa pasterskie ...*, s. 32, por. także J. Czekanowski, *Forschungen im Nil ...*, t. I ..., s. 51.

²² *Id.*, *Feudalne państwa pasterskie ...*, s. 35.

²³ Niezwykle szczegółowe informacje na temat tych państw i losów ich władców w odniesieniu

W Bunyoro tradycyjnie na czele państwa stał władca noszący tytuł *omukama* (*mukama*), „człowiek mleka”. Tytuł ten, pochodzący jeszcze z czasów „Wielkiego Bunyoro”, został także przejęty w momencie ustanowienia nowej dynastii Babito, której założycielem był władca o imionach Mpuga Lukedi Nyabongo²⁴.

Pod rządami dynastii Babito Bunyoro pierwotnie zachowało dominującą pozycję w regionie, kontrolując stosunki polityczne w sąsiedniej Kizibie; prawdopodobnie czasowo podporządkowując sobie nawet Bugandę. Z czasem jednak przyszły gorsze czasy, zaś wiek XIX okazał się dla Bunyoro „stuleciem nieprzerwanych klęsk”²⁵.

Początkiem problemów, a zarazem największą stratą terytorialną było uniezależnienie

się jednej z dotychczasowych prowincji państwa – Toro, które nastąpiło w pierwszej połowie XIX w., po buncie Kaboyo, jednego z synów panującego wówczas *omukamy* – Winyi Nyamutukury Kyebambiego. Rozpad państwa okazał się trwały. Dwa pokolenia później prawnuk Kyebambiego, ambitny *omukama* Kabarega (Chwa II Kabarega 1869–1898) dysponował siłami będącymi w stanie pokonać zbuntowane Toro. Udało mu się zjednoczyć państwo, lecz na krótko, gdyż w obrobie wygnanego władcy Toro Kasagamy, wystąpili Europejczycy, zaś Bunyoro stało się częścią brytyjskiego Protektoratu Ugandy.

Bunyoro i Toro w okresie tworzenia się administracji kolonialnej

Pierwszym Europejczykiem, który przybył do Bunyoro był Henry Morton Stanley. Eskortując Emina Paszę znad Jeziora Alberta do Bagamoyo, przemierzał południowo-zachodnią część państwa w 1887 r., w okresie panowania *omukamy* Kabaregi. Dla Bunyoro był to trudny okres buntów ludności, uchylającej się od płacenia podatków i nieustannych wypraw pacyfikacyjnych, podejmowanych przez króla w celu przewrócenia porządku na terenach zbuntowanych prowincji. Anglicy, kontrolujący już w tym okresie stosunki w sąsiednim królestwie Bugandy, byli zainteresowani osłabieniem potencjalnie groźniejszego przeciwnika, jakim był panujący w Bunyoro doświadczony Kabarega. Z tego powodu dowodzący ekspedycją interwencyjną kapitan Frederick Lugard opowiedział się oficjalnie po stronie niezależności królestwa Toro i jego młodego i niedoświadczonego władcy²⁶.

---

do przełomu XIX i XX w. zostały zamieszczone w cytowanym powyżej artykule J. Czekanowskiego, *Feudalne państwa pasterskie ...*, s. 35–40.

²⁴ Określenie „człowiek mleka” odnosi się do pasterskiego charakteru panującej dynastii i plemienia, z którego pochodziła - pasterskich Bahinda, z bardzo wyraźną rolą symboliki hodowanych krów w życiu społecznym i rodzinnym, przyp. aut.

²⁵ J. Czekanowski, *Feudalne państwa pasterskie ...*, s. 34

²⁶ *Ibidem*, s. 34

Pozycja Toro została ponadto wzmocniona przyłączeniem doń prowincji Mwenge (zabranej Bunyoro), wschodniej części prowincji Busongory oraz odebranej Nkole prowincji Kitakwenda. Bunyoro natomiast straciło prowincje: Buruli, Bugangezi i Buhaya, przekazane przez Anglików Bugandzie.

Kabarega został zmuszony do ucieczki z kraju. W 1896 r. jego królestwo zostało przymusowo włączone do struktur Protektoratu Ugandy i praktycznie przestało istnieć jako samodzielna jednostka polityczna²⁷. W 1899 r. Kabarega został deportowany i nigdy już nie wrócił do swojej ojczyzny²⁸. Po krótkim, w wielu genealogiach nie uznawanym panowaniu jego syna Kitahimbwy (1898–1902), w 1902 r. władzę w Bunyoro objął posłuszny Anglikom kolejny syn Kabaregi, Luhaga II (1902–1924), znany także pod chrześcijańskim imieniem Andrea²⁹.

W 1900 r. w ramach tzw. *Uganda Agreement* ostatecznie zostały uformowane zasady prawno-administracyjne funkcjonowania Protektoratu Ugandy, obejmującego nowe jednostki administracyjne: prowincje Północną, Wschodnią i Zachodnią (obejmującą terytoria Bunyoro, Toro, Nkole), zachowując status odrębnej prowincji jedynie dla Bugandy³⁰. Administracja Protektoratu znalazła się w rękach kapitana Fredericka Lugarda, który wykorzystując lokalne konflikty osłabił pozycję państwa Bunyoro, opowiadając się po stronie wzmocnionej dodatkowo brytyjskim poparciem Bugandy oraz tradycyjnie mniej znaczących politycznie Nkole i Toro.

Toro, zyskując na wytycznych polityki brytyjskiej w regionie i będących jej skutkiem wspomnianych przetasowaniach politycznych, także pod względem terytorialnym, zaczęło pod względem powierzchni dorównywać Bynuro, posiadając zarazem większą liczbą mieszkańców. W pierwszej dekadzie XX w., według szacunków administracji kolonialnej, powierzchnia Bunyoro wynosiła 13 800 km², przy 110 tys. ludności i gęstości zaludnienia wynoszącej 8 osób na km², zaś Toro liczyło 12 000 km², 180 tys. ludności, przy gęstości zaludnienia wynoszącej 15 osób na km² ³¹.

Kolejne interwencje brytyjskie, które nałożyły się częściowo na zmianę pokoleniową, sprawiły zarazem, że mniej więcej w tym samym czasie w poszczególnych królestwach Protektoratu Ugandy władzę monarszą objęło młodsze pokolenie władców, otoczone nowym zespołem doradców, wychowanych najczęściej w otoczeniu chrześcijańskich misji (katolickich bądź anglikańskich), kształconych przez Europejczyków, z uwzględnieniem elementów religii, kultury i nauki zachodniej.

²⁷ *Bunyoro*, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/84810/Bunyoro>[20. 01.2015]

²⁸ J. Czekanowski, *Forschungen im Nil ...*, t. I, s. 56, por. także H. Johnston, *The Uganda Protectorate*, London 1902, s. 593.

²⁹ *Ibidem*, t. I, s. 56.

³⁰ M. Szupejko, *Spółeczeństwo Bugandy...*, s. 24.

³¹ Cyt. za: J. Czekanowski, *Feudalne państwa pasterskie...*, s. 28.

W Bunyoro, jak wspomniano, w 1902 r. władzę objął posłuszny Anglikom syn Kabaregi, Luhaga II.

W Toro w wyniku interwencji kapitana Lugarda w 1892 r. rozpoczął panowanie Kasagama³². W styczniu 1908 r. władca gościł w swej siedzibie polskiego badacza, Jana Czekanowskiego. Opisany przez Polaka układ stolicy, Fort Portal, położonej na trzech pobliskich, choć wzajemnie odseparowanych wzgórzach, wskazywał na wzajemne oddziaływanie trzech podstawowych elementów ówczesnej struktury państwa: na jednym ze wzgórz znajdowała się siedziba *omukamy* i jego dworu, na drugim budynku katolickiej misji Ojców Białych kardynała Lavigerie, na trzecim zaś wzgórzu został założony rodzaj fortu, będącego zarazem wspólną rezydencją angielskich władz administracyjnych i misji anglikańskiej³³.

W misji katolickiej Czekanowski otrzymał do wglądu niezwykle cenne rękopisy ojca Achte ze zgromadzenia Ojców Białych, udostępnione przez ówczesnego superiora misji, ojca Van Daille. Zmarły w 1903 r. Achte jako pierwszy Europejczyk badał historię Bunyoro, tworząc listę genealogiczną przodków panującego króla Toro³⁴.

Polski badacz równolegle poznawał wersję historii dynastycznej Toro autorstwa króla Kasagamy, zapisaną przez tego ostatniego osobiście, w postaci manuskryptu w lokalnym języku *runyoro*. Informacje, poprzedzające zestawienie tablicy genealogicznej (17 generacji władców) zaświadczały, że wspólnym protoplastą dynastii Babito, panujących w królestwach Bunyoro i Toro, był Mpuga Lukedi Nyabongo przybyły z kraju Rukidi leżącego nad jeziorem Kioga, przez które przepływa Nil³⁵.

Polski badacz opisał zarówno wygląd Fort Portal, jak i ówczesną rezydencję króla:

Szliśmy szerokimi starannie utrzymanymi ulicami. Wzdłuż ulic ciągnęły się płoty, misternie plecione z *matete* (*Pennisetum purpureum*). Uderzająca schludność i dobrobyt! Spotykani ludzie byli ubrani w czyste białe perkalowe koszule i mieli różańce na szyjach (...) Był telegraf i poczmistrz (oczywiście Goa), który wywieszał codziennie telegramy nadawane przez Agencję Reutera (...) Duży murowany dom z oszklonymi oknami (...) Właściwie nie różnił się od domu Europejczyków³⁶.

³² J. Czekanowski, *Forschungen im Nil* ..., t. I, s. 56, por. także H. Johnston, *The Uganda Protectorate*, London 1902, s. 233.

³³ J. Czekanowski, *W głębi lasów Aruwimi*..., s. 163.

³⁴ *Ibidem*, s. 167.; warto wspomnieć, iż o. Achte sporządził także listy genealogiczne władców Bugandy, por. J. Czekanowski, *Feudalne państwa pasterskie* ..., s. 29.

³⁵ J. Czekanowski, *W głębi lasów Aruwimi*..., s. 178; w zestawieniu opublikowanym w cytowanym tomie pojawia się inna pisownia imienia króla (Mpuga Rukidi Nyabongo) niż w pozostałych publikacjach Czekanowskiego, por. dalsze fragmenty tekstu.

³⁶ *Ibidem*, s. 177, 202.

Czekanowski łączył badania historyczne z antropologicznymi, starając się m.in. potwierdzić szyluckie pochodzenie panującej dynastii. Skonstatował, iż była to:

(...) najdalej ku południowi posunięta ich niewielka enklawa. Najwymowniejszym dowodem, że Bunyoro, łącznie z Toro, zostało podbite przez Szyluków, było to, iż ludność, pod względem antropologicznym od Szyluków różna, przejęła zwyczaj wyłamywania siekaczy dolnej szczęki. Był to zwyczaj właściwy Szylukom, a nie praktykowany w Bugandzie i w krajach Międzyjeziera³⁷.

Zarazem przeprowadzał (podobnie, jak na wszystkich przekraczanych przez siebie obszarach) szczegółowe pomiary antropologiczne, próbując w oparciu o pozyskane dane stworzyć rodzaj mapy antropologicznej badanych obszarów, odnoszącej się zarówno do czasów współczesnych, jak i okresu wędrówek poszczególnych plemion³⁸.

Próbując zrekonstruować szlaki i czas tych wędrówek, polski badacz szukał także informacji na temat pochodzenia pasterskich Bahima, w czasach współczesnych Czekanowskiemu posługujących się językiem *runyoro*, który przejęli „... od swoich poddanych Bahiru, zajmujących się rolnictwem, a przynależnych językowo do rodziny Bantu”³⁹. Czekanowski starał się określić genezę i zasady ich uprzywilejowanej pozycji społecznej, notował nazwy klanów.

Badając przekazywane mu opowiadania i legendy próbował potwierdzić, czy czczeni powszechnie na terenach dawnego Wielkiego Bunyoro *bachwezi* byli uznawani za duchy rzeczywistych zmarłych władców, zwłaszcza tych wybitnych, żyjące przez pokolenia w pamięci potomnych⁴⁰.

Zarazem Czekanowski kompletował kolekcję wytworów kultury materialnej, korzystając ze zorganizowanego dla niego specjalnie targu. Ostatecznie z Fort Portal do Europy zostało wysłanych 19 skrzyń, zawierających zbiór liczący 418 pozycji, dokumentujący miejscową kulturę materialną (wśród nich przedmioty codziennego użytku; naczynia kuchenne, broń, elementy odzieży i ozdób, a nawet kompletne wyposażenie miejscowej kuźni)⁴¹, oraz fotografie (m. in. obrady sądowe z udziałem króla) i nagrania dźwiękowe⁴².

³⁷ *Ibidem*, s. 167, s. 179–180; pozostawiona została oryginalna pisownia autora

³⁸ Warto wspomnieć, iż ostateczne satysfakcjonujące badacza opracowanie wyników badań antropologicznych nastąpiło dopiero w latach 60. XX w.; wyniki te zostały zaprezentowane we wspomnianym wielokrotnie artykule J. Czekanowskiego, *Feudalne państwa pasterskie ...*, s. 41–46, w podrzdziale *Kontrasty antropologiczne Międzyjeziera*.

³⁹ J. Czekanowski, *W głębi lasów Aruwimi...*, s. 138.

⁴⁰ J. Czekanowski, *Forschungen im Nil*, t. I, s. 51–54.

⁴¹ J. Czekanowski, *W głębi lasów Aruwimi...*, s. 203; J. Czekanowski, *Dziennik wyprawy ekspedycji antropologiczno-etnologicznej do Afryki Środkowej w latach 1907–1909*; rkps., tom 6, k. 516–527, 554.

⁴² J. Czekanowski, *W głębi lasów Aruwimi...*, s. 192–193.

Analiza danych genealogicznych odnoszących się do dynastii panujących w królestwach Bunyoro i Toro w okresie panowania dynastii Babito

Ustalenia dotyczące imion władców panujących w królestwach Bunyoro i Toro, zostały zaprezentowane we wszystkich trzech wspomnianych publikacjach Czekanowskiego poświęconych królestwom Międzyjeziora Afrykańskiego. Chronologicznie pierwszym opracowaniem, w którym znalazło się podsumowanie badań historycznych, przeprowadzonych na tym obszarze były *Forschungen im Nil-Kongo-Zwischengebiet*, których tom I, poświęcony w całości Międzyjezioru, został wydany w roku 1917. Zagadnieniom historii Wielkiego Bunyoro, jak i losom państwa w okresie panowania dynastii Babito Czekanowski poświęcił łącznie 13 stron, w rozdziale zatytułowanym *Historia Miedzyjeziora (Zur Geschichte des Zwischenseegebietes)*. Badacz odniósł się w nim do publikacji powstałych w okresie wcześniejszym, m. in. Emina Paschy (*Zur Ethnologue der Gebiete um den Albert-See*)⁴³, Harry'ego Johnstona (*The Uganda Protectorate*)⁴⁴, Franza Stuhlmanna (*Mit Emin Pascha ins Herz von Afrika*)⁴⁵, Oskara Baumanna (*Durch Massailand zur Nilquelle*)⁴⁶ i Hermanna Rehse (*Kiziba. Land und Leute*)⁴⁷, porównując zawarte w nich ustalenia, dotyczące królestwa Bunyoro sprzed objęcia władzy przez dynastię Babito. Analiza ta, przeprowadzona bardzo szczegółowo, dotyczyła próby określenia zarówno przynależności etnicznej rdzennych mieszkańców Bunyoro, jak i kolejnych fal imigrantów, przybywających na jej tereny zawsze z północy⁴⁸.

Czekanowski jednak uznał za postaci w pełni udokumentowane historycznie dopiero władców z dynastii Babito, których listę stworzył porównując notatki ówczesnego władcy Toro, króla Kasagamy, z rękopisem ojca Achte.

Królowie Bunyoro i Toro z dynastii Babito wg zestawienia Jana Czekanowskiego

1. Mpuga Lukedi Nyabongo
2. Ocali Nyimba
3. Oyo Kabamgaiguru
4. Winyi Rubangirasega
5. Nyarwa

---

⁴³ Ausland 1891

⁴⁴ London 1902.

⁴⁵ Berlin 1894.

⁴⁶ Berlin 1894.

⁴⁷ Stuttgart 1910

⁴⁸ J. Czekanowski, *Forschungen im Nil ...*, t. I, s. 47–54.

6. Chwa	
7. Winyi Rugaruka	
8. Olimi Sansa Mutakiaro	
9. Winyi Kyebambi	Luwaga
10.	Olimi Sansa
11.	Chwa Luhaga (Rukada)
12.	Kasoma Olimi
13.	Winyi Nyamutukura Kyebambi
	 BUNYORO
14. Nyabongo Mugeni	 TORO
15. Winyi Kyebambi Kamurasi	Kaboyo
16. Chwa Kabarega	Nyeka Kasinga
17. Andrea Luhaga	Dawdi Chwa Kassagama

Źródło: J. Czekanowski, *Forschungen im Nil-Kongo-Zwischengebiet*, t. I *Ethnographie. Zwischenseengebiet. Mpororo / Ruanda*, Leipzig 1917, s. 56

Lista ta była bardziej dokładna, niż poprzednio istniejące zestawienia genealogiczne, opublikowane we wspomnianej wyżej pracy H. Johnstona z 1903 r., bazującej na wzajemnie różniących się zestawieniach Arthura Bryana Fishera i Georga Wilsona, w obu przypadkach krótszych od obejmującego 17 generacji zestawienia Czekanowskiego (Fischer wymienił 11 pokoleń władców, Wilson – 12)⁴⁹. Polski badacz zapoznał się z nimi, weryfikując swoje ustalenia, jednocześnie odnosząc się do błędów swych poprzedników⁵⁰.

Zestawienie Czekanowskiego warto porównać ze współczesną wersją historii dynastii Babito, dostępnej na tematycznej stronie [www. prezentującej historię królestwa Toro](http://www.torokindom.org)⁵¹. W zamieszczonym tam zestawieniu dynastia Babito, rządząca pierwotnie na całym obszarze królestwa Banyoro nastąpiła po dynastii Bacweezi. Pierwszym królem nowej dynastii był Isingoma Mpuuga Rukidi I, którego panowanie zostało osadzone w XIV w. Królestwo Toro powstało po buncie Kaboyo Kasunsunkwanzi Olimi I; syna króla Kyebambe III.

⁴⁹ J. Czekanowski, *Forschungen im Nil ...*, t. I, s. 57–59, por. także H. Johnston, *The Uganda Protectorate*, London 1902, s. 596–598.

⁵⁰ J. Czekanowski, *ibidem*, t. I, s. 58.

⁵¹ <http://www.torokindom.org>; strona ta, zarządzana przez fundację *Batebe of Toro* nie jest oficjalną stroną internetową królestwa Toro, jednak w sposób kompetentny spełnia swą rolę propagandową kultury i historii tego królestwa.

Królowie Toro z dynastii Babito wg strony <http://www.torokingdom.org>

Kaboyo Kasunsunkwanzi Olimi I
Kazaana Ruhaga – Nyaiika Kasunga – Kato Rukidi
|
Mukabirere Olimi II
|
Kasagama

Źródło: <http://www.torokingdom.org/dynasty.htm>

Pomijając datowanie początków dynastii i różnice w pisowni imion władców (m. in. Nyeka Kasinga – Nyaiika Kasunga; Kassagama – Kasagama), kolejność panowania, powiązania rodzinne, jak i główne wydarzenia historyczne zostały zinterpretowane podobnie, choć skrótowo, gdyż zaprezentowana została jedynie historii Toro, w okresie po odłączeniu się od Bunyoro. Warto zaznaczyć, że w tomie *W głąb lasów Aruwimi* imię króla Isingoma Mpuuga Rukidi I zostało przez Czekanowskiego zapisane jako Mpuga Rukidi Nyabongo, a więc inaczej, niż w jego pozostałych dwóch publikacjach, a w sposób bardziej zbliżony do przytoczonej tu wersji⁵².

We wszystkich analizowanych zestawieniach (Czekanowski, Fisher, Wilson, www.torokingdom.org) brakuje dokładnych dat życia bądź panowania władców, które udaje się określić dopiero w odniesieniu do okresu kontaktów z Europejczykami.

Próba określenia początków panowania dynastii Babito na wiek XIV, zawarta na stronie <http://www.torokingdom.org> wydaje się zabiegiem mającym na celu dodanie splendoru własnej dynastii, niż udokumentowanym faktem historycznym, zauważalnym tamże w publikacjach innych historyków afrykańskich⁵³.

Oceniając wyniki badań Czekanowskiego z zakresu historii królestw Bunyoro i Toro, mając na względzie skromny wybór powstałych przed nim opracowań, należy przede wszystkim przyznać, że polski badacz starał się dotrzeć do wszystkich dostępnych wówczas materiałów. Analizując je nie ustrzegł się błędów. Imię Chwa, dodane jako drugie imię króla Kasagamy nie występuje w żadnych innych źródłach, co sugeruje, że Czekanowski omyłkowo powielił imię panującego w tym czasie w Bugandzie (1897–1939) kabaki Daudi Chwa (Cwa) II, który podobnie, jak Kasagama, początkowo rządził z pomocą matki⁵⁴.

---

⁵² J. Czekanowski, *W głąb lasów Aruwimi...*, s. 178.

⁵³ Podobne próby czynione były przez historyków rwandyjskich. Podczas gdy Rwanda jako samodzielna jednostka państwowa zaczęła kształtować się prawdopodobnie pomiędzy XV a XVI stuleciem, Alexis Kagame chciał widzieć początki państwowości swego kraju już w wieku XI, przyp. aut.

⁵⁴ M. Szupejko, *op. cit.*, s. 23

Tym niemniej ogrom zebranego materiału, w znakomitej większości opracowanego poprawnie pod względem merytorycznym, jest cennym przyczynkiem do poznania historii państw Międzyjeziera Afrykańskiego, w tym także obu prezentowanych tu królestw; dorobkiem, który nie został wykorzystany w nauce proporcjonalnie do swojej wartości.

Słaby wydźwięk publikacji Czekanowskiego, dostrzegalny zarówno w nauce zachodniej, jak i wśród historyków afrykańskich należy łączyć jednak nie tyle ze słabą jakością opublikowanych wyników, co barierą językową, utrudniającą dostęp do opracowań wydanych w języku niemieckim i polskim. Dotyczy to zwłaszcza terytoriów opianowanych przez Brytyjczyków i prowadzonych przez nich badań naukowych.

Opublikowana w 1965 r. monografia poświęcona historii Bunyoro (*A History Of Bunyoro-Kitara*)⁵⁵ autorstwa Archibalda R. Dunbara została oparta wyłącznie o źródła angielskojęzyczne, m. in. dziewiętnastowieczne notatki małżeństwa Fischerów i Georga Wilsona, które zostały przecież poddane krytyce przez Czekanowskiego.

Podobnie monografia zatytułowana *Crisis & Decline in Bunyoro: Population & Environment in Western Uganda 1860–1955*, autorstwa Shane Doyle⁵⁶, została opracowana w oparciu o publikacje wydane w języku angielskim, za wyjątkiem francuskojęzycznej pracy *L'Afrique des Grands Lacs : Deux mille ans d'histoire Broché* autorstwa uznanego afrykanisty Jeana-Pierre'a Chretien⁵⁷.

Jako jedna z nielicznych badaczek Afryki Wschodniej prace Czekanowskiego знаła i ceniła Audrey I. Richards, współautorka zbiorowej pracy „*East African Chiefs. A Study of Political Development in Some Uganda and Tanganyika Tribes*” (1959), być może dlatego, że jako studentka *London School of Economics* była uczennicą innego wybitnego polskiego antropologa Bronisława Malinowskiego.

Nie jest prawdą, że afrykanistyczny dorobek Jana Czekanowskiego został zapoznany w nauce zachodniej. Na jego badania poświęcone Pigmejom powoływał się wybitny ich znawca P. Schebesta, na badania prowadzone wśród Azande – E. E. Evans-Pritchard, zaś na prace prowadzone w Rwandzie – M. W. Roger Louis⁵⁸. Z pewnością jednak dorobek ten został wykorzystany w stopniu niewystarczającym, z krzywdą dla ubogiej w źródła pisane historiografii państw Międzyjeziera.

Na zakończenie, wracając do tematyki historii królestw Bunyoro i Toro warto, zamieścić kilka zdań o okresie późniejszym, jaki nastąpił po ustabilizowaniu się na ich terenach brytyjskiej administracji kolonialnej. Przetrwała ona dalsze pół wieku. Uganda uzyskała niepodległość w 1962 r. Urząd prezydenta w nowo utworzonym państwie objął Mutesa II, nadal dziedziczny *kabaka* Bugandy.

⁵⁵ Oxford 1865.

⁵⁶ London 2006.

⁵⁷ Paris 2000.

⁵⁸ Por. J. Bar, *Afrykanistyczne badania Jana Czekanowskiego w stulecie wyprawy*, Kraków 2007.

Po uzyskaniu niepodległości jednym z pierwszych poważnych konfliktów wewnętrznych w kraju był spór o byłe ziemie królestwa Bunyoro, przyłączone do Bugandy w 1894 r. w zamian za pomoc udzieloną Brytyjczykom w walce przeciwko zbuntowanemu Kabaredze. O ich odzyskanie upomniało się stronnictwo ówczesnego króla Bunyoro Tito Winyi IV (1924–1967), podkreślając ich znaczenie jako tradycyjnego miejsca pochówku władców. Referendum przeprowadzone w 1964 r. przyniosło wynik pozytywny dla Bunyoro⁵⁹.

Mimo ustaleń z okresu tworzenia się struktur niepodległego państwa, tradycyjne królestwa Ugandy nie przetrzymały okresu transformacji. Struktury monarchii zostały formalnie zniesione w już w 1966 r. W konstytucji uchwalonej w 1967 r. znalazł się zapis o likwidacji historycznych królestw Ugandy: Bugandy, Bunyoro, Nkole i Toro, w praktyce zaś podporządkowano cały kraj władzy rządu centralnego, rządzącego w oparciu o system jednopartyjny⁶⁰.

Odrodzenie tradycji monarchicznej w Ugandzie dokonało się po ćwierćwieczu, w roku 1993, gdy prezydent Yoweri Museveni zezwolił na przywrócenie istnienia trzech z czterech królestw Ugandy: Bugandy, Bunyoro i Toro⁶¹. Decyzja ta została potwierdzona mocą konstytucji, ratyfikowanej w 1995 r., która doceniając znaczenie tradycji historycznych królestw dla państwa ugandyjskiego, w rozdz. XVI, art. 246, określiła rolę ich dziedzicznych władców jako „tradycyjnych przywódców”, określając zarazem pozycję tradycyjnych monarchii we współczesnym państwie jako instytucji o charakterze historyczno-kulturowym, pozbawionych władzy politycznej⁶².

Obecnie panującym w Bunyoro jest Rukirabasaija Agutamba Solomon Gafabusa Iguru, prezentujący się jako 49 *omukama* królestwa Bunyoro Kitara, 27 władca z dynastii Babito, który wstąpił na tron po restauracji monarchii w 1993 r.⁶³

W Toro panuje obecnie Oyo Nyimba Kabamba Iguru Rukidi IV, który wstąpił na tron w 1995 r. w wieku 3,5 lat, po śmierci swojego ojca Patricka Kaboyo Olimi VII⁶⁴.

⁵⁹ M. Szupejko, *Spółeczeństwo ...*, s. 32.

⁶⁰ H. Zins, *Historia...*, s.320.

⁶¹ Prezydent Museveni zablokował restaurację królestwa Nkole, prawdopodobnie w obawie przed walkami etnicznymi między mniejszością Bahima a większością Bairu. Obawy te nie były bezpodstawne wobec trwającego wówczas ostrego kryzysu etnicznego w krajach sąsiednich: w Rwandzie i Burundi, przyp. aut.

⁶² *Constitution of The Republic of Uganda 1995*, http://www.statehouse.go.ug/sites/default/files/attachments/Constitution_1995.pdf [dostęp: 13. 01. 2015]; warto zaznaczyć, że większe ambicje udziału w życiu politycznym Ugandy, jak dotąd, przejawiali jedynie politycy ze stronnictwa *kabaki* Bugandy; por. J. Bar, *Królestwa Afrykańskiego Międzyjezierza...*

⁶³ *Royal Family – H.M. The Omukama (King)*, <http://www.bunyoro-kitara.org> [dostęp: 21. 08. 2018].

⁶⁴ *King Patrick Kaboyo Olimi VII*, <http://www.torokindom.org/Kaboyo.htm#KING%20PATRICK%20KABOYO%20OLIMI%20VII> [dostęp: 21. 08. 2018].

W Ugandzie od listopada 2009 r. działa Forum Ugandyjskich Królów i Liderów Kulturowych (*Uganda Kings and Cultural Leaders Forum*) zrzeszające, oprócz członków władz i instytucji kulturalnych Bunyoro, Bugandy i Toro, także przedstawicieli pozostałych grup etnicznych: Ker Alur, Busoga, Alur Kwong, Ker Acholi, Lango, Teso, Rwenzururu, Bunyala, Buruli, Jopadhola, Bugisu, Ankole i Koki. Deklarowanym celem Forum jest działalność na rzecz budowania harmonijnego współistnienia plemion i grup etnicznych, atmosfery pokoju i jedności oraz przyczynianie się do rozwoju Ugandy i całej Afryki⁶⁵. Ich współpraca wydaje się być dobrą prognozą dla ochrony i promowania dziedzictwa kulturowego kraju.

Dr hab. prof. UP Joanna Bar, historyk, etnolog, doktor habilitowana w dziedzinie nauk społecznych w zakresie nauki o polityce, pracuje w Katedrze Systemów Politycznych i Partyjnych w Instytucie Politologii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. Obszar zainteresowań badawczych: Afryka Wschodnia.

Bibliografia

Źródła

Czekanowski, Jan, *Dziennik wyprawy ekspedycji antropologiczno-etnologicznej do Afryki Środkowej w latach 1907–1909*, rękopis, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, Gabinet Rękopisów, nr inw. 4933.

Publikacje

- Bar, Joanna, *Afrykanistyczne badania Jana Czekanowskiego w stulecie wyprawy*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2007.
- Bar, Joanna, *Królestwa Afrykańskiego Międzyzjezierza (tradycja i współczesność)* [w:] *Monarchia alternatywa; mit; anachronizm*, red. R. Kantor, R. Hołda, Wydawnictwo UJ, Kraków 2016, s. 179–199.
- Bar, Joanna, *Kulturowa i polityczna rola historycznych królestw Ugandy we współczesnym życiu kraju*, „Forum Politologiczne”, t. 22, 2017, *Tradycja i nowoczesność w Afryce. Społeczeństwo – polityka – gospodarka*, red. A. Żukowski, s. 75–97.
- Bar, Joanna, Czekanowska, Anna, *Jan Czekanowski* [w:] *Etnografowie i ludoznawcy polscy. Sylwetki, szkice biograficzne*, red., E. Fryś-Pietraszkowa, A. Kowalska-Lewicka, A. Spiss, t. I, Wydawnictwo Naukowe DWL, Kraków 2003, s. 52–56.
- Baumann, Oskar, *Durch Massailand zur Nilquelle*, Reimer, Berlin 1894.
- Czekanowski, Jan, *Forschungen im Nil-Kongo-Zwischengebiet*, tom I *Ethnographie. Zwischenseengebiet. Mpororo / Ruanda. Mit einem musikalischen Anhang von. E. M. v. Hornbostel*, Klinkhardt & Biermann, Leipzig 1917.

⁶⁵ *Uganda Kings and Cultural Leaders Forum (UKCL)*, <http://www.bunyoro-kitara.org/94.html> [dostęp: 09. 04. 2015].

- Czekanowski, Jan, *W głąb lasów Aruwimi. Dziennik wyprawy do Afryki środkowej*, Prace Etnologiczne, t. 6, Wydawnictwo PTL, Wrocław 1958.
- Czekanowski, Jan, *Feudalne państwa pasterskie afrykańskiego Międzyjezierza*, „Przegląd Socjologiczny”, t. 15, 1961, s. 21 – 60.
- Dunbar, Archibald R., *A History of Bunyoro-Kitara*, Oxford University Press, Oxford 1965.
- Emin Pasha. 1891. Zur Ethnologie de Gebiete um dem Albert-See, *Das Ausland*, 18, p. 351–355.
- Encyclopédie de l’Islam, 2e éd., Leyde/Paris 1960.
- Englebert, Pierre, *Born-again Buganda or the limits of traditional resurgence in Africa*. “Journal of Modern African Studies”, 40 (3), 2002, s. 345 – 368.
- Tymowski, Michał (red.), *Historia Afryki. Do początku XIX wieku*, Ossolineum, Wrocław 1996.
- Banaszkiewicz, Jacek, Kara, Michał, Mamzer, Henryk (red.), *Instytucja wczesnego państwa w perspektywie wielości i różnorodności kultur*, IAE PAN, Poznań 2013.
- Johannessen, Cathrine, *Kingship in Uganda, The Role of the Buganda Kingdom in Ugandan Politics*, CMI Working Papers, WP 2006: 8, 1–14.
- Johnston, Harry H., *The Uganda Protectorate*, Hutchinson & Co, London 1902.
- Rehse, Hermann, *Kiziba. Land und Leute*, Strecker & Schröder, Stuttgart 1910.
- Richards, Audrey I., *East African Chiefs: A Study of Political Development in Some Uganda and Tanganyika Tribes*, Faber for East African Institute of Social Research, London 1960.
- Roscoe, John, *The Northern Bantu Tribes*, The University Press, Cambridge 1915.
- Speke, John H., *Journal of the discovery of the source of the Nile*, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London 1863.
- Stanley, Henry M., *Through the Dark Continent*, Dover Publication, London 1878.
- Stuhlmann, Franz, *Mit Emin Pascha ins Herz von Afrika*, Reimer, Berlin 1894.
- Szupejko, Małgorzata, *Społeczeństwo Bugandy, Zmiana i rozwój*, Semper, Warszawa 1992.
- Zins, Henryk, *Historia Afryki Wschodniej*, Ossolineum, Wrocław 1986.

Materiały pozyskane z Internetu

- Above All Men: The Changing Role of the Omukama in Recent Bunyoro History (ca. 1800–2000 CE)*,
[http://www.bunyoro-kitara.org/resources/Book\\$2C+Changing+role+of+the+Omukama.pdf](http://www.bunyoro-kitara.org/resources/Book$2C+Changing+role+of+the+Omukama.pdf) [dostęp: 03. 02. 2015].
- Chrétien, Jean Pierre, *L’Afrique des grands lacs. Deux mille ans d’histoire*, Paris 2000,
<https://www.monde-diplomatique.fr/archives> [dostęp: 02. 06. 2015].
- Constitution of The Republic of Uganda 1995*, http://www.statehouse.go.ug/sites/default/files/attachments/Constitution_1995.pdf [dostęp: 13. 01. 2015]
- Csapó, János, *The Role and Importance of Cultural Tourism in Modern Tourism Industry* in: *Strategies for Tourism Industry – Micro and Macro Perspectives*, ed. Murat Kasi-moglu, <http://cdn.intechopen.com/pdfs-wm/35715.pdf> [dostęp: 15. 05. 2015].
- King Oyo Nyimba Kabamba Iguru Rukidi IV*, <http://www.torokingdom.org> [dostęp: 30. 01. 2015].
- King Patrick Kaboyo Olimi VII*, <http://www.torokingdom.org> [dostęp: 30. 01. 2015].
- Król Bunyoro-Kitara szuka swoich korzeni w Nysie*, <http://wiadomosci.onet.pl/regionalne/opole/krol-bunyoro-kitara-szuka-swoich-korzeni-w-nysie,1,4906371,region-wiadomosc.html> [dostęp: 29. 01. 2015].

Landmark royal meeting in Uganda, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/8283588.stm> [dostęp: 29. 01. 2015].

Staszków, Kazimierz, *Emin Pasza: niemiecki odkrywca, który pochodził z Nysy*, 25.04.2018, <http://www.national-geographic.pl/historia/emin-pasza-nyski-bohater-a-fryki?page=3#article-content> [dostęp: 07. 08. 2018].

Tooro's Royal Wedding: A Documentary, <http://africancelebs.com/africas-youngest-king-oyo-nyimba-kabamba-iguru-rukidi-of-uganda/> [dostęp: 2. 06. 2015].

Uganda Kings and Cultural Leaders Forum (UKCL), <http://www.bunyoro-kitara.org/94.html> [dostęp: 09. 04. 2015].

Youngest African King: Oyo Nyimba Kabamba Iguru Rukidi of Uganda, <http://africancelebs.com/africas-youngest-king-oyo-nyimba-kabamba-iguru-rukidi-of-uganda/> [dostęp: 02. 06. 2015].

<https://www.monde-diplomatique.fr/archives>

<http://www.britannica.com>

<http://www.bunyoro-kitara.org>

<http://www.torokingdom.org>

KUPCY INDYJSCY W MIĘDZYNARODOWYM HANDLU ZANZIBARU W LATACH 1840–1888

Streszczenie

Artykuł dotyczy roli kupców indyjskich w międzynarodowym handlu Zanzibaru w latach 1840–1888, tzn. od umocnienia się władzy Saʿīda ibn Sulṭāna Āl Bu Saʿīdī na wybrzeżu Afryki Wschodniej do utraty tego obszaru przez Sułtanat Zanzibarski w wyniku podziału kolonialnego. Artykuł niniejszy dotyczy zarówno obiektywnych, jak i subiektywnych czynników określających miejsce Indusów w handlu zanzibarskim, w tym transportowo-komunikacyjnych, walutowych, związanych z udziałem w mechanizmach wymiany, negocjacji, kooperacji, konkurencji oraz przepływem kapitału. Oprócz tego analizuje przemianę wewnątrz społeczności indyjskiej Sułtanatu Zanzibarskiego odwołując się do pojęcia diaspory handlowej. Koncentruje się na sposobach, w jakie realizowała ona funkcję pośrednika w wymianie międzynarodowej na różnych jej poziomach adoptując się do zmieniających się warunków politycznych, technicznych i finansowych. Rozpatruje przemiany w relacjach między kupcami indyjskimi a zachodnimi, w tym erozji zaufania postępującej w związku ze wzrostem konkurencji i ryzyka, którym obciążony był handel. Autor kreśli model ewolucji społeczności indyjskiej od stadium, w którym dostęp do pośrednictwa był poddany kontroli ścisłej elity diaspory oraz władcy do sytuacji, w której hierarchia diaspory uległa fragmentacji a szeroki dostęp do kredytu otworzył nowe możliwości szerszej fali imigrantów z Indii. Dotyczyło to zarówno bezpośredniego handlu z rynkami zachodnimi, jak i handlu na wybrzeżu Afryki Wschodniej. Autor wykorzystał zasoby archiwalne znajdujące się na Zanzibarze, w Wielkiej Brytanii, Niemczech, USA i Francji, w tym źródła wytworzone przez firmy kupieckie zgromadzone, w Staatsarchiv w Hamburgu oraz Peabody Essex Museum w Peabody (MA, USA).

Słowa kluczowe: Afryka Wschodnia–XIX wiek–Indusi–Migracje–Handel–Finanse–Transport parowy

Wstęp

Do głównych wyzwań stojących przed historykami XIX-wiecznej globalizacji należy zrozumienie dróg, jakimi międzynarodowy kapitał handlowy docierał do peryferyjnych, tradycyjnych społeczności, analiza struktur społecznych i po-

litycznych, poprzez które je penetrował oraz efektów tego procesu¹. W Afryce i Azji wspomniane struktury składały się między innymi z instytucji reprezentujących interesy polityczne i gospodarcze mocarstw zachodnich, takich jak faktorie, placówki dyplomatyczne, instytucje sądowe, na przykład sądy mieszane lub rozjemcze, które dawały zamorskim kupcom pewność, że ich spory z autochtonami będą rozstrzygane zgodnie z bliskim im poczuciem sprawiedliwości, siły zbrojne gotowe zareagować w przypadku, kiedy przybysze z zachodu mieli poczucie, że doszło do złamania zasad, na których odbywała się wymiana². Drugim członem wspomnianych struktur pośredniczących były instytucje miejscowe, takie jak wyspecjalizowane w handlu i pośrednictwie grupy etniczne, gildie kupieckie, a także formy organizacji produkcji wykształcone w długotrwałym kontakcie z Europejczykami, na przykład plantacje niewolnicze. Dostosowując się do potrzeb rosnącej wymiany handlowej i narzucanych im politycznych reguł gry miejscowe elity gospodarcze potrafiły wykorzystać obecność zachodnich instytucji do realizacji własnych celów i robiły to niekiedy lepiej niż przedstawiciele zachodniego biznesu³. Na wybrzeżach Afryki subsaharyjskiej, w przeciwieństwie do Azji, Europejczycy mieli do czynienia ze społeczeństwami o relatywnie słabo wykształconych strukturach politycznych i o niewielkim zasięgu działania. W Afryce Wschodniej sytuacja była o tyle nietypowa, że Sułtanat Zanzibarski, państwo omańskich Bu Sa'īdich stworzone *de facto* w pierwszej połowie XIX w. Opanował bardzo długi odcinek linii brzegowej obejmujący wybrzeże dzisiejszej Tanzanii, Kenii oraz częściowo Somalii. Mimo że Sułtanat Zanzibarski bazował na tradycyjnych strukturach społecznych, wątłym aparacie państwowym i niewielkim potencjale militarnym, miał ambicje regionalnego mocarstwa i solidną bazę ekonomiczną. Władcy z dynastii Bu Sa'īdi promowali handel międzynarodowy i doprowadzili do stworzenia sektora plantacyjnego opartego na niewolniczej sile roboczej. Poprzez efektywny, zarządzany prywatnie system poboru ceł osiągnęli znaczne zyski z międzynarodowego i regionalnego handlu. Sułtanat Zanzibarski stworzył w XIX w. Najlepsze prawne i finansowe ramy do prowadzenia biznesu na całym wschodnim wybrzeżu Afryki z wyjątkiem Afryki Południowej. Dzięki temu napływali tam i osiedlali się kupcy zamorscy z różnych regionów świata: USA, Europy, Azji Południowej. Najliczniej reprezentowani byli kupcy z Indii i to właśnie oni wrosli w krajobraz

¹ Na ten problem po raz pierwszy zwrócił uwagę Eric Wolf: E. Wolf, *Europa i ludy bez historii*, Kraków: WUJ 2009.

² Patrz: M. Lynn, *British Policy, Trade and Informal Empire in the Mid-Nineteenth Century*, [w:] A. Porter (red.) *The Oxford History of the British Empire. Volume III: The Nineteenth Century*, Oxford: Oxford University Press 1999, s. 101–121.

³ Patrz: C. Newbury, *The Semantics of International Influence: Informal Empires Reconsidered*, w: M. Twaddle (red.), *Imperialism, the State and the Third World*, London: British Academic Press 1992, s. 23–66.

społeczny Zanzibaru oraz wybrzeża Afryki Wschodniej nadając kształt tamtejszemu handlowi zagranicznemu.

Aby zrozumieć, jak procesy zachodzące w gospodarce światowej w XIX wieku były przenoszone do społeczeństw Afryki Wschodniej, należy zbadać, w jaki sposób imigranci z Indii adaptowali się do przemian sytuacji politycznej, ekonomicznej i technologicznej w regionie. Przemiany te obejmowały wzmożony napływ kapitału i rozwój infrastruktury handlowej, na przykład wprowadzenie komunikacji parowcowej, która od lat 70. XIX w. sprawiła, że płody rolne, dobra handlowe, ludzie i informacja krążyły szybciej między Afryką a innymi kontynentami. Artykuł niniejszy dotyczy zarówno obiektywnych, jak i subiektywnych czynników określających miejsce Indusów w handlu zanzibarskim, w tym transportowo-komunikacyjnych, walutowych, związanych z udziałem w mechanizmach wymiany, negocjacji, kooperacji i konkurencji oraz przepływem kapitału. Skoncentruję się na sposobach, w jakie indyjska społeczność handlowa realizowała funkcję pośrednika w wymianie międzynarodowej na różnych jej poziomach. Rozpatrzę przemiany w jej relacjach z kupcami zachodnimi, w tym zjawisko erozji zaufania powstałe w związku ze wzrostem konkurencji i ryzyka, którym obciążony był handel.

Analizując przemiany wewnątrz społeczności indyjskiej Sułtanatu Zanzibarskiego odwołuję się do pojęcia diaspory handlowej. Philip Curtin zwrócił uwagę, że istnienie diaspory handlowej było jedną z faz przednowoczesnego handlu międzynarodowego. Problemem w tego rodzaju handlu był brak zaufania niezbędnego wszędzie tam, gdzie duże transakcje przekraczały polityczne, etniczne i kulturowe granice⁴. Członkowie diaspory handlowej dzielili wspólny system wartości, co dawało im poczucie przynależności do wspólnoty moralnej, często potwierdzane i wzmacniane przez obowiązujące ich, sankcjonowane religijnie prawo regulujące sferę własności i przedsiębiorczości. Członkowie każdej takiej diaspory byli rozsiani po świecie, co ułatwiało budowanie rozległych więzi handlowych, często przekraczających granice kontynentów. Mieli oni głęboką wiedzę na temat źródeł pozyskania towarów, popytu, cen, mechanizmów wymiany i walut. W miejscu zamieszkania byli kulturowo i religijnie wyobcowani, co narażało ich na przemoc ze strony lokalnych wspólnot. Skazywało to ich na uzależnienie od łask panujących, którzy w dobrych okresach mogli przyznać im rozległe przywileje i samorząd, ale w razie potrzeby narzucić nadzwyczajne podatki, poddać konfiskatom oraz prześladowaniom, a nawet wygnąć, aby skanalizować niezadowolenie społeczne. Wraz ze wzmocnieniem instytucji państwa i ujednoliceniem prawa funkcje pełnione przez diasporę były przejmowane przez reprezentantów zagranicznych

⁴ P. Curtin, *Cross-Cultural Trade in World History*, Cambridge: Cambridge University Press 1984, s. 1.

kompanii zakorzenionych w miejscowych społecznościach⁵. Dlatego też diaspora handlowa jest instytucją kojarzoną zwykle ze światem przednowoczesnym.

Abner Cohen definiuje diasporę jako *“a nation of socially interdependent, but spatially dispersed, communities”* postrzegając ją między innymi. Jako wspólnotę moralną⁶. Definiowanie indyjskiej diaspory w Afryce Wschodniej może wydawać się niepoprawne, ponieważ składała się ona z kilku kast i wspólnot religijnych, w tym dwóch kast hinduistycznych (Vania i Bhatia), dwóch szyickich wspólnot religijnych należących do kast Chodża i Bohra i jednej wspólnoty sunnickiej z kasty Memon. W dodatku Afrykę Wschodnią zamieszkiwały nieliczne grupy katolickich Goańczyków, Parsów, jak również innych wspólnot. W Zanzibarze grupy te zajmowały często odrębne kwartały miasta. Każda z nich miała jakiś rodzaj samorządu, ale ciała te nie współpracowały⁷. Jeśli nawet nie podzielały one wspólnej, opartej na zasadach religijnych etyki biznesu, większość posługiwała się wspólnym językiem (głównie gudżarati i marathi), a także dzieliła zarówno profesjonalne, jak i prawne doświadczenie wyniesione z Indii brytyjskich oraz z Kaćchu. Wszystko to sprawiało, że łatwiej było osiągnąć porozumienie dotyczące kredytu czy też transakcji wewnątrz diaspory niż poza nią, tzn. z Afrykanami, Arabami, czy też Europejczykami i Amerykanami. Indyjcy szyici nie czuli specjalnej więzi z miejscowymi muzułmanami (tzn. sunnitami i ibadytami) i przez nich samych nie byli jako muzułmanie postrzegani⁸. Konkludując, można uważać społeczność indyjską w Afryce za rodzaj luźnej diaspory w sensie Cohena, składającej się ze wspólnot spojonych językiem, miejscem pochodzenia, podobnym podejściem do spraw handlowych i podobnymi problemami adaptacyjnymi w obcym kulturowo środowisku.

Wykorzystane przeze mnie źródła archiwalne oprócz brytyjskich, amerykańskich i francuskich źródeł konsularnych, raportów specjalnych dla francuskiej marynarki wojennej i rządu, obejmują źródła, zarówno oficjalne jak prywatne, wytworzone przez pracowników zachodnich firm handlowych działających na Zanzibarze, w tym zebrane w bibliotece Peabody Essex Museum w Salem, Massachusetts oraz Staatsarchiv w Hamburgu. Dzięki codziennym rozmowom i relacjom handlowym kupcy zachodni mieli głęboką wiedzę o diasporze indyjskiej. Jak wyraził się jeden z agentów, *“you could find out almost anything about the*

⁵ Na temat zmięczenia diaspor handlowych patrz: Curtin, *Cross-Cultural Trade*, s. 230–254.

⁶ A. Cohen, *Cultural Strategies in the Organization of Trading Diasporas*, [w:] C. Meillassoux (red.), *The Development of Indigenous Trade and Markets in West Africa*, London: Oxford University Press, 1971, s. 267.

⁷ H. M. Amiji, *The Bohras of East Africa*, „Journal of Religion in Africa” 7, 1975, 1, s. 38.

⁸ F. A. Bishara, *A Sea of Debt: Histories of Commerce and Obligation in the Indian Ocean, c. 1850–1940*, (PhD. diss., Duke University, 2012); H. M. Amiji, *Some Notes on Religious Dissent in Nineteenth-Century East Africa*, „African Historical Studies”, 4, 1971, 3, s. 603–616.

Zanzibar trade community”⁹. Wymienione archiwa zawierają m.in. dokumenty wytworzone przez firmy indyjskie. Oprócz listów do firm zachodnich dotyczą one głównie bankructw i spraw sądowych, w tym rozpatrywanych przez sądy arbitrażowe. Szczególnie cenne są listy Tharii Topana, członka indyjskiej diaspory handlowej, który prowadził rozległe interesy handlowe na czterech kontynentach, do jego amerykańskich partnerów handlowych.

W pierwszej połowie XIX wieku wybrzeże Afryki Wschodniej zostało zjednoczone przez władcę Maskatu Sa‘īda ibn Sultāna Āl Bu Sa‘īdī (1806–1856). Stało się to między innymi dzięki poparciu brytyjskiemu. Sukcesy polityczne władcy spowodowały falę imigracji omańskiej na Zanzibar, Pembe i do niektórych miast wybrzeża Afryki Wschodniej. Arabscy osadnicy koncentrowali się na gospodarce plantacyjnej, głównie uprawie goździków, a także handlu. Od samego początku arabska przedsiębiorczość kredytowana była przez Indusów, zwykle hinduistów, z których niektórzy byli członkami rodzin osiadłych wcześniej w Maskacie. O ile indyjscy przedsiębiorcy podróżowali na Zanzibar jeszcze przed panowaniem Sa‘īda, nie pozwalano im na pozostawanie tam poza porą północno-wschodniego monsunu¹⁰. Ich liczba rosła, zwłaszcza, po 1840, kiedy władca przeniósł swój dwór z Maskatu na Zanzibar. Mimo że w skład religijnie i etnicznie zróżnicowanej społeczności indyjskiej wchodził bankierzy i bogaci kupcy, większość jej członków pracowała jako rzemieślnicy i sklepikarze¹¹. Najbogatsi szybko przejęli kontrolę nad pośrednictwem w handlu międzynarodowym i znaczną część samego handlu. Od lat 30. bombajska firma Shivji Topana (później jego syna Jairaama Shivji) dzierżawiła zanzibarskie cła wywierając wpływ na politykę celną władcy. Dzierżawca cel zdołał między innymi wykluczyć kupców zachodnich z bezpośredniego udziału w handlu na Mrima — odcinku wybrzeża Afryki Wschodniej gdzie prowadzono najbardziej intratne interesy¹².

Z drugiej strony, obecność Indusów była korzystna dla kupców zachodnich, ponieważ współtworzyli oni ramy instytucjonalne handlu międzynarodowego. Stolica państwa zanzibarsko-maskackiego stała się entrepôt nie tylko dla interioru Afryki Wschodniej, ale również południowej Somalii i znacznej części południowo-zachodniej części basenu Oceanu Indyjskiego (Madagaskar, Mozambik i Komory). Wiele spośród międzynarodowych domów handlowych operujących w regionie założyło

⁹ K. Evers, *Das Hamburger Zanzibarhandelshaus Wm. O'Swald & Co. 1847–1890. Zur Geschichte des Hamburger Handels mit Ostafrika*, (PhD diss., Universität Hamburg 1986), s. 20.

¹⁰ Cpt. Loarer, “Ile de Zanguebar. Organisation, population, poids, mesures, et monnaies”, *Archives Nationales d’Outre-mer, Aix-en-Provence* (dalej: ANOM), fm sg oind 5/23/1.

¹¹ John Kirk Diary, 4 VII 1870, National Library of Scotland, Edinburgh, Papers of Sir John Kirk, (dalej: Kirk Diary), Acc.9942, 2, f. 25.

¹² M. Pawełczak, *The State and the Stateless. The Sultanate of Zanzibar and the East African Mainland: Politics, Economy and Society, 1837–1888*, Warszawa: IHUW 2010, s. 303.

swoje główne bazy w Zanzibarze, ponieważ ten właśnie port oferował przewidywalność zachowań administracji, opłat i procedur oraz względne bezpieczeństwo, przede wszystkim jednak godnych zaufania i sprawnych partnerów handlowych. Począwszy od lat 30. XIX wieku Sa'īd podpisywał traktaty o handlu i przyjaźni z krajami zachodnimi zapewniając im relatywnie przyjazne i stabilne warunki działania. Rozmiary handlu rosły szybko i w Zanzibarze powstawały zachodnie konsulatory — amerykański, brytyjski, północnoniemiecki oraz francuski. Napływ zarówno kapitału zarówno indyjskiego, jak i zachodniego pomógł w rozwinieciu dróg wiodących do wschodnioafrykańskiego interioru. Co roku przemierzały je karawany załadowane importowanymi towarami, aby kupić kość słoniową i inne produkty interioru.

Polityczny i prawny status indyjskiej diaspory w Afryce Wschodniej był początkowo nieokreślony. Sa'īd, mimo nalegań konsula amerykańskiego unikał deklaracji, czy byli oni jego poddaniymi, czy też brytyjskimi¹³. Indusi początkowo nie mieli zbyt wielu powodów, aby deklarować brytyjską przynależność państwową. O ile protekcja Wielkiej Brytanii, wbrew zapisom traktatu brytyjsko-zanzibarskiego nie dawała im przywilejów w komorze celnej, konsul brytyjski był jedyną instancją, która mogła wstawić się za nimi w sprawie egzekucji długów zaciągniętych przez omańskich Arabów¹⁴. Jednak opcja brytyjska oznaczała także wyrzeczenie się posiadania niewolników, co budziło sprzeciw większości Indusów. Konsulat podejmował kroki zmierzające do wykluczenia Indusów z handlu żywym towarem, jak i pozbawienia ich niewolników. Obydwa cele udało się zrealizować dopiero w latach 70. XIX wieku.¹⁵ Na Zanzibarze Indusi byli dyskryminowani jako obcy, zarówno pod względem etnicznym, jak religijnym, jednak polityka Bu Sa'īdich *de facto* ich faworyzowała. Skierowane przeciw nimi akty przemocy ze strony mieszkańców miast służyły jako wygodny pretekst, aby pozbawić dawne elity miejskie przywilejów, jak w przypadku działań po zabójstwie Indusa w Mombasie¹⁶.

Następcy Sa'īda, którzy panowali jako sułtanowie Zanzibaru do końca niepodległości: Mājid (1856–70) i Barġaš (1870–88), kontynuowali politykę otwartości na zagraniczny kapitał, nawet jeśli musiało to oznaczać coraz większą zależność od Wielkiej Brytanii. Z biegiem czasu większość Indusów zaakceptowała brytyjską jurysdykcję umiejętnie nią manipulując w celu egzekucji kontraktów¹⁷. Dyskryminujące prawa wydane przez Barġaša, jak również rosnąca fala skierowanej prze-

¹³ Ward do Buchanana, 7 III 1847, [w:] Bennett, Brooks (red.), *New England Merchants*, s. 376.

¹⁴ Schultz do O'Swald & Co., 27 VII 1861, Staatsarchiv Hamburg, Niemcy (dalej STA) 621–1/147/4 Bd. 12.

¹⁵ Sir Bartle Frere, "Memorandum respecting the Banians of Zanzibar and the Slave Trade", 9 II 1873, House of Commons, British Parliamentary Papers (dalej PP), C.820, 51/2.

¹⁶ C. Guillaing, *Documents sur l'histoire la géographie et le commerce de l'Afrique Orientale*, T. II/2, Paris 1858, 261; Loarer, "Ile de Zanguebar", ANOM, fin sg oind 2/10/1.

¹⁷ Schultz do O'Swald & Co., 3 I 1873, STA 621–1/147/4, Bd. 24; Schultz do O'Swald & Co., 27 VII 1861, STA 621–1/147/4, Bd. 12.

ciw nim przemocy przyczyniały się do ukształtowania wśród nich postaw probrytyjskich¹⁸. Zanzibaru nie ominęły zmiany cywilizacyjne, które dotknęły cały świat w drugiej połowie XIX wieku. Odległość wyspy od świata uległa zmniejszeniu dzięki komunikacji parowcowej, najpierw przez Seszele, które uzyskały połączenie parowcowe z Indiami w pierwszej połowie lat 60., a następnie od 1872, dzięki regularnym połączeniom pocztowym łączącym Zanzibar z Bombajem (poprzez Aden) oraz z Durbanem. Nawet jeśli parowce pocztowe nie przejęły całego handlu zanzibarskiego, doprowadziły one do wzrostu konkurencji w handlu międzynarodowym oraz w ruchu pasażerskim na Oceanie Indyjskim, co nie tylko ożywiło życie religijne i rodzinne, ale również pozwoliło podtrzymać i rozwinąć więzi biznesowe w całym regionie. W 1879 r. otwarta została podwodna linia telegraficzna łącząca Zanzibar z Adenem, co ułatwiło wymianę informacji handlowej, jak również przesyłanie pieniędzy. Zmiany te pozwoliły na wzrost obrotów handlowych¹⁹.

Rynek zanzibarski w latach 1840–1870

W początkowej fazie badanego okresu w pewnych dziedzinach handlu międzynarodowego arabscy kupcy dość skutecznie konkurowali z Indusami. W połowie lat 40. kontrolowali większą część handlu kością słoniową na kontynencie, choć nie handlowali bezpośrednio z kupcami zachodnimi. Arabowie nie byli wówczas jeszcze uzależnieni od indyjskiego kredytu i czekali ze sprzedażą kości do osiągnięcia przez nią dogodnej ceny²⁰. Indusi byli od początku najważniejsi w pośrednictwie świadczonym kupcom zachodnim. Kupowali na Zanzibarze importowane towary zachodnie nie tylko, aby sprzedać je na wybrzeżu Afryki Wschodniej, ale również w Maskacie, w portach nad Morzem Czerwonym i na Madagaskarze²¹. Arabowie również prowadzili samodzielny handel zamorski na sporą skalę. Zostali z niego wyparci najpóźniej w początku lat 60. Jeszcze w późnych latach 40. Loarer, francuski urzędnik ministerialny badający relacje handlowe w Afryce Wschodniej, wymienił w swoim raporcie znaczną liczbę Arabów wśród 40 kupców, którzy mieli na Zanzibarze „kredyt i reputację”. Aż do ery parowcowej zarówno Indusi jak Arabowie osiągalni przewagę nad kupcami zachodnimi w handlu na Oceanie Indyjskim dzięki użyciu *dhow*, pozornie wolniejszych i prymitywniejszych środków transportu niż zachodnie statki żaglowe. Jak pisze Loarer, miesięczny koszt utrzymania pod żaglami francuskiego statku wynosił 284% kosztu jego arabskiego odpowiednika o podobnym tonażu²².

¹⁸ Kirk Diary, 12 XI 1870.

¹⁹ M. Pawełczak, *The State and the Stateless*, s. 99–102.

²⁰ Fabens do Shepada, 4 IX 1845, Phillips Library, Peabody Essex Museum, Peabody, MA (dalej PEM), Michael Shepard Papers, MH 23, box 12, fol. 7.

²¹ Ward do Shepada, 17 IV 1849, PEM, Michael Shepard Papers, box 14 fol. 1.

²² Loarer, „Ile de Zanguebar”, ANOM, fm sg oind 2/10/2.

Choć uważano, że indyjscy kupcy dysponowali większymi zasobami kapitałowymi od Arabów, sumy inwestowane przez tych ostatnich w handel wymieniane przez Loarera są dosyć znaczne jak na ten okres. O ile źródła brytyjskie najczęściej wspominają o potentatach, takich jak Jairam Shivji a potem Tharia Topan, dokumenty firmy O'Swald & Co. pozwalają śledzić współpracę Hamburgczyków z co najmniej dwoma dziesiątkami firm indyjskich już w latach pięćdziesiątych²³. Większość Indusów ograniczała się do jednego zachodniego partnera, zwłaszcza, gdy w grę wchodziło przyjmowanie zaliczek, zatem firm indyjskich handlujących z kupcami zachodnimi było znacznie więcej. Poza tym wydaje się, że większość z Indusów w ogóle nie nawiązywała tego rodzaju relacji, lecz ograniczała się do handlu z Indiami. Uchwycenie liczby drobnych kupców krążących między Bombajem, Kaćchem i Zanzibarem jest niezwykle trudne. Szef konsulatu francuskiego Henryk Jabłoński na podstawie obserwacji doszedł do wniosku, że obecność trzydziestu samodzielnych kupców i handlarzy na statku przybyłym z Indii była typową sytuacją²⁴. Konsul brytyjski John Kirk odnotowuje natomiast przybycie 53 *dhow* z Indii w czasie jednej pory północno-wschodniego monsunu²⁵. Szacując ostrożnie należy przyjąć, że co najmniej kilkuset kupców i handlarzy przybywało każdego roku z Indii na Zanzibar. Trudno jednak oszacować, jaka część z nich była mieszkańcami Afryki Wschodniej, którzy wracali z podróży w interesach, a ilu było wśród nich ludzi udających się tak ze stosunkowo krótką wizytą.

Loarer uważał, że Indusi zdobyli przewagę nad konkurentami dzięki większym umiejętnościom negocjacyjnym. Z tekstu jego raportu wynika jednak, że w dłuższej perspektywie zawdzięczali ją także innym czynnikom. Po pierwsze, w latach 40. znaczna część importowanych dóbr trafiała na wybrzeże, a nawet na Zanzibar, jako kontrabanda, co ułatwiała słabo wówczas rozwinięta sieć komór celnych. Arabowie jako bliżsi kulturowo i religijnie rdzennej ludności wybrzeża lepiej dawali sobie radę jako przemytnicy. Wydaje się, że stopniowy rozwój systemu celnego do imponujących rozmiarów, jakie przybrał w latach 70. i 80.²⁶ wyeliminował szmugiel, co faworyzowało Indusów. Ważny zwrot w arabskim handlu nastąpił w 1847 r., kiedy eksport niewolników poza posiadłości Sa'ida w Afryce Wschodniej został zakazany. Dla wielu Arabów transport niewolników na Półwysp Arabski był kluczowym elementem handlu prowadzonego w trójkącie między Indiami, Półwyspem Arabskim i Afryką Wschodnią. Zakaz ten nie wyeliminował co prawda eksportu niewolników poza Afrykę, ale znacząco go ograniczył z po-

²³ STA 621–1/147/4 Bd. 8–10

²⁴ Jabłoński do Ministère des affaires étrangères (dalej MAE), 2 II 1862, Centre des Archives diplomatiques du ministère des Affaires étrangères, La Courneuve, France (dalej CADMAE), P. 254, vol. 2.

²⁵ Kirk Diary, 30 III 1870.

²⁶ M. Pawełczak, *The State and the Stateless*, s. 306.

wodu wzrostu ryzyka utraty ładunku, jak i samej łodzi po spotkaniu z brytyjskim okrętem patrolowym. Zniechęciło to Arabów do handlu zamorskiego i skłoniło ich do skoncentrowania się na gospodarce plantacyjnej oraz, w mniejszym stopniu, handlu karawanowym²⁷.

Za panowania Sa'ida, pomimo ostrej konkurencji między zachodnimi domami handlowymi, handel Zanzibaru nie był oparty na zasadach wolnorynkowych. W każdej większej transakcji dobrami importowanymi pośredniczyli ludzie powiązani z władzą. Amerykańskie źródła z lat 40. wymieniają dwóch największych dostawców afrykańskich towarów, którzy podzieli między siebie rynek i dyktowali ceny. Kapitan Hasan był bliskim krewnym Sa'ida. Wykształcony w Kalkucie, mówił i pisał biegle po angielsku²⁸. Drugim pośrednikiem był syn dzierżawcy cel, należący do hinduistycznej kasty Bhatia Jairam Shivji, który przejął rodzinny interes po śmierci ojca w 1851, choć *de facto* kierował nim wcześniej²⁹. Dzięki temu, że jego pracownicy kontrolowali komory celne na wybrzeżu, miał najlepszy dostęp do pochodzących stamtąd informacji handlowych, co pozwalało mu przewidywać trendy cenowe. Przekazy źródłowe stwarzają wrażenie, że obydwaj brokerzy działali w doskonałej harmonii, przy czym Jairam Shivji miał większy potencjał kapitałowy i wyższe obroty. Często jednak rezygnował z zyskowej transakcji i kierował klienta do kapitana Hasana³⁰.

W latach 40. i 50. zachodnia społeczność na Zanzibarze postrzegała Indusów jako dobrze zorganizowaną klikę z jasną, niepodważalną hierarchią³¹. Edgar Botsford pisał w 1842 r.:

„Poborca cel Jairam Bin Seva³², Banian, na mocy sprawowanego urzędu jest w stanie kontrolować prawie wszystkich tubylczych kupców. W konsekwencji każdy, kto tu przybywa musi najpierw poprosić Jaira, który [następnie] zwołuje

²⁷ Loarer, „Lois et coutumes de Douanes. Commerce sous les divers Pavillons”, ANOM fin sg oind 5/23/2.

²⁸ „He received a good education at Calcutta which expanded his by no means contemptable talents, which freed him entirely from all the superstition and prejudices of his countrymen. He is open, frank, and stands high in the confidence of his master. At Zanzibar he is chief interpreter. His pronunciation of English is clear and correct. He is very partial to Americans. He is upwards of fifty, lively, and possesses a great deal of unaffected dignity. At his house all foreigners resort as a sort of exchange and receptacle for the news of the day. He has adopted many of our customs. At his table you find silver knives and forks, tumblers, wine-glasses, and an excellent glass of wine, although the Koran prohibits the use of wine to all believers. He does not hesitate to pledge you in a bumper. He is very particular in his dress, which is becoming”. „A private journal of events and scenes at sea and in India China – Zanzibar by Sandwith Drinker”, PEM MH 83.

²⁹ McMullan do Shepada, 28 I 1851, PEM, MH 23.

³⁰ Ward do Shepada, 4 VIII 1848, PEM, Michael Shepard Papers, MH 23, Box 13, fol. 4.

³¹ Kimball do Westa, 7 VI 1840, w: Bennett, Brooks (red.), *New England Merchants*, s. 226.

³² Na temat arabskiego zapisu indyjskich imion i patronimów patrz: Bishara, „Sea of Debt”, s. 130–138.

*wszystkich tubylczych kupców, przyjmuje od nich oferty, a następnie sam decyduje, poprzez który z domów handlowych interes będzie zrealizowany. Nie ma alternatywy. Brak zgody na jego warunki oznacza usunięcie z rynku*³³.

W latach 40. rodzina Shivji Topana była prawdopodobnie w zмовie z konsulem USA Richardem Watersem, który zmuszał innych Amerykanów do korzystania z pośrednictwa indyjskiego potentata nie dopuszczając konkurencji ze strony angielskiego brokera Norsworthy'ego. W zamian firma poborcy ceł dzieliła się z konsulem prowizją³⁴. Jairam Shivji zabronił "Banianom" (wydaje się, że w tym wypadku termin ten oznacza po prostu Indusów³⁵) utrzymywać z Norsworthym stosunki handlowe. Skuteczność tego zakazu może świadczyć, że przywództwo rodziny Shivji Topana w społeczności indyjskiej nie było wymysłem³⁶. Waters, konsul USA reprezentujący firmę Pingree & West z Salem, a także jego sukcesorzy przyjaźnili się z Jairamem Shivji. Osobiste więzi z poborcą ceł oparte na wymianie podarunków, częstych wizytach oraz drobnych przysługach, pomagały Amerykanom zachować czołową pozycję wśród zachodniej społeczności kupieckiej Zanzibaru. Z drugiej strony przyjaźń ta bywała kosztowna, zwłaszcza, kiedy Jairam Shivji prosił o zmianę warunków umowy niekorzystnych dla któregoś z jego protegowanych. Taka zmiana mogła być bardzo niebezpieczna w przypadku gwałtownych wahań cenowych. Dla Amerykanów korzystniej było przystać na prośbę Jairama Shivji niż narażać na szwank relacje z potężnym kontrahentem³⁷. Dobrym przykładem symbiozy między czołowymi kupcami indyjskimi i agentami zachodnich firm jest rynek kości słoniowej. W odróżnieniu od stosunkowo wolnego rynku niewolniczego, transakcje kością słoniową w erze przedparowcowej (do około 1870 r.) dokonywane były zwykle między zaprzyjaźnionymi partnerami w zaciszu domostw należących do dostawców. Tylko niewiele słoniowych ciosów kupowano w tym czasie w komorze celnej, która pełniła w tym czasie rolę giełdy towarów eksportowych. Z punktu widzenia niektórych spośród zachodnich domów handlowych sytuacja ta była pożądana³⁸.

³³ Botsford do Webstera, 10 XI 1842, w: Bennett, Brooks (red.), *New England Merchants*, s. 239–241.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Termin "Banian" może, w zależności od kontekstu, oznaczać zarówno kupca indyjskiego w ogóle lub, w opozycji do indyjskich muzułmanów, trudniącego się handlem i finansami hinduistę, członka kasty Bhatia lub Vania (od nazwy tej ostatniej może pochodzić słowo "Banian"). Na temat roli "Banianów" w pośrednictwie w handlu azjatyckim patrz, Curtin, *Cross-Cultural Trade*, s. 172–176.

³⁶ Norsworthy do Hamertona, 6 IX 1841, BL, IOR/F/4/1983/87920.

³⁷ Diary of John Felt Webb 1851–52, 26 VI 1851, PEM MSS 0.145.

³⁸ Hamerton do Willoughby'ego, 8 VI 1841, 6 IX 1841, British Library, Indian Office Records F/141/1983/87920(101).

W 1843 r. Jairam Shivji, *de facto* kierujący już firmą ojca został ciężko ranny w wyniku zamachu na jego życie³⁹. Po zamachu faktyczny monopol jego firmy na handel z Amerykanami został naruszony. Do gry weszli inni hinduiści, jak również indyjscy szyici, tacy jak na przykład Esau, dostarczyciel kopalu⁴⁰. Gdy wyzdrowiał, odzyskał czołową pozycję jako broker. O ile nie ma wątpliwości, że poborca ceł wywierał ogromny wpływ na całą społeczność indyjską, handel międzynarodowy był zorganizowany przede wszystkim na bazie lojalności kastowej i religijnej. Nie oznaczało to, że hinduiści nie zatrudniali muzułmanów i vice-versa, co ilustruje przypadek zatrudnienia Jivanji Buddabhoya w należącej do hinduistów firmie Shivji Topan⁴¹. Jednak członkowie różnych kast i wspólnot religijnych nie działali do spółki i nie dopuszczali innowierców do sekretów swoich firm. Na przykład Bohra Pirabhoy Jivanji zatrudniał braminów, ale tylko do liczenia pieniędzy⁴². Relacjonując sytuację z końca lat 40. Charles Guillain wymienia osiem rodzin z kast Bhatia i Vania, na czele których miał stać Jairam Shivji. Francuski oficer wymienia również sześć domów handlowych należących do indyjskich muzułmanów oraz osiem arabskich (w większości jemeńskich, które specjalizowały się w handlu z rejonem Morza Czerwonego), nie licząc Bu Sa'īdich. Na czele kupców arabskich miał stać sam władca i dwóch jego synów⁴³.

System poboru ceł panujący aż do 1883 r. pozwalał importerom na płacenie należności dopiero po sprzedaży towaru. W praktyce rachunki podsumowywano co pół roku. Korzystali na tym kupcy zachodni i niektórzy, faworyzowani Indusi⁴⁴. Zależność kupców od firmy Shivji Topan/Jairam Shivji można wyjaśnić nie tylko lepszym dostępem do informacji handlowej i przywilejami celnymi, ale również faktem, że poprzez pomoc udzielaną nowo przybyłym budowała ona sieć powiązań opartą na patronacie. Można to zilustrować przypadkiem rodziny Jivanji. W czasach, gdy Shivji Topan stał jeszcze na czele firmy, jego syn podróżował do Indii co 2–3 lata. Podczas jednej z tych podróży w porcie Mandvi w Kaćchu spotkał Buddabhoya Nurmuhammada, kupca z kasty Bohra, który zachęcony przez Jairama Shivji wysłał swego syna Jivanji do Zanzibaru „aby dowiedział się, jakie są tam możliwości dla rodziny”. Młody człowiek terminował w firmie Shivji Topan, a w 1825 r. założył własną spółkę Jivanji Buddabhoy & Co., która handlowała kopalem i goździkami. Znacznie później importowała też tekstylia z USA oraz z Niemiec. Co najmniej trzech synów, w tym Pirabhoy Jivanji, prowadziło później

³⁹ R. Waters, Notebook, 5 VI 1843, PEM, Richard P. Waters Papers, MH 14.

⁴⁰ R. Waters, Notebook, 21 VII 1843, PEM, Richard P. Waters Papers, MH 14.

⁴¹ Loarer, „Ile de Zanguebar”, ANOM, fm sg oind 2/10/2.

⁴² „Papers received from W. H. Hathorne Esq. relating to the case of Augustus Sparhawk” [n.d.], PEM MSS 104, box 3, f.3.

⁴³ Guillain, *Documents*, T. II/2, s. 372.

⁴⁴ Kirk do Granville’a, 9 IX 1883, The National Archive, Londyn (dalej NA), FO 84/1645.

własne firmy w Afryce Wschodniej⁴⁵. Mimo że wyznawali islam, podobnie jak ojciec byli powiązani z firmą Jairam Shivji & Co.

Jairam Shivji kierował firmą do swojej śmierci w 1866, ale od schyłku lat 50. mieszkał w Indiach, a w Afryce reprezentował go plenipotent, zarazem zarządca firmy i cel. Na początku lat 60. amerykański konsul zauważył, że w Zanzibarze istniało „coś na kształt izby handlowej (*board of trade*)”. Grupa najbardziej wpływowych Indusów zbierała się co rano w komorze celnej dyskutując o ładunkach statków, które ostatnio przybyły do portu, cenach towarów i potencjalnych kupcach⁴⁶. Przypuszczalnie człowiekiem, który przewodniczył owym spotkaniom był najdłużej reprezentujący firmę Jairam Shivji & Co. Ladha Damji (zmarł w 1871 r.). Jako że Majid ibn Sa'īd, inaczej niż jego ojciec, nie angażował się zupełnie w handel, Ladha był jego półoficjalnym brokerem. Majid otwarcie namawiał kupców, aby robili z nim interesy. Słynnemu kupcowi karawanowemu Tippu Tipowi Majid zasugerował pożyczanie od Ladhy ogromnej ilości dóbr handlowych (tzn. tkanin, paciorków i drutu) na wyprawę do Konga. Tippu Tip zgodził się, ale po pewnym czasie zmienił zdanie i zawarł porozumienie z konkurentem Ladhy, Tharią Topanem. Decyzja kosztowała Tippu Tipę krótki pobyt w więzieniu pod pretekstem złamania przez niego przepisów dotyczących przechowywania prochu strzelniczego⁴⁷.

W latach 60. nie tylko Amerykanie, ale również Niemcy próbowali wkupić się w łaski Ladhy Damji⁴⁸. Z drugiej strony w tym okresie zachodni kupcy podawali jego dyktat krytyce. Agent John Bertram & Co. sformułował ją następująco: „Wstyd, że poborcy cel wolno robić interesy i to na jego własnych zasadach. Najpierw szybko dostaje wszystkich w swoje ręce i muszą robić to, czego nie chce... może podnosić ceny, kiedy tylko zechce i robi to wówczas, kiedy ma znaczną ilość kości słoniowej do sprzedania”⁴⁹.

Mimo niezadowolenia warunki finansowe stwarzane przez poborcę cel były na tyle korzystne, że nie sposób było się bez niego obejść. Na przykład wszystkie zachodnie firmy obecne na Zanzibarze utrzymywały rachunki finansowe w komorze celnej. Deponowały tam one sumy należne za cło, ale również pobierały gotówkę na 9% rocznie, kiedy tylko jej potrzebowały. Kiedy pieniądze pozostawały na

⁴⁵ C. Salvadori, *We Came in Dhows*, T. III, Nairobi: Paperchase Kenya Ltd. 1996, 106; G. Oonk, *The Karimjee Jivanjee Family Merchant Princes of East Africa 1800–1900*. Erasmus University Rotterdam. Pallas Publications 2009, s. 26.

⁴⁶ Wm J. Speer [Raport z Zanzibaru], 26 XI 1862, National Archives and Records Administration, Washington DC, USA (dalej NARA), Despatches from US Consuls Zanzibar, 1836–1906, Microcopy 468, roll 2.

⁴⁷ Hamed bin Mohammed el Murjebi, *Maisha ya Hamed bin Muhammed el Murjebi yaani Tippu Tip kwa maneno yake mwenyewe*, Nairobi: East Africa Literature Bureau 1974, s. 30.

⁴⁸ Schultz do O'Swald & Co., 1 I 1862, STA 621–1/147/4, Bd. 13.

⁴⁹ Webb do Bertrama, 5 IV 1868, PEM, MSS 104, box 3, f. 1.

rachunku, to oni otrzymywali odsetki przy identycznym oprocentowaniu⁵⁰. Było to korzystne rozwiązanie, jako że w latach 60. weksle niemal nie były jeszcze na Zanzibarze akceptowane, a gotówki nieustannie brakowało⁵¹.

Wydaje się, że już w latach 40. istniał konkurencyjny ośrodek decyzyjny wśród Indusów zanzibarskich, którego opinia liczyła się na dworze sułtańskim, choć wzmianki o nim są niezwykle rzadkie. Od początku w Afryce Wschodniej działała obecna od dawna w Maskacie wyspecjalizowana firma bankierska Wat Bhima („synowie rodziny Bhimani”), która praktycznie nie brała udziału w handlu. Kiedy konsul USA Charles Ward przekonywał Sa'ida, że Arabowie zyskaliby na dopuszczeniu do obrotu, oprócz talarów Marii Teresy (MTT), walut innych krajów po ustalonym kursie, między innymi dolarów meksykańskich, Indusi, w tym Ladha, w większości poparli zmianę. Przychylny był początkowo również władca. Przeciwny był Karn, agent firmy Wat Bhima i kilku jego przyjaciół. Jednym z argumentów wysuwanych przez tę grupę było to, że dolary meksykańskie były tanie w USA i gdyby Amerykanie wprowadzili je do zanzibarskiego obiegu po kursie równym dolarowi amerykańskiemu, byłoby to dla nich na tyle opłacalne, że handel bawełną ustałby. Był to argument fałszywy. Właściwym przedmiotem trosk Karna była obawa utraty zysków ze skupu monet po bardzo niskich kursach. Większość Indusów skłoniła się ostatecznie do jego zdania, ponieważ była u niego zadłużona. Wat Bhima pojawia się w źródłach jako rywal firmy Jairam Shivji & Co. również w późniejszym okresie, między innymi w podczas przetargu w 1871 r., jako kandydat na dzierżawcę cel⁵².

Pieniądz i kredyt

Typową formą transakcji zawieranych przez kupców zachodnich na Zanzibarze w latach 40. i 50. był pseudo-barter, to znaczy wymiana towar za towar rozliczana w pieniądzu z uwzględnieniem odsetek w wypadku, kiedy dostawa towarów nie następowała równocześnie. Gdy statki żaglowe przybywały na Zanzibar nie było chętnych na zapłacenie za ich towar pieniędzmi, a towary eksportowe nie czekały na nie. Znalezienie kupców na towary zachodnie i sprowadzenie odpowiedniej ilości kości słoniowej, kopalu, itp. najczęściej wymagało czasu. Jednak począwszy od lat 60. coraz ważniejsze stawały się transakcje gotówkowe. Bez gotówki trudno było o korzystny zakup afrykańskich produktów. Na przykład plantatorzy goździków zawsze wymagali natychmiastowej zapłaty⁵³. Aby kupić najlepsze partie kości słoniowej, które szybko znikają z rynku, też trzeba było dysponować monetą. W niektórych regionach Sułtanatu, jak na przykład na wybrzeżu Benadir

⁵⁰ Jabłoński do MAE, 26 III 1864, CADMAE, P. 254, vol. 2.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² Kirk Diary, 29 XII 1871.

⁵³ Ropes do Arnold Hines & Co. i Ropes Emmerton & Co., 27 IX 1886, PEM, Ropes, Emmerton and Company Records (dalej RE), MSS 103, box 56, f. 6.

(pd. Somalia) sprzedawano wyłącznie za gotówkę⁵⁴. Z drugiej strony importerzy bawełny nie mogli zazwyczaj oczekiwać od Indusów płatności monetą. Jedynym produktem oferowanym przez Amerykanów, za który przyjmowali płatność w gotówce była nafta, ale tylko dlatego, że prowadzili sprzedaż detaliczną. Klientami byli często drobni sklepikarze⁵⁵.

Źródła gotówki były wielorakie. Jak wspomniałem, od początku lat czterdziestych 40. do początku lat 60. jedyną legalną walutą były talary Marii Teresy, Mimo że do początku lat 60. zarówno Europejczycy, jak Indusi przywozili je na Zanzibar, nigdy nie było ich tam pod dostatkiem. Rynek zanzibarski zawsze był bardzo niestabilny i podatny na polityczne zawirowania. Prawo wydane w 1850 r. przez Sa'īda, które wykluczało Indusów z handlu niewolnikami spowodowało trwającą rok depresję w handlu, ponieważ Indusi wycofali się z planowanych transakcji⁵⁶. W tym samym czasie Sa'īd pożyczył dużą sumę pieniędzy od Jairaama Shivji na potrzeby wojny toczonej w Omanie. Pożyczka wydrenowała zasoby gotówki na Zanzibarze na tyle, że pogłębiło to kryzys w handlu. W obiegu zanzibarskim były też inne waluty: hiszpańska, amerykańska, meksykańska, portugalska i francuska. Jednak płacenie nimi przynosiło stratę w relacji do zawartości kruszcu. Nie można było nimi regulować należności celnych. Od 1863 do 1869 r. trwał okres pluralizmu monetarnego. Obok niebędącego w praktyce w obiegu talara Marii Teresy oficjalny kurs wobec tej monety miały złoty dolar amerykański (przy zawyżonym o około 2% kursie dolara równym MTT) oraz rupia indyjska (równa 0.47 MTT). Później, mimo że transakcje i płatności rozliczano znów wyłącznie w austriackich talarach, główną walutą znajdującą się w obiegu była rupia indyjska, która jako jedyna miała nadal sztywny kurs względem MTT⁵⁷. Decyzja Majīda o odejściu od pluralizmu monetarnego likwidowała stan bimetalizmu i lokowała Zanzibar na peryferiach indyjskiego systemu monetarnego. Od 1835 do 1893 r. był to system oparty na srebrze, tzw. *free coinage*, to znaczy każdy, kto dysponował srebrem mógł zanieść je do mennicy i zażądać wyprodukowania z niego monet. Oznaczało to oczywiście, że monety były pełnowartościowe i skarb Indii na ich biciu nie zarabiał, zarabiał natomiast na biciu miedzianej monety zdawkowej, która była przewartościowana ciesząc się zarazem popytem na Zanzibarze. Brytyjczycy zajmowali pozycję neutralną wobec decyzji Majīda, ponieważ straty na niedowar-

⁵⁴ O'Swald do O'Swald & Co., 16 I 1888, STA 621–1/147/4, Bd. 39.

⁵⁵ Grallert do O'Swald & Co., 18 VI 1884, STA 621–1/147/4, Bd. 35; Grallert do O'Swald & Co., 7 VII 1885, STA 621–1/147/4, Bd. 36; Schmeisser do O'Swald & Co., 27 VI 1851, STA 621–1/147/4, Bd. 2.

⁵⁶ Ward do Abbota, 13 III 1851, w: Bennett, Brooks (red.), *New England Merchants*, s. 479; J. F. Webb do M. Shepparda, 22 II 1852, w: Bennett, Brooks (red.), *New England Merchants*, s. 494.

⁵⁷ Hines to Seward, 4 I 1864, w: Bennett, Brooks (red.), s. 523–524; Kirk do FO, 12 XI 1868, NA, FO 881/1242/35/2; Bure do MAE, 25 IV 1869, CADMAE, P. 254, vol. 3; Kirk do Sekretarza Rządu w Bombaju, 12 XI 186, NA, FO 881/1242/35/3; Kirk do Granville'a, 7 IV 1884, NA, FO 84/1677.

tościowaniu złotego suwerena na rynku zanzibarskim były równoważone z nadwyżką przez popyt na monetę zdawkową oraz wygodę, jaką dawało użycie rupii i korzyści z wysokiej pozycji kupców indyjskich⁵⁸.

Raport Johna Kirka na temat sytuacji monetarnej na Zanzibarze pochodzący z 1884 r. przedstawia sytuację nieco inaczej. Mówi on o jakimś porozumieniu zawartym między sułtanem a konsułami „16 lat temu”, tzn. około 1868 r., na mocy którego wszystkie główne waluty (tzn. amerykańska, brytyjska i francuska, a także rupia) miałyby ustalony kurs wobec talara Marii Teresy („*arificial and fixed value in terms of an imaginery dollar* [tzn. MTT]”). Raport Kirka stoi zatem w wyraźnej sprzeczności ze źródłami z lat 60., ponieważ gdyby o stopie wymiany monety decydowała zawartość kruszcu, kursy walut nie mogłyby być stałe. O ile nie ma powodu, aby sądzić, że Kirk się mylił co do stanu rzeczy obowiązującego w okresie pisania raportu, wydaje się, że sztywne kursy wprowadzono nieco po 1869 r., choć, jak zobaczymy, raczej nie po 1873 r. Musiało się tak stać w reakcji na niezadowolenie konsulatów wywołane wcześniejszą decyzją. Niezależnie od tego, kiedy wprowadzono w życie nowe prawo pozostawało ono martwą literą, ponieważ okoliczności niezależne od woli sułtana sprawiły, że w latach 70. i 80. jedyną walutą znajdującą się faktycznie w obiegu miała stać się rupia⁵⁹.

Ponowne wejście do systemu opartego wyłącznie na srebrze tuż przed 1870 r. miało na Zanzibarze nieoczekiwane i chyba nie do końca zrozumiałe dla współczesnych konsekwencje. Od początku XIX w. aż do około 1873 r. stosunek wartości złota do srebra wynosił około 15:1, ale między 1873 a 1900 r. szybko i systematycznie rósł, przy czym w końcu okresu przedkolonialnego w Afryce przekroczył już 20:1. Miało to wpływ zarówno na *terms of trade*, jak i podaż pieniądza w Afryce Wschodniej. W tym czasie ani rząd Indii, ani władca Zanzibaru, nie nakładali żadnych ograniczeń ani opłat na eksport i import srebra z kraju, co oznaczało, że przepływy kruszcu między tymi krajami podlegały czynnikiem wyłącznie rynkowemu. Jeśli chodzi o eksport, ceny towarów dyktowane były w dużym stopniu przez rynek londyński, oparty na złotym funcie. Nominalne ceny lokalne produktów afrykańskich na Zanzibarze wyrażane w srebrze rosły zatem jeszcze szybciej niż ceny światowe, co działało na korzyść kupców karawanowych, a zwłaszcza zanzibarskich brokerów. Import towarów ze strefy złotej i systemów bimetalicz-

⁵⁸ J. Adams, R. Craig West, *Money, Prices, and Economic Development in India, 1861–1895*, „The Journal of Economic History” 39, 1979, 1, s. 55–68; F. D. Graham, *The Fall in the Value of Silver and Its Consequences*, „Journal of Political Economy” 39, 1931, 4, s. 425–470; K. N. Chaudhuri, *India’s International Economy in the Nineteenth Century: An Historical Survey*, „Modern Asian Studies” 2, 1968, 1, s. 31–50; S. Sashi, *In Search of Stability: Economics of Money, History of the Rupee*, Taylor and Francis. Kindle Edition; S. H. Jevons, *Money, Banking and Exchange in India*, Simla: Government Central Press 1922.

⁵⁹ Kirk do Granville’a, 7 IV 1884, NA, FO 84/1677.

nych (USA, Wielka Brytania, Niemcy, Francja) był coraz mniej opłacalny przy słabnącym srebrze i mało elastycznym popycie, przede wszystkim na tkaniny bawełniane. Relatywnie bardziej opłacalny stał się import z Indii, co przy pewnym odrodzeniu indyjskiego przemysłu, jaki w tym czasie nastąpił, sprawiło że w latach 80. tamtejsze tkaniny w pewnym zakresie konkurowały z produktami przemysłu zachodniego⁶⁰. Nie mogły jednak ich zastąpić całkowicie, przede wszystkim na wysoko cenioną jakość niektórych z tych ostatnich. Efektem ubocznym rezygnacji ze sztywnego kursu dolara amerykańskiego, a zarazem urealnienia jego kursu wobec talara Marii Teresy, była redukcja długów, jakie mieli kupcy amerykańscy u Indusów o około 2%⁶¹.

O ile w czasach, gdy w obiegu były jeszcze talary Marii Teresy kupcy zaopatrywali się w monetę zarówno w Europie jak w Bombaju⁶², w czasach supremacji rupii monety pochodziły w zasadzie wyłącznie z Indii. Bombaj od dawna był ważnym centrum handlowym dla całego regionu zachodniej części Oceanu Indyjskiego, a zarazem miejscem, gdzie stykały się interesy Wschodu i Zachodu. Z perspektywy zanzibarskiej, dzięki komunikacji morskiej wspomaganej przez wiatry monsunowe, Bombaj był położony znacznie bliżej niż porty w Europie i USA. Aby zamówić stamtąd towar do Afryki Wschodniej i przetransportować go żaglowcem w porach korzystnego monsunu potrzeba było trzech miesięcy. W przypadku Marsylii czy Hamburga było to, co najmniej około 6 miesięcy (zwykle dłużej). Bombaj był miejscem atrakcyjniejszym niż porty europejskie z punktu widzenia kupców obsługujących klientów muzułmańskich. Można było tam kupić zarówno towary produkcji europejskiej, jak i występujące wyłącznie w krajach islamskich⁶³. Wydaje się, że w erze przedparowcowej to lokalne trendy cenowe w Bombaju, a nie na przykład w Londynie, wyznaczały poziom cen zarówno towarów eksportowanych z Zanzibaru, jak również importowanych do tego portu. Należy pamiętać, że Bombaj wchłaniał towary przywożone na rynek zanzibarski, które nie zostały tam sprzedane⁶⁴.

W czasie wojny secesyjnej w Ameryce Północnej, kiedy Indie przejęły rolę głównego eksportera surowej bawełny do Europy, instytucje finansowe Bombaju

⁶⁰ Szczególne zaniepokojenie budziło *gamtee*, niebielone płótno gorszej jakości. „*The way gamtee is coming here is alarming. Many local merchants were then purchaisng it and attempting to pass it off as the superior American cloth*”. Ropes do ojca, 25 V 1883, [w:] E. D. Ropes, *The Zanzibar Letters of Edward D. Ropes, Jr.*, N. Bennett (red.), African Studies Center, Boston University 1979, s. 27. Na temat *gamtee* patrz także: K. Schmidt, *Sansibar: Ein Ostafrikanisches Culturbild*, Leipzig 1888, s. 143. Inne wzmianki o napływie bawełny z Indii: Tharia Topan do Ropes Emmerton & Co., 13 IV 1883, PEM, RE, box 56 f. 3; Tharia Topan do Ropes Emerton & Co., 18 VII 1883, PEM, RE, Box 56, f. 1.

⁶¹ Kirk do Sekretarza rządu w Bombaju, 12 XI 1868, NA, FO 881/1242/35/3.

⁶² Fabens do Shepada, 22 XII 1845, PEM, MH 23, box 12, fol. 7.

⁶³ Jabłoński do MAE, 20 II 1864, CADMAE, P. 254, vol. 2.

⁶⁴ Ward do Shepada, 5 I 1851, PEM, MH 23, box 14, fol. 5.

bardzo szybko się rozwinęły. W początkach wojny w Bombaju znajdowało się tylko pięć lub sześć filii zachodnich banków. W początkach 1865 r. ich liczba wzrosła do 23 banków lub agencji oraz 12 innych instytucji finansowych. W wielu z nich Indusi byli znacznymi lub nawet większościowymi udziałowcami⁶⁵. Brakuje danych na temat czysto indyjskich instytucji pożyczających pieniądze, ale można przypuszczać, że w tym okresie one również znakomicie się rozwijały. Na Zanzibarze lata 60. charakteryzuje szczególna podatność na odpływy kapitału, co wiąże się z zależnością od kwitnącego, jednak jeszcze bardziej niestabilnego bombajskiego rynku finansowego. Koniec wojny secesyjnej i idące za nim zmiany na rynku bawełny zbiegły się z boomem na inwestycje infrastrukturalne. Kiedy w 1866 r. do Bombaju dotarły wieści o kryzysie finansowym w Londynie (pierwszy, mniej dotkliwy miał miejsce w 1865 r.), doszło tam do zapaści, która dotknęła niemal wszystkie banki. Praktycznie wszystkie bombajskie przedsiębiorstwa handlowe zbankrutowały. Doprowadziło to do zawieszenia na pewien czas komunikacji z Zanzibarem. Po kryzysie bombajskim europejscy kupcy wykorzystali sposobność i zawiązali znowę cenową kupując znaczną ilość tkanin w przewidywaniu, że indyjska konkurencja sprowadzająca brytyjskie tkaniny z Bombaju zostanie odcięta od źródła dostaw⁶⁶.

Nawet jednak prosperity w Bombaju nie musiała być korzystna dla handlu zanzibarskiego, ponieważ pociągała za sobą wzmożony odpływ gotówki, która angażowana była z większą korzyścią w Indiach⁶⁷. Popularny pogląd, lansowany między innymi przez podróżnika Richarda Burtona głosił, że permanentny brak monety na rynku zanzibarskim wynikał z jej tezauryzacji dokonywanej przez Arabów⁶⁸. Prawda jest jednak bardziej złożona. Ponieważ niektóre indyjskie firmy na Zanzibarze były filiami przedsiębiorstw bombajskich, z końcem każdego roku finansowego przypadającego na 20 sierpnia musiały one rozliczać się ze swymi centralami, co blokowało możliwości kredytowania firm zachodnich, które o tej porze roku kupowały między innymi kość słoniową⁶⁹. Znaczne odpływy pieniędzy do centrali miały charakter nadzwyczajny, jak wówczas, gdy skutki bombajskiego kryzysu finansowego z 1866 r. zbiegły się ze śmiercią Jairama Shivji. Jego zanzibarski agent na polecenie spadkobierców musiał odesłać do Indii całą gotówkę, którą dysponował⁷⁰. Aby zaradzić złu w tym czasie pojawiła się idea założenia

⁶⁵ E. Muirhead, *Crisis Banking in the East. The History of the Chartered Mercantile Bank of India, London and China, 1853–93*, Routledge 1996, s. 80.

⁶⁶ Jabłoński do MAE, 31 XII 1866, CADMAE, P. 254, vol. 3.

⁶⁷ Witt do O'Swald, 1 XII 1866, STA 621–1/147/4, Bd. 17. Podobny mechanizm opisuje John Witt: J. Witt w: J. Witt do O'Swald, 14 III 1864, STA 621–1/147/4, Bd. 15.

⁶⁸ R. F. Burton, *Zanzibar: City, Island and Coast*, T. I, London 1872, s. 324.

⁶⁹ Schultz do O'Swald & Co., 29 VIII 1868, STA 621–1/147/4, Bd. 19.

⁷⁰ J. Witt do O'Swald & Co., 22 XII 1866, STA 621–1/147/4, Bd. 17.

na Zanzibarze banku typu zachodniego. Jej autorem był właśnie Ladha Damji, który zaproponował współudział przedstawicielom firm John Bertram z Salem i O'Swald & Co. z Hamburga, jak również kilku firmom indyjskim. Kapitał założycielski miał wynieść 500,000 MTT, z czego większość miał dostarczyć sam poborca ceł. Jednak czołowe zachodnie firmy nie były zainteresowane projektem, ponieważ uważały, że bank wzmocniłby pozycję słabszych, mocno wówczas zadłużonych, konkurujących z nimi firm zachodnich⁷¹.

Abdul Sheriff miał do pewnego stopnia rację twierdząc w oparciu o bardzo wyrywkowe dane, że zachodnie domy handlowe obecne na Zanzibarze były w znacznym stopniu zadłużone wobec Indusów⁷². W latach 60. firma Jairam Shivji była największą firmą handlową na Zanzibarze i największym tamtejszym pożyczkodawcą. W 1866 r. trzy amerykańskie domy handlowe były jej winne 310,000 talarów⁷³. W 1869 r. według agenta O'Swald & Co., największa amerykańska firma miała wobec dzierżawcy ceł dług wysokości 800,000 talarów, a druga pod względem wielkości 100,000 dolarów⁷⁴. Zachowane w Peabody Essex Museum w Massachusetts dokumenty nie pozwalają na weryfikację powyższych danych, które mogą być oparte na plotkach. Szacunkowa liczba dotycząca pierwszej z firm wydaje się przesadzona, ale nie musi być fałszywa, o ile weźmie się pod uwagę, że znaczna część długu mogła pochodzić z nieuregulowanych jeszcze należności celnych.

Z drugiej strony dziesiątki średnich i mniejszych firm indyjskich były permanentnie zadłużone u kupców zachodnich. Nie są one wymieniane w źródłach innych niż niemieckie dokumenty handlowe, do których Sheriff nie sięgał. Aby umożliwić Indusom regularne zakupy importowanych dóbr, a także skupowanie towarów na eksport, trzeba było udzielać im kredytu. We wczesnych latach 60. dokumenty O'Swald & Co. wymieniają jako jedyny wyjątek firmę pewnego Deramsi, właściciela „najsprawniej działającej firmy w Zanzibarze”, który nie potrzebował zaliczek na poczet dostarczanych towarów⁷⁵. W latach 70. i 80. co lepsi klienci otrzymywali od O'Swalda dziesiątki tysięcy talarów. Było to i tak mniej niż oferowała jego hamburska konkurencja, Hansing & Co.⁷⁶ Aby udzielić tych kredytów agenci firm zachodnich sami pożyczali pieniądze, często od indyjskich finansistów. Bilanse O'Swalda wykazują długie zaciągane wobec osób, które nie miały z firmą związków handlowych. Były to sumy nie przekraczające kilku tysię-

⁷¹ J. Witt do O'Swald & Co., 22 XII 1866, STAH 621-1/147/4, Bd. 17.

⁷² A. Sheriff, *Slaves, Spices and Ivory in Zanzibar: Integration of an East African Commercial Empire into the World Economy, 1770-1873*, London 1987, s. 107.

⁷³ J. Witt, Privatim, 9 IX 1866, STAH 621-1/147/2.

⁷⁴ Schultz do O'Swald & Co., 29 IV 1869, STAH 621-1/147/4, Bd. 20.

⁷⁵ J. Witt, Privatim, 14 III 1863, STAH 621-1/147/7.

⁷⁶ O'Swald do O'Swald & Co., 7 VII 1885, STAH 621-1/147/4 Bd. 36.

cy talarów wobec pojedynczego pożyczkodawcy⁷⁷. Pożyczki były kosztowne. Jak pisał jednak jeden z amerykańskich przedstawicieli handlowych:

Zobaczy Pan w rachunkach [statków] La Plata i E. Wilder dużą sumę reprezentującą odsetki od pieniędzy, które pożyczyłem, aby utrzymać działalność firmy. Być może robiłem źle decydując [o wzięciu pożyczki] tak szybko, ale na Zanzibarze wszyscy tubylczy kupcy dysponują niewielkim kapitałem i jeśli nie znajdują natychmiastowego zbytu na swoje towary nie mogą handlować⁷⁸.

Powyższy fragment dotyczy ważnej kwestii źródeł i rozmiarów indyjskiego kapitału zaangażowanego w Afryce Wschodniej. Skromny styl życia indyjskich biznesmenów potwierdzają zgodnie wszystkie źródła, jednak wbrew temu, co sugeruje Sheriff⁷⁹ oszczędności na kosztach mieszkania i utrzymania z pewnością nie wystarczały na prowadzenie handlu na dużą skalę. Zdaniem Loarera Indusi akumulowali środki dzięki długim seriom opłacalnych transakcji opartych na pożyczkach udzielanych na lichwiarski procent, jak również wykorzystaniu możliwości kredytowych wszystkich członków wspólnoty religijnej lub kastowej, w tym pomocy z Indii⁸⁰. Sposób, w jaki Loarer przedstawia typową karierę w zanzibarskim biznesie jest spójny z tym, co na ten temat pisał Sir Bartle Frere ponad 20 lat później:

Niektóre z dużych firm działają [tu] od dawna i dysponują znacznym kapitałem, ale ogólnie kariera młodego handlarza w Afryce jest bardzo podobna do kariery Marwari⁸¹ w centralnych i południowych Indiach. Przybывая...z niemal niczym poza listami polecającymi do członków swojej kasty, czasem też krótką praktyką w dłuższej działającej firmie, otwiera sklep z towarami, które bierze na kredyt w jednym z dużych domów handlowych. Po kilku latach, kiedy zarobi trochę pieniędzy, zwykle płynie do domu, aby się ożenić i nawiązać nowe znajomości handlowe, a następnie wraca do Afryki, aby robić to, co dotychczas na większą skalę⁸².

Niekiedy karierę młodych adeptów biznesu wspomagali zamożni patroni. We dług opartej na tradycji ustnej biografii Tharii Topana, przybył on do Afryki bez

⁷⁷ Roczny bilans filii zanzibarskiej O'Swald & Cp., STA 621–1/147/4 Bd. 1–39.

⁷⁸ W. McMullan do M. Shepard, 25 II 1851, w: Bennett, Brooks (red.), *New England Merchants*, s. 476–477.

⁷⁹ Sheriff błędnie cytuje tekst Loara sugerując, że Indusi żyli na wybrzeżu za 2–3 talary rocznie, podczas gdy źródło podaje 7–8 talary. Patrz: Loarer, "Ile de Zanguebar", ANOM, fm sg oind 2/10/2. Por. Sheriff, *Slaves, Spices and Ivory*, s. 105–108.

⁸⁰ Loarer, "Ile de Zanguebar", ANOM, fm sg oind 2/10/2.

⁸¹ Potoczne określenie członków kasty kupieckiej wywodzących się pierwotnie z regionu Marwar w Radżastanie.

⁸² Bartle Frere, "Memorandum by Sir B. Frere regarding Banians or Natives of India in East Africa", 31 III 1873, PP C.820, 51/1. Loarer pisze podobnie, "Ile de Zanguebar", ANOM, fm sg oind 2/10/2.

grosza w bardzo młodym wieku. Rozpoczął handel goździkami i orzechami kokosowymi mając do dyspozycji jedynie wózek ciągnięty przez osła. Niektóre jednak źródła twierdzą, że był początkowo ogrodnikiem u Ladhy Damji, u którego nauczył się pisać, został pisarzem, a następnie asystentem poborcy ceł, co znakomicie poprawiło jego możliwości kredytowe⁸³.

Generalizując należy stwierdzić, że akumulacja kapitału wymagała przychylności władzy, kredytu od kupców zachodnich, ale także powiązań finansowych w Indiach, które przekraczały granice religijne i kastowe. Bogaci kupcy zanzibarscy posiadali rozległe kontakty biznesowe w zachodniej części regionu Oceanu Indyjskiego. Ich głównymi bazami były Bombaj i porty Kaćchu. Stamtąd pochodził kredyt, który za pośrednictwem sieci agentów i filii trafiał na Półwysep Arabski, Zanzibar, Madagaskar, Mozambik i gdzie indziej⁸⁴. Podczas znacznej części XIX wieku Mandvi w Kaćchu było głównym miejscem zbytu wschodnioafrykańskiej kości słoniowej⁸⁵. Ten niewielki indyjski port kredytował zatem najbardziej kapitałochłonną gałąź handlu afrykańskiego. Czynił to za pomocą znanych od setek lat weksli *hundi*. System obrotu nimi opierał się na instytucjach religijnych, a zarazem finansowych, działających zupełnie niezależnie od systemu finansowego Indii stworzonego przez Brytyjczyków. Chhaya Goswami odwiedził osobiście świątynię w Mandvi, gdzie pokazano mu *hundi* wystawione przez hinduistę z kasty Bhatia Jairama Shivji i szytą Tharię Topana⁸⁶. Potentaci zanzibarscy polegali w zasadzie wyłącznie na indyjskim kapitale⁸⁷. Kiedy zanzibarski agent O'Swald & Co. zapytał bombajską filię Chartered Bank of India, Australia & China o reputację kredytową kilku spośród swoich indyjskich klientów, odpowiedź zawierała informację tylko o dwóch osobach: Tharii Topanie oraz Ebji Shivji. Zdaniem banku, obydwaj byli dobrze znani i mieli wysoki kredyt. Byli również bogaci, ale wartość ich majątku była „trudna do ustalenia”. Co ważne, obydwie kompanie klasyfikowano jako „firmy tubylcze”. Jako takie były one, przynajmniej oficjalnie, nieznane bankowi, ponieważ nie korzystały z usług jego i innych zachodnich instytucji finansowych. Imiona innych osób wymienione przez agenta O'Swald's były bankowi całkowicie nieznane⁸⁸.

Na temat rozmiarów kapitału, który mieli do dyspozycji zanzibarscy kupcy można sobie wyrobić opinię na podstawie dość wrywkowych danych dotyczą-

⁸³ Ch. Goswami, *The Call of the Sea. Kachchhi Traders in Muscat and Zanzibar, c. 1800–1880*, New Delhi: Orient Blackswan Private Ltd. 2011, s. 177–178.

⁸⁴ Guillaing, *Documents*, T. II/2, s. 372–3.

⁸⁵ Goswami, *The Call of the Sea*, s. 144.

⁸⁶ *Ibidem*, s. 51–54.

⁸⁷ H. M. Amiji, *Some Notes on Religious Dissent in Nineteenth-Century East Africa*, „African Historical Studies” 4, 1971, 3, s. 608–609.

⁸⁸ Jannat do O'Swald & Co., 14 V 1884, STA 621–1/147/4, Bd. 35.

cych zaangażowanych przez nich środków, skali dokonywanych operacji handlowych, zasobów gotówkowych oraz zgromadzonego przez nich majątku. W latach 60 Tharia Topan dokonywał już transakcji na setki tysięcy talarów rocznie. Nie ograniczał się jednak do Afryki Wschodniej. W 1867 r. kupił w USA parowiec wart 40,000 dolarów, który posyłał do Indii i Chin. Statek ten jednorazowo przewoził ładunki warte na przykład 80,000 dolarów⁸⁹. Tharia Topan nie zawsze odnosił sukcesy w swoich zamorskich interesach. Na przykład na skutek wypadku nieubezpieczonego statku transportującego surową bawełnę z Bombaju do Londynu stracił 120,000 dolarów⁹⁰. Większe zasoby gotówki mieli tylko potentaci, tacy jak firma Jairam Shivji & Co. W czasie śmierci właściciela w 1866 r. spółka miała na Zanzibarze 300,000 MTT⁹¹. Tharia Topan trzymał w pewnym momencie w domu 400,000 rupii (nieco mniej niż 200,000 MTT), ale była to wyjątkowa sytuacja⁹². W latach 80. pisano, że tylko on spośród zanzibarskich kupców był w stanie zgromadzić ponad 30,000 MTT w gotówce.

Wyrównowe szacunki kapitału zaangażowanego przez Indusów w Afryce Wschodniej pochodzą z okresu po 1870 r. Konsul brytyjski John Kirk cytuje w swym dzienniku w 1871 r. dane dotyczące kilku indyjskich biznesmenów, w większości powiązanych z domem Jairam Shivji. Sama firma miała zainwestować w Afryce Wschodniej cztery miliony talarów, a prowadzący własną firmę poborca ceł Ladha Damji 400,000. Żyjący jeszcze brat Jaira, Ebji Shivji zaangażował 300,000, pracownik firmy Jairam Shivji Lakka Kanji (później samodzielny przedsiębiorca) 40,000, a pewien Korja Wolundas 200,000 MTT⁹³. W 1873 r. Kirk ocenił całkowity indyjski kapitał zaangażowany w Afryce na 1,600,000 funtów szterlingów (około 7,500,000 dolarów amerykańskich lub MTT)⁹⁴. W tym samym roku konsul pokazał przebywającemu z misją dyplomatyczną na Zanzibarze Sir Bartle Frere księgi handlowe pewnej indyjskiej firmy, której sprawy były przedmiotem sądowego śledztwa. Mimo że Frere nie podaje nazwy firmy jest bardzo prawdopodobne, że chodziło o dom handlowy Jairam Shivji. Rozmiary kapitału zainwestowanego przez firmę w pożyczki i kredyty hipoteczne wynosiły 434,000 funtów. Z tej sumy około 200,000 funtów firma pożyczyła „Arabom i tubylcom Zanzibaru” (w tym 60,000 funtów sułtanowi i jego rodzinie), 140,000 £ Europejczykom i Amerykanom, a pozostałe 100,000 funtów Indusom w Afryce.

⁸⁹ Witt do O'Swald & Co., 17 June 1868, STA 621–1/147/4, Bd. 18.

⁹⁰ Witt do O'Swald & Co., 10 I 1868, STA 621–1/147/4, Bd. 19.

⁹¹ Witt do O'Swald & Co., 22 XII 1866, STA 621–1/147/4, Bd. 17.

⁹² Tharia Topan do Ropes Emmerton & Co., 21 VII 1883, PEM, Ropes Emmerton and Company Records, 1873–1902 (dalej RE), MSS 103, box 56, f. 2.

⁹³ Kirk Diary, 24 X 1871.

⁹⁴ Frere, “Memorandum by Sir B. Frere regarding Banians or Natives of India in East Africa”, 31 III 1873, PP, C.820, 51/1.

Sumy te nie zawierają kapitału zaangażowanego w firmy należące do krewnych z Mandvi i Bombaju, które prowadziły rozległe interesy z Afryką Wschodnią⁹⁵.

Fakt, że prawie wszyscy wymienieni kupcy byli powiązani, poprzez związki rodzinne lub biznesowe, z Jairam Shivji & Co. może wynikać z tego, że konsul czerpał dane z dokumentów otrzymanych od pracowników tej firmy, a do innych źródeł nie miał dostępu. Jeśli chodzi o kredyt udzielony domowi panującemu, nie był on wysoki. W późniejszym okresie sułtan był poważniej zadłużony wobec dzierżawcy cel⁹⁶. Jednak spoglądając szerzej można zauważyć, że prawie połowę zaangażowanego kapitału firma pożyczyla Arabom, w tym plantatorom goździków i organizatorom handlu karawanowego. Miało to kluczowe znaczenie z punktu widzenia oddziaływania na władzę polityczną Zanzibaru. Relatywnie mniejsze były pożyczki dla Indusów. Były one jednak na tyle duże, że pozwala to mniemać iż w dalszym ciągu firma sprawowała patronat wobec znacznej liczby mniejszych kupców i poprzez nich wywierała wpływ na cały rynek.

W latach 70., wraz z utworzeniem regularnego połączenia parowcowego i linii telegraficznej, mechanizm kredytowania firm zachodnich uległ zmianom. Poprzednio otrzymywały one gotówkę własnymi transportami morskimi lub pożyczaly na miejscu. Teraz głównym instrumentem służącym bardziej pozyskaniu kredytu niż przesyłaniu pieniędzy stały się weksle. Pierwsze wzmianki o ich użyciu datują się jeszcze z początku lat 50., kiedy agent firmy Michaela Shepada sprzedał kilka firmie Shivji. Sprzedaż miała raczej charakter eksperymentalny i raczej nie przyjęła się w owym czasie⁹⁷. Zastosowanie weksli w regularnym handlu (nie licząc na przykład obsługi statków wielorybnych) datują się na późne lata 60⁹⁸. Wówczas jeszcze obrót nimi był ograniczony ze względu na wysoką stopę dyskontową spowodowaną realnym dystansem komunikacyjnym dzielącym Zanzibar od światowych centrów finansowych. Popularne stały się dopiero w latach 70. i 80. Firmy handlowe działające na Zanzibarze sprzedawały je zarówno zachodnim, jak indyjskim kolegom oraz wyspecjalizowanym indyjskim finansistom⁹⁹. Na przykład Tharia Topan otrzymywał transporty gotówki z Bombaju i Adenu „prawie każdym parowcem” (tzn. nawet co dwa tygodnie)¹⁰⁰ co i tak nie zaspakajało nawet jego własnych potrzeb¹⁰¹ stąd na poziomie dużych transakcji w dalszym stopniu stoso-

⁹⁵ *Ibidem*.

⁹⁶ Kirk Diary, 23 VIII 1871.

⁹⁷ Ward to Shepard, 25 V 1850, PEM, Michael Shepard Papers, MH 23, box 12, f. 7.

⁹⁸ Churchill do Marka (konsul brytyjski w Marsylii), Schultz do O'Swald & Co., 30 VIII 1868, STA 621-1/147/4, Bd. 19; Schultz do O'Swald & Co., 27 IX 1868, STA 621-1/147/4, Bd. 19.

⁹⁹ Cheney do Arnold Hines & Co. i Ropes Emmerton & Co., 19 I 1885, PEM, RE, MSS 103 box 57, f. 2; Cheney do Arnold Hines & Co. i Ropes Emmerton & Co., 14 X 1884, PEM, RE, MSS 103 box 57, f. 2.

¹⁰⁰ Ropes do Ropes Emmerton & Co., 9 IV 1888, PEM, RE, MSS 103, box 57, f. 6.

¹⁰¹ Hathorne do Bertrama, 28 X 1879, PEM, William Hathorne Letter Books (dalej WH), MSS 1578.

wał barter jednocześnie skupując weksle od kupców zachodnich¹⁰². Weksle znajdujące się w obiegu były wystawiane na Bombaj lub, znacznie rzadziej, Londyn na trzy, sześć lub dziewięć miesięcy. Oprocentowanie kredytu uzyskanego w oparciu o weksel było niższe niż pożyczki udzielane na Zanzibarze. Te ostatnie kupcy zachodni otrzymywali na 7.5 do 9% w skali rocznej, natomiast Indusi pożyczali sobie nawet na 5%¹⁰³, co dowodzi wyższego poziomu zaufania pomiędzy nimi.

Bezpośrednie relacje handlowe indusów z zachodem i ich skutki

Przed latami 60. handel Zanzibaru z USA oraz Europą w zdecydowanej większości przechodził przez ręce zachodnich firm obecnych na Zanzibarze. Jedynie Sa'īd ibn Sulṭān wykorzystując klauzule najwyższego uprzywilejowania umieszczone w traktatach, które podpisał z USA, Wielką Brytanią i Francją, organizował na swoich własnych żaglowcach ekspedycje handlowe do tych krajów¹⁰⁴. Niektóre z załadowanych na nie dóbr należały do najbogatszych indyjskich kupców z Zanzibaru. Amerykański agent wspomina w 1851 r. przybycie statku Sa'īda z Marsylii z ładunkiem wartym 20,000 MTT należącym do Ebji Shivji. Władca wysyłał statki w międzykontynentalne podróże prawie co roku, ale uważano, że ponosił przy tym regularne straty. Jego londyński broker, obecna również na Zanzibarze firma Hunt & Newman, oszukiwała go oferując w zamian za kość słoniową i inne atrakcyjne produkty afrykańskie towary przemysłowe o bardzo niskiej jakości¹⁰⁵. Zyskiwali natomiast Indusi, którzy nie płacili frachtu¹⁰⁶. Władca próbował kompensować sobie straty zmuszając ich do kupowania przywiezionych dla niego zza granicy towarów po zawyżonych cenach¹⁰⁷.

Indyjscy kupcy z Zanzibaru zaczęli handlować z Zachodem na początku lat 60. Inaczej niż Sa'īd, powierzali oni towary w komis firmom zachodnim, które przywoziły je do Europy i USA na własnych statkach, a następnie wystawiały na sprzedaż po ustalonej z właścicielem cenie¹⁰⁸. Niekiedy zanzibarscy eksporterzy wysyłający towary w komis otrzymywali połowę pieniędzy na miejscu i czekali na resztę do czasu sprzedaży. Nie jest do końca jasny mechanizm przepływu pieniędzy. Być

¹⁰² Ropes do Arnold Hines & Co. i Ropes Emmerton & Co., 27 IX 1886, PEM, RE, MSS 103, box 56, f. 6.

¹⁰³ Schmidt, *Sansibar*, s. 152.

¹⁰⁴ "A private journal of events and scenes at sea and in India China – Zanzibar by Sandwith Drinker", 14 XII 1840, 18 XII 1840, PEM MH 83; Ward do Sheparda, 26 I 1849, w: Bennett, Brooks, *New England Merchants*, s. 438.

¹⁰⁵ Loarer, "Ile de Zanguebar", ANOM, fm sg oind 2/10/2.

¹⁰⁶ McMullan do Sheparda, 28 I 1851, [w:] Bennett, Brooks (red.), *New England Merchants*, s. 475.

¹⁰⁷ Ward do Buchanana, 13 III 1847, [w:] Bennett, Brooks (red.), *New England Merchants*, s. 384; "A private journal of events and scenes at sea and in India China— Zanzibar by Sandwith Drinker", PEM MH 83; Fabens do Sheparda, 27 I 1846, PEM, MH 23, box 12, fol. 7,

¹⁰⁸ Witt do O'Swald & Co., 26 X 1863, STA 621–1/147/4, Bd. 14.

może korzystano z pośrednictwa firmy Jairam Shivji & Co., która sprowadzała gotówkę z Bombaju po niższych kosztach niż z Zachodu¹⁰⁹. W tym czasie również kupcy z Indii nieposiadający przedstawicieli w Afryce próbowali sprzedawać wschodnioafrykańskie produkty w Europie, lecz napotykali problemy wynikające z braku aktualnej informacji rynkowej. W 1860 r. poważna firma z Bombaju wycarterowała duży brytyjski żaglowiec, aby popłynął na Zanzibar i zabrał produkty oferowane przez tamtejszy rynek do Londynu. Firma ta miała swego agenta w Zanzibarze, jednak list z instrukcjami dotyczącymi ładunku dotarł do niego długo po przybynięciu wycarterowanego statku. W tym czasie, nawet na części trasy Bombaj-Zanzibar nie funkcjonowała jeszcze komunikacja parowcowa. Agent nie miał przygotowanego towaru, a zachodni kupcy z Zanzibaru działając w zмовie doprowadzili do wzrostu cen wszystkich produktów o 40%. Statek został ostatecznie wysłany do Londynu pod balastem, co przyniosło inwestorom znaczną stratę¹¹⁰.

W tym czasie wojna secesyjna paraliżowała amerykański handel międzynarodowy. Największy z nowoangielskich domów handlowych reprezentowanych na Zanzibarze zachęcił Tharię Topana, który już wówczas osiągnął pozycję potentata, aby nawiązał bezpośrednie kontakty handlowe z Londynem, mając nadzieję na „odzyskanie” go po zakończeniu wojny. Plan powiódł się, choć Tharia utrzymał kontakty z londyńską firmą Maclean & Mares. Jak wspomniałem, po zakończeniu wojny kryzys finansowy w Bombaju¹¹¹ spowodował zahamowanie ruchu statków między tym indyjskim portem a Zanzibarem, a co za tym idzie utrudnił dopływ gotówki do zachodnich kupców. Skłoniło to ponownie Indusów do sprzedaży swoich towarów wprost do Londynu¹¹². Nadzieje miejscowej europejskiej społeczności kupieckiej na odwrócenie tego trendu ziściły się, ale tylko na pewien czas¹¹³.

Wraz z szybszym obiegiem informacji importerzy towarów przemysłowych podlegali coraz większemu naciskowi gustów i potrzeb konsumenckich. Niektóre marki tkanin szybko zyskujące popularność równie szybko ją traciły¹¹⁴. Coraz częściej indyjscy kupcy zamawiali tkaniny bezpośrednio z Londynu, Hamburga i Nowego Jorku, zamiast negocjować ceny z agentami firm zachodnich na Zanzibarze. Wielu Indusów zapoznało się z realiami światowego handlu, w tym z zasadami obiegu weksli, cenami i frachtami. Zamawianie zachodnich dóbr stało się łatwe, odkąd w 1883 r. pierwszy zachodni bank handlowy założył filię w Zanzibarze.

¹⁰⁹ Witt, *Privatim*, 10 I 1863, STA H 621–1/147/7.

¹¹⁰ Rigby do Coghłana, 5 X 1860, w: Ch. P. Rigby, *General Rigby and the Slave Trade. With Journals, Despatches, etc.*, London: Allen and Unwin 1935, s. 103.

¹¹¹ Muirhead, *Crisis Banking*, s. 81–88.

¹¹² J. Witt, *Privatim*, 25 June 1866, STA H 621–1/147/7; Webb do Ropesa, 15 VIII 1866, Edward D. Ropes Papers, PEM MH 201, box 4.

¹¹³ Schultz do O'Swald & Co., 17 June 1866, STA H 621–1/147/4, Bd. 18.

¹¹⁴ Na ten temat patrz: J. Prestholdt, *Domesticating the World: African Consumerism and the Genealogies of Globalization*, University of California Press, 2006.

Mali przedsiębiorcy, w tym sklepikarze, mogli uzyskiwać odtąd wysokie obroty otrzymując kredyt pod zastaw listu przewozowego potwierdzającego wcześniejszą wysyłkę towaru w komis za granicę¹¹⁵. Zanzibarski agent Hansing & Co. wspomina, że jego firma pożyczala Indusom sumy do pełnej wysokości kwoty wymienionej w liście przewozowym, co uważano za bardzo ryzykowną praktykę¹¹⁶.

Zgodnie z dokumentem cytowanym w dzienniku Johna Kirka, całkowity brytyjski import z Zanzibaru za rok rozliczeniowy 1876/77 był wart 1,574,680 MTT. Poza Smith Mackenzie & Co., czwartą pod względem importu firmą należącą do brytyjskich poddanych, 14 pozostałych wymienionych z nazwy firm należało do Indusów. Ich łączny import wyniósł 814,078 MTT. Oprócz tego lista wspomina 146 “brytyjskich” importerów, których nazw jednak nie wymienia. Średnio importowały one towary za 4565 MTT rocznie, co nie przekraczało możliwości sklepikarza¹¹⁷. Nie ma wątpliwości, że przytłaczająca większość z nich była Indusami. Głównie dzięki tym ludziom, między końcem lat 50. a drugą połową lat 70. udział indyjskiego importu w całkowitym imporcie na Zanzibar prawie się podwoił i zrównał z importem firm z Zachodu. Wśród siedmiu największych międzynarodowych importerów w latach 1876/1877 było dwóch indyjskich, dwóch niemieckich, dwóch amerykańskich i jeden francuski¹¹⁸.

W drugiej połowie lat 70. reprezentant firmy John Bertram & Co. z Salem miał poważny dylemat, kiedy firma Jairam Shivji & Co. zaoferowała mu wyższą cenę za tkaniny bawełniane i naftę niż ta, którą proponował tradycyjny kontrahent Amerykanów Tharia Topan¹¹⁹. Lojalność i tradycja kooperacji były ważnym czynnikiem przy podejmowaniu decyzji biznesowych na Zanzibarze aż do lat 80., zwłaszcza, gdy współpraca trwała od kilku dekad. Na przykład agent O'Swald & Co. odnotowuje z satysfakcją, że pomimo chwilowego „zachłystnięcia” się wolnym rynkiem, dawni klienci wracają do jego firmy¹²⁰. O ile taktyka Tharii polegała między innymi na podtrzymywaniu długotrwałych relacji z John Bertram & Co. (później Ropes Emmerson & Co.), nawet wówczas, gdy był całkowicie niezależny zarówno jako eksporter jak importer, wydaje się że motywowała go obawa, aby żaden indyjski konkurent nie zajął jego miejsca jako partner Amerykanów. Tharia był dla tych ostatnich praktycznie jedynym odbiorcą tkanin bawełnianych. Przywiązał ich

¹¹⁵ Tharia Topan do Ropes Emmerton & Co., 16 III 1883, PEM, RE, MSS 103 box.1; Grallert do O'Swald, 19 I 1884, STA 621–1/147/4, Bd. 35.

¹¹⁶ J. Strandes, *Erinnerungen an Kindheit und Jugend und an die Kaufmannszeit in Hamburg und Ostafrika, 1856–1889*, Hamburg: Verlag Hanseatischer Merkur, 2004, s. 101.

¹¹⁷ “Statement of the value of imports landed at Zanzibar during the financial year 1876–1877: British importers”, John Kirk Papers, NLS, 2, f. 25.

¹¹⁸ Kirk Diary, 12 V 1878; Rigby do Foreign Office, 1 VII 1860, NA, FO 54/17; Kirk Diary, 12 V 1878, NLS, f. 35.

¹¹⁹ W. Hathorne do Arnold Hines & Co., 14 XI 1879, PEM, WH, MSS 1578.

¹²⁰ Grallert do O'Swald & Co., 28 I 1879, STA 621–1/147/4, Bd. 30.

do siebie oferując im długoterminowy kredyt do wysokości 100,000 MTT przy stopie oprocentowania znacznie poniżej rynkowej. Amerykanie wykorzystywali go nawet, gdy go nie potrzebowali, ponieważ wierzyli, że Tharia nie pozwoliłby im zbankrutować, gdyby wiązało się to z jego własną stratą¹²¹. Podobnie aż do późnych lat 60. firma Jairam Shivji podtrzymywała zadłużenie zachodnich firm¹²². Taką samą taktykę wykorzystywali kupcy zachodni, aby przywiązać do siebie mniejszych indyjskich klientów. Poza tym ci ostatni zobowiązywali ich do pisemnej rezygnacji z zakupu pewnych gatunków tkanin od innego dostawcy. W praktyce jednak zapisy te trudno było wyegzekwować¹²³.

W oczach zachodniej społeczności handlowej kupcy skoncentrowani na lokalnych interesach, nie angażujący się w bezpośredni handel z Europą lub Indiami uchodzili za bardziej wiarygodnych. Klientów O'Swald & Co. zachęcano nawet, aby porzucili import z Europy wabiąc lepszymi warunkami kredytu¹²⁴. Nawet reputacja Tharia Topana chwilowo podupadła po stratach, jakie poniósł w handlu z Chinami¹²⁵. Przypadek Hassanbey Thavura ukazuje, w jaki sposób stosunki z Bombajem mogły destrukcyjnie wpłynąć na reputację handlową kupca zanzibrskiego, niezależnie od tego, w jakiej kondycji firma naprawdę się znajdowała. Spółka zdobyła pewien rozgłos na początku lat 60. dzięki handlowi z Mozambikiem¹²⁶. W drugiej połowie lat 70. jej reputacja wciąż była bez zarzutu¹²⁷. W 1878 r. nadeszły z Bombaju fałszywe wieści o rzekomym samobójstwie jednego z właścicieli. Mimo że kondycja finansowa firmy w Afryce Wschodniej uważana była za dobrą (miała o 15,000 MTT więcej aktywów niż pasywów, w tym nieruchomości), jedna plotka przyczyniła się do podkopania zaufania do niej zarówno w Mozambiku, jak i na Zanzibarze. Aby umożliwić spłatę pomniejszych wierzycieli, zaprzyjaźnieni przedsiębiorcy pożyczili jej pieniądze pod zastaw nieruchomości. Okazało się jednak, że spółka zbankrutowała w Bombaju i nieruchomości w Afryce zostały zajęte¹²⁸. Dopiero po śmierci partnera Thavur Mula zdołał spłacić długi i znaleźć nowych kontrahentów¹²⁹.

¹²¹ Hathorne do Arnold Hines & Co., 6 III 1878, PEM, WH, MSS 1578; Hathorne do Arnold Hines & Co., 14 XI 1878, PEM, WH, MSS 1578; Veers do O'Swald & Co., 1 VIII 1874, STA 621-1/61/2, Bd. 4; Witt do O'Swald & Co., 17 VI 1867, STA 621-1/147/4, Bd. 18; Witt do O'Swald & Co., 10 I 1868, STA 621-1/147/4, Bd. 19.

¹²² Schulz do O'Swald & Co., 29 VIII 1868, STA 621-1/147/4, Bd. 19.

¹²³ O'Swald do O'Swald & Co., 9 VI 1884, STA 621-1/147/4, Bd. 35.

¹²⁴ *Ibidem*.

¹²⁵ Ropes do Arnold Hines & Co. i Ropes Emmerton & Co., 25 X 1886, PEM, RE, MSS 103, box 58, f. 4.

¹²⁶ Witt do O'Swald & Co., 9 XI 1863, STA 621-1/147/4, Bd. 14.

¹²⁷ Gallert do O'Swald & Co., 15 VII 1878, STA 621-1/147/4, Bd. 29.

¹²⁸ *Ibidem*.

¹²⁹ Gallert do O'Swald & Co., 12 VIII 1878, STA 621-1/147/4, Bd. 29.

Tharia Topan i jego strategia biznesowa

Człowiekiem, który osiągnął najwięcej w bezpośrednim handlu z krajami zachodnimi był Tharia Topan. Zanim w 1876 r. wygrał rywalizację o pięcioletni kontrakt na dzierżawę zanzibarskich cel, był już na szczycie drabiny biznesowej i społecznej Zanzibaru. W 1871 r., po śmierci Ladhy Damji, wspólnie z Johnem Kirkiem stał się powiernikiem majątku firmy Jairam Shivji, nawet mimo że był jej konkurentem. Tharii powierzono również zredagowanie testamentu zmarłego¹³⁰. W 1875 r. towarzyszył sułtanowi Barğašowi w jego podróży do Londynu. Jednak w czasie pełnienia urzędu poborcy cel jego współpraca z władcą nie układała się najlepiej i zakończyła rezygnacją z przedłużenia kontraktu w 1880 r.¹³¹ Później Tharia spędzał większość czasu w Indiach. W 1885 r. Bombaju został opiekunem prawnym młodego Agi Chana, przywódcy religijnego i politycznego światowej wspólnoty ismelickiej Chodża¹³².

Na długo przed tym Tharia Topan cieszył się szczególną pozycją w zanzibarskich kręgach biznesowych. Udało mu się, jako jedynemu Indusowi, wejść na rynek przewozów parowcowych, gdzie konkurował z samym władcą. Jego statki pływały między Zanzibarem, Bombajem, Londynem, Mozambikiem i Półwyspem Arabskim¹³³. Tharia Topan dysponował głęboką wiedzą na temat międzynarodowych rynków¹³⁴ i szerokimi horyzontami umysłowymi, przy czym wyznawana przezeń filozofia handlu była daleka od myślenia wolnorynkowego. W latach 70. jego pozycja opierała się raczej na taktyce budowania monopolistycznej pozycji, a nie na negocjowaniu najniższych cen dostaw. Gdy tylko udało mu się opanować handel wybraną kategorią towaru eksportowego lub importowego mógł dyktować detalistom ceny. Zwykle skupiał się na goździkach, tkaninach bawełnianych i nafcie, ale handlował również kością słoniową i skórami bydłocymi¹³⁵.

Przewaga Tharii Topana nad rywalami na rynku amerykańskich tkanin bawełnianych była szczególnie spektakularna na rynku importowanych tekstyliów¹³⁶.

¹³⁰ Kirk do Wedderburna, 24 XI 1871, NA FO 84/1344.

¹³¹ N. Bennett, *A History of the Arab State of Zanzibar*, London 1978, s. 104–105.

¹³² J. S. Mangat, *A History of the Asians in East Africa, ca. 1886 do 1945*, Oxford Studies in African Affairs, Oxford: Clarendon, 1969, s. 20–21.

¹³³ Hathorne do Arnold Hines & Co., 6 III 1878, PEM, WH, MSS 1578; Hathorne do Arnold Hines & Co., 14 XI 1878, PEM, WH, MSS 1578; Veers do O'Swald & Co., 1 VIII 1874, STAH 621–1/61/2, Bd. 4; Witt do O'Swald & Co., 17 VI 1867, STAH 621–1/147/4, Bd. 18; J. Witt do O'Swald & Co., 10 I 1868, STAH 621–1/147/4, Bd. 19.

¹³⁴ Tharia znał dość aktualne ceny nowojorskie jeszcze przed otwarciem połączenia telegraficznego Zanzibaru ze światem i wykorzystywał tę wiedzę w negocjacjach z Amerykanami. Hathorne do Tharia Topan, 27 VII 1877, PEM, WH, MSS 1578.

¹³⁵ Veers do O'Swald & Co., 10 February 1875, STAH 621–1/147/4, Bd. 26; Hathorne do Bertrama, 18 IX 1878 and 8 VIII 1878, PEM, WH, MSS 1578.

¹³⁶ Hathorne do Bertrama, 28 VI 1878, 18 IX 1878, 27 VI 1879, PEM, WH, MSS 1578.

Jego przewaga na rynku goździków była mniej imponująca. Na przykład w 1878 r. z 3,000 worków tego produktu dostępnych w mieście Tharia miał 1000, a inny kupiec 400¹³⁷. Po 1880 r., kiedy zamierzał kupić znaczną ilość jakiegoś produktu, upewniał się uprzednio, czy ktoś mógłby zagrozić jego pozycji na rynku i uniemożliwić dyktowanie ceny. Jeśli tak było rezygnował. Gdy uzyskanie monopolistycznej pozycji było możliwe gotów był kupować całe ładunki statków przepłacając za towar¹³⁸. Kiedy Tharia kierował poborem ceł, grupa konkurencyjnych kupców zawiązała przeciw niemu znowę cenową. Amerykanie nazywali ją *“the ring”*. Jej członkowie brali na cel całe ładunki tkanin bawełnianych zwykle kupując je na kredyt. Przypuszczalnie pomysł pochodził od zarządców firmy Jairam Shivji & Co., którzy również brali udział w zakupach, ale nie finansowali całego przedsięwzięcia. Celem strategicznym było stworzenie realnej konkurencji dla Tharii Topana, ale również podkopanie jego sojuszu z firmą Ropes Emmerton & Co¹³⁹.

Dobre relacje Tharii z Ropes Emmerton & Co. trwały co najmniej do połowy lat 80., a potem popsuły się, za co można obwiniać obydwie strony. Tharia był rozczarowany postawą agenta amerykańskiej firmy, który nalegał na natychmiastowe płatności kosztem tego, co stanowiło o trwałości sojuszu: transakcji pseudo-bartelowych oraz wymiany przysług. Tharia nie chciał ograniczać się do kupna amerykańskich towarów. Jako jeden z pierwszych sprowadzał do Afryki tanie indyjskie płótna i rosyjską naftę. Wraz ze zmniejszającym się popytem na amerykańskie tkaniny coraz mniej opłacało mu się wymieniać kość słoniową w zamian za całe ładunki statków przybywających z Nowej Anglii. Przełomowe znaczenie dla zerwania sojuszu miało znalezienie przez Tharię innego agenta, który miał go reprezentować w USA¹⁴⁰. Wybór ten doprowadził do stopniowej erozji współpracy na innych polach. Na przykład agent Ropes Emmerton & Co. odmówił Tharii sprzedaży weksli, a ten z kolei skupował najatrakcyjniejsze partie kości słoniowej, aby niedawni sojusznicy nie mogli ich kupić¹⁴¹. Firma Ropes Emmerton & Co. była przygotowana na wojnę z Tharią i jej konsekwencje. Jednak Amerykanie jeszcze w 1887 r. mieli nadzieję na utrzymanie sojuszu. Ówczesny ich agent naiwnie radził centrali, aby wysłała do Tharia Topan & Co. list informujący o wejściu na rynek detaliczny nafty, ponieważ „przedkładają go nad wcześniejszy system hurtowy, jaki wcześniej stosowali [wspólnie z adresatem]”¹⁴². W tym czasie zanzibarską

¹³⁷ Hathorne do Bertrama, 11 XII 1878, PEM, WH, 1878–1880, MSS 1578.

¹³⁸ Hathorne do Arnold Hines & Co., 17 V 1878, PEM, WH, MSS 1578.

¹³⁹ Hathorne do Bertrama, 15 X 1879, PEM, WH, MSS 1578; Grallert do O'Swald & Co., 3 I 1881, STAH 621–1/147/4, Bd. 32; Hathorne do Bertrama, 8 I 1879, PEM, WH, MSS 1578.

¹⁴⁰ Tharia Topan do Ropes Emmerton & Co., 26 VII 1884, PEM, RE, MSS 103 box 57, f. 2; Ropes do Arnold Hines & Co. i Ropes Emmerton & Co., 22 XI 1886, PEM, RE, MSS 103, box 58, f. 4.

¹⁴¹ Ropes do Arnold Hines & Co. i Ropes Emmerton & Co., 22 XI 1886, PEM, RE, MSS 103, box 58, f. 4.

¹⁴² Ropes do Ropes Emmerton & Co., 9 June 1887, PEM, RE, MSS 103 box 58, f. 2.

filią przedsiębiorstwa Tharii Topana zarządzali jego dwaj synowie. Jeden z nich, jak twierdził agent Ropes Emmerton & Co. publicznie obwieścił nieuchronny upadek amerykańskiej firmy¹⁴³. Synowie Tharii nie przyznawali Amerykanom preferencyjnych warunków przy zakupie kości słoniowej, ani sprzedaży tekstyliów, co ostatecznie podkopało wiarę tych ostatnich w przywrócenie sojuszu¹⁴⁴. Ostatecznie tuż przed końcem okresu przedkolonialnego nastąpił całkowity rozbrat między firmami i nastąpiła ostra wojna cenowa, zwłaszcza na wybrzeżu Benadir¹⁴⁵.

Tharia Topan zapoczątkował trend, w który wpisała się działalność kolejnych indyjskich kupców. Coraz więcej z nich porzucało dystrybucję towarów przywiezionych przez firmy amerykańskie i europejskie. Zamiast tego prowadziły handel hurtowy z Zachodem, co odbywało się kosztem domów handlowych z Salem, Nowego Jorku, Hamburga i Marsylii. Jednym z nich był protegowany Barğaša Pira Dewji, który udzielał pożyczek na preferencyjnych warunkach innym Indusom, aby stworzyć sieć sprzedaży w Afryce Wschodniej¹⁴⁶. Pira Dewji zdobył znaczną część rynku tkanin bawełnianych¹⁴⁷. Innym przykładem nowej strategii jest firma Thavur Muli. Jego syn i przedstawiciel Fazel Thavur zaczął penetrować rynek południowoafrykański, a następnie udał się do Anglii, aby nawiązać współpracę z fabrykantami z Manchesteru i Londynu, dzięki czemu mógł zaoferować na Zanzibarze ceny tkanin o około 10% niższe, niż O'Swald & Co. Obroty firmy osiągnęły 50,000–60,000 funtów szterlingów rocznie¹⁴⁸. Inni hurtowi importerzy byli agentami indyjskich domów handlowych z Bombaju¹⁴⁹.

Ubocznym efektem globalizacji handlu zanzibarskiego było usamodzielnienie się najemnych pracowników indyjskich firm. Na przykład znany kupiec Lakka Kanji zaczynał karierę skupując towar dla Tharii Topana¹⁵⁰. W latach 80. inny długoletni agent Tharii Topana pracujący na wybrzeżu Benadir, Khanji Rajpar zdecydował się opuścić pracodawcę i jako niezależny przedsiębiorca współpracować z jego byłymi kontrahentami – firmą Emmerton Ropes & Co. Dobra opinia, jaką miał u Amerykanów pomogła mu wkrótce uzyskać nowo utworzony urząd sułtańskiego poborcy cel¹⁵¹. Nawet mocne więzi rodzinne nie zapewniały nierozzerwalności spółek. W źródłach można znaleźć wiele informacji o rozpadzie firm współ-

¹⁴³ Ropes do ojca, 16 I 1887, w: Ropes, *The Zanzibar Letters*, s. 61–3.

¹⁴⁴ Ropes do Ropes Emmerton & Co., 6 VI 1887, PEM, RE, MSS 103, box 58 f. 3.

¹⁴⁵ O'Swald, do O'Swald & Co. 16 I 1888, STA 621–1/147/4, Bd. 39.

¹⁴⁶ O'Swald do O'Swald & Co., 27 IX 1886, STA 621–1/147/4, Bd. 37.

¹⁴⁷ *Ibidem*.

¹⁴⁸ Grallert do O'Swald & Co., 14 II 1883, STA 621–1/147/4, Bd. 34.

¹⁴⁹ O'Swald do O'Swald & Co., 21 VIII 1887, STA 621–1/147/4, Bd. 38.

¹⁵⁰ Meyer do O'Swald, 11 V 1873, STA 621–1/147/4, Bd. 24.

¹⁵¹ Khanji Rajpar do Ropes Emmerton & Co., 25 VIII 1887, PEM, RE, MSS 103 box 58, f. 2; Ropes do Ropes Emmerton & Co., 9 V 1887, PEM, RE, MSS 103, box 58, f. 3.

tworzonych przez braci, na przykład Nassura i Isę Lila, Jumę i Dinę Thavurów¹⁵² oraz Mohammada i Walli Nassura Ali¹⁵³.

Kupcy indyjscy na Wybrzeżu Afryki Wschodniej

Już w latach 20. XIX wieku, wraz z rosnącymi wpływami omańskimi, na wybrzeżu Afryki Wschodniej postępowało indyjskie osadnictwo¹⁵⁴. W latach 40. indyjscy agenci handlowi mieszkali w kilku większych miastach wybrzeża. Muzułmanie mieszkali po dwa lub trzy lata w jednym miejscu, po czym przenosili się do innej miejscowości. Hinduiści przebywali na wybrzeżu tylko przez kilka miesięcy w roku¹⁵⁵. Amerykańskie źródło z 1844 r. wspomina też o niezależnych indyjskich kupcach przebywających na wybrzeżu. W tym czasie tylko jeden z nich miał posługiwać się językiem używanym przez Afrykanów (źródło nie wspomina, czy mówił suahili, możliwe jednak, że chodziło o inny język)¹⁵⁶. Indusi musieli w tym czasie mierzyć się z ostrą konkurencją Arabów, którzy na przykład na południowym wybrzeżu obecnej Tanzanii (Mgao) handlowali tkaninami z Kaćchu¹⁵⁷. Rozważając przyczyny rosnącej przewagi Indusów Guillain dostrzega wagę czynnika kapitałowego – jak nikt inny byli oni w stanie handlować znacznymi ilościami towarów i uzyskiwać efekt skali¹⁵⁸. Zanzibarskim hurtownikom utrzymywanie przedstawicieli na wybrzeżu pozwalało na skuteczniejsze dotarcie z towarami importowanymi do klienta, skup nawet niewielkich ilości docierających tam produktów interioru, jak i uzyskanie informacji o nadchodzących karawanach, a co za tym idzie przewidywanie ruchu cen¹⁵⁹.

Zachodni obserwatorzy zafascynowani sukcesem Indusów w handlu z karawanami próbowali uchwycić jego kulturowe podłoże. Francuski oficer marynarki podkreślał, że byli oni „aktywni, przedsiębiorczy, trzeźwi i zadowalali się niewielkim zyskiem”. Jednocześnie jednak ich sytuacja na wybrzeżu była trudna, nie tylko z powodu konkurencji, ale i obcości kulturowej. Musieli drogo płacić miejscowym elitom za prawo do osiedlenia się i budowy domu¹⁶⁰. Zwłaszcza przekazy z okolic Mombasy mówią o wrogości, z jaką się spotykali ze strony wszystkich grup, których interesy naruszała ich obecność¹⁶¹. Być może trudności te były jednym z czynników

¹⁵² Grallert do O'Swald & Co., 22 VIII 1879, STA 621–1/147/4, Bd. 30.

¹⁵³ O'Swald do O'Swald & Co., 28 II 1884, STA 621–1/61/2, Bd. 12.

¹⁵⁴ Guillain, *Documents*, T. II/2, s. 373.

¹⁵⁵ *Ibidem*.

¹⁵⁶ Raport M.W. Shepada, 1844, w: Bennett, Brooks (red.), *New England Merchants*, s. 263.

¹⁵⁷ Guillain, *Documents*, T. II/2, s. 373; Loarer, Zanzibar, ANOM, fm sg oind 2/10/2.

¹⁵⁸ Guillain, *Documents*, T. II/2, s. 373.

¹⁵⁹ William do Arnold Hines & Co. i Ropes Emmerton & Co., 24 V 1883, PEM, RE, MSS 103, box 56, f. 3; Webb do J. Betrama, 9 II 1868, PEM John Betram Papers, box 3, f. 1.

¹⁶⁰ Mtoro bin Mwinyi Bakari, *Desturi za Wasuaheli na khabari za desturi za sheri'a za Wasuaheli*, C. Velten (red.), Göttingen 1903, s. 227.

¹⁶¹ Guillain, *Documents*, T. II/2, s. 238.

zachęcających indyjskich muzułmanów do zawierania małżeństw z miejscowymi kobietami, co ułatwiało zdobycie zaufania lokalnych społeczności¹⁶². Ważnym elementem strategii przystosowania było też nawiązanie przyjaznych więzi z handlującymi na wybrzeżu przedstawicielami społeczności interioru. Negocjując ceny towarów Indusi starali się utrzymywać je na stałym poziomie. Ceny zbyt wysokie lub niskie mogły powstrzymać Afrykanów od przychodzenia na wybrzeże przez dłuższy czas. Duże zyski zaspakajały ich potrzeby na dłużej, tracili zatem motywację, aby przynosić własne produkty. Zbyt niska cena odstręczała od tego jeszcze bardziej¹⁶³.

W drugiej połowie lat 40. szacowano, że handel z wybrzeżem obsługiwało 1,500–2,000 Indusów¹⁶⁴. Nie wiadomo jednak, ilu w rzeczywistości tam przebywało. Na podstawie innych źródeł można przypuszczać, że w tym czasie były to nie setki, lecz raczej dziesiątki osób, choć już w 1867 r. jedna tylko firma zanzibarska, należąca do największych klientów firmy O'Swald & Co. miała już 30 agentów w miastach wybrzeża¹⁶⁵. W czasach Barğaša ibn Sa'īda liczba Indusów zajmujących się handlem na wybrzeżu szybko rosła. Porównanie danych Raportu Administracyjnego konsula brytyjskiego z 1870 r. z cenzusem z 1887 r. (tabela poniżej) pokazuje, że populacja Indusów wzrosła, zwłaszcza w Bagamoyo i Mombasie, ale również w Lamu. Zwiększona obecność drobnych kupców i sklepikarzy ułatwiała finansowanie karawan, szczególnie tych operujących w pasie zaplecza do 250 km w głąb lądu, których wyposażenie nie było tak kapitałochłonne, jak karawan udających się po kość słoniową w odległe rejony interioru, które często były powiązane z inwestorami zanzibarskimi¹⁶⁶.

Tabela: Indusi w wybranych miastach wybrzeża¹⁶⁷

Miasto	1859–62	1870	1887
Bagamoyo	b.d.	191	493
Kilwa Kivinje	85–160	200	252
Lamu	90	84	230
Mombasa	35	171	533
Tanga	b.d.	80	127

¹⁶² J. L. Krapf, *Travels, Researches, and Missionary Labours during an Eighteen Years' Residence in Eastern Africa*, London, 1860, s. 135; Gissing do Kirk, 11 V 1884, Zanzibar National Archive (dalej ZNA) AA 10/1.

¹⁶³ McMullan do Shepada, 25 II 1851, w: Bennett, Brooks (red.), *New England Merchants*, s. 476–477.

¹⁶⁴ Ward do Departmentu Stanu, 21 III 1847, w: Bennett, Brooks (red.), *New England Merchants*, s. 387.

¹⁶⁵ Witt, Privatim, 11 VIII 1867, STA 621–1/147/7.

¹⁶⁶ M. Pawelczak, *The State and the Stateless*, s. 128–129.

¹⁶⁷ M. Pawelczak, *The State and the Stateless*, s. 128.

W latach 70. i 80. zanzibarscy potentaci nadal prowadzili handel detaliczny poprzez sieć agentów, ale zaopatrywali również drobnych niezależnych handlarzy¹⁶⁸. Spółka Jairam Shivji & Co. prowadziła sprzedaż detaliczną za pośrednictwem agentów celnych, którzy w poprzednich dekadach stanowili największą i najbardziej efektywną sieć handlową na wybrzeżu, teraz ich znaczenie jednak zmalało z powodu ograniczenia działalności handlowej firmy¹⁶⁹. Przedstawiciele we wszystkich częściach wybrzeża miał natomiast Tharia Topan. Oprócz tego wysyłał karawany do odległego interioru, co odróżniało jego strategię od większości indyjskich konkurentów. Wydaje się prawdopodobne, że rozwinął on interesy na kontynencie w latach 1876–1880, kiedy dzierżawił cła¹⁷⁰. Jak wspomniałem, w 1886 r. Tharia zaczął ograniczać handel w Afryce Wschodniej, w związku, między innymi, ze wzrostem konkurencji na rynku zbytu tkanin bawełnianych¹⁷¹.

Zdaniem konsula Johna Kirka część wybrzeża Sułtanatu Zanzibarskiego leżąca w przybliżeniu w obecnej Kenii była zdominowana przez kupców z kasty Bohra, a ta, która pokrywa się z wybrzeżem dzisiejszej Tanzanii przez kastę Chodża¹⁷². Przedsiębiorcy Bohra, tacy jak Pirabhoy Jivanji i Ibrahim Walji działali nie tylko w Mombasie, Lamu i na Pembie, ale również na wybrzeżu Benadir i na Madagaskarze¹⁷³. Na południowym wybrzeżu widać większą specjalizację regionalną, na przykład Korji Shamsi i jego partner biznesowy Kesenji Peragji dominowali w okolicach Lindi i Kilwy. Najważniejszą pod względem handlowym częścią wybrzeża Sułtanatu był zamknięty dla handlu kupców zachodnich region Mrima. W latach 80. najwybitniejszym niezależnym kupcem tej części wybrzeża był Sewa Haji, ale jak się wydaje ograniczał się on do Bagamoyo. Do ważniejszych domów handlowych z centrum tego regionu można zaliczyć również Peragji Dasę, a z północy – Virji Kanji¹⁷⁴. Na wybrzeżu Benadir w latach 70. czynni byli, obok wyżej wymienionych Bohra, przede wszystkim zanzibarscy potentaci: Tharia Topan, Jairam Shivji & Co., jak również inni potomkowie Shivji Topana – Damodar Jairam i Ebji Shivji oraz były pracownik poborcy cel Lakka Kanji¹⁷⁵. Wśród kupców ograniczających się do handlu w wybranej części wybrzeża żaden nie prowadził

¹⁶⁸ Hathorne do Tharii Topana, 27 VI 1877, PEM, WH, MSS 1578, 63.

¹⁶⁹ O'Swald do O'Swald & Co., 26 IX 1886, STA 621–1/147/4, Bd. 37.

¹⁷⁰ Tharia Topan do Ropes Emmerton & Co., 21 VII 1883, PEM, RE, MSS 103, box 56, f. 2.

¹⁷¹ Tharia Topan do Ropes Emmerton & Co., 15 II 1886, PEM, RE, MSS 103, box 56, f. 7.

¹⁷² Kirk do FO, 2 VIII 1873, PP 1874 C.946/52/3; Kirk do Granville'a, 6 XI 1873, PP 1874 C.946/68.

¹⁷³ O'Swald do O'Swald & Co., 26 IX 1886, STA 621–1/147/4, Bd. 37; Rohlf's do Ostafrikanische Gessellschaft, 6 VII 1885, Bundesarchiv, Abteilungen Berlin, Reichskolonialamt (dalej BA RKA) 392, f. 95; Schultz do O'Swald & Co., 4 III 1870, STA 621–1/147/4, Bd. 21; W. Hathorne do Arnold Hines & Co., 6 III 1878, PEM, WH, MSS 1578.

¹⁷⁴ Rohlf's do Ostafrikanische Gessellschaft, 6 VII 1885, BA RKA 392, f. 95.

¹⁷⁵ O'Swald do O'Swald & Co., 30 IX 1884, STA 621–1/147/4, Bd. 35.

bezpośrednich interesów z Europą, jednak utrzymywali oni własne kontakty z Indiami, przede wszystkim z Bombajem. Importowali stamtąd tkaniny bawełniane, a eksportowali goździki i kość słoniową¹⁷⁶. Powyższe zestawienie wskazuje, że w latach 70. i 80. polem dla nowych inicjatyw stały się nowe, dotychczas słabo eksploatowane rynki, takie jak wybrzeże Benadir, Madagaskar oraz Mozambik. Zarówno tam, jak i w częściach wybrzeża, które eksploatowano od dawna, przedmiotem zainteresowania były nowe towary, takie jak przede wszystkim kaczuk, ziarno sezamowe, skóry bydłące oraz indygowiec¹⁷⁷.

Docieranie przez indyjskich kupców do niemuzułmańskich wspólnot bliskiego interioru przyczyniło się do istotnych zmian w gospodarce i stylu życia tych ostatnich. Na przykład Makonde, którzy jeszcze w latach 70. prowadzili gospodarkę wyżywieniową zachęceni przez Indusów zaczęli angażować się w eksploatację kaczuku. W latach 80. zyski z tego nowego zajęcia pozwoliły Makonde na kupno licznych niewolników, którzy zasilili ich farmy produkujące na rynek¹⁷⁸. Do 1876 r. średni roczny eksport sorgo, prosa, kukurydzy i ryżu z części wybrzeża przylegającej do terenów zamieszkałych przez Makonde wynosił 400t, a sezamu 350t. W 1883 r. było to odpowiednio 1700t i 750t¹⁷⁹. Dobrym przykładem wiejskiego obszaru wybrzeża objętego imigracją indyjską jest obszar położony na północ od ujścia Rufidzi, tzw. dystrykt Samanga. Składał się on z pięciu wsi, gdzie osiadło 15 hinduistów i kilku Chodża. W 1874 r. posiadali oni około 150 niewolników. Rolnictwem zajmowali się jednak w większości częściowo zsuahilizowani autochtoni¹⁸⁰. Indusi prowadzili skup kopalu, niewielkich ilości kości słoniowej oraz zboża. Oferowali dostawcom zaliczki w postaci paciorków, tkanin i innych dóbr przemysłowych. Od co najmniej 1870 r. musieli konkurować z miejscowymi kupcami. Jako że na miejscu nie było sułtańskiej administracji, Indusi bardziej niż gdzie indziej musieli sobie radzić z molestowaniem i wymuszeniami, do których podburzali Afrykanów lokalni przywódcy¹⁸¹.

Wydaje się, że o ile handel kością słoniową, jako wymagający znacznych inwestycji był zdominowany przez kupców z Zanzibaru. Kupcy z wybrzeża, nawet, jeśli byli w wysokim stopniu uzależnieni od zanzibarskiego kredytu, kontrolowali handel kopalem i kaczukiem. Przy niemal nieograniczonym popycie na te produkty w latach 70. i 80. mogli dyktować ceny i pozbywać się towaru o bardzo

¹⁷⁶ Rohlfs do Ostafrikanische Gessellschaft, 6 VII 1885, BA RKA 392, f. 95.

¹⁷⁷ M. Pawelczak, *The State and the Stateless*, s. 97–103.

¹⁷⁸ Smith do Kirka, 30 I 1884, ZNA AA5/6.

¹⁷⁹ *Ibidem*; Holmwood do Kirka, 30 I 1880, NA, FO 881/4637x; “Official notes taken by the Commissioners, 1886”, NA, FO 403/5271/155/1.

¹⁸⁰ Holmwood do Kirka, 9 III 1874, NA, FO 881/2499/3/3; Holmwood do Kirka, 30 I 1880, NA, FO 881/4637x.

¹⁸¹ Elton do Prideaux, 10 II 1874, PP 1874, C.946/1/1.

niskiej jakości. Sprzedawali go w porcie zanzibarskim tzw. metody *šīla bilā*, co w arabskim dialekcie z Zanzibaru znaczy w wolnym tłumaczeniu „bez wyładunku”, a w praktyce i bez oglądania przez kupca¹⁸². Tego rodzaju możliwości bogacenia się w połączeniu z łatwością uzyskania kredytu tłumaczą szybki wzrost populacji indyjskiej na wybrzeżach Sułtanatu Zanzibarskiego w ostatnich dwóch dekadach niepodległości.

Lata 80. XIX wieku i kryzys zaufania

We wczesnych latach 80. duża konkurencja, łatwy kredyt i niewielki w relacji do podaży popyt na wyroby przemysłowe doprowadziły w końcu do spektakularnych upadków firm, choć ich skala była znacznie mniejsza niż można było się spodziewać. Bankructwa Indusów na Zanzibarze, licznie odnotowywane w źródłach już w początku lat 60., następowały zapewne w związku z wojną secesyjną i towarzyszącym jej kryzysem handlowym w tym okresie¹⁸³. Bliższe szczegóły nie są jednak znane, wiadomo jednak, że w większości kast indyjskich obowiązywała odpowiedzialność wspólnotowa za zadłużonych, co wzbudzało zaufanie u zachodnich kontrahentów¹⁸⁴. Sprawy związane z handlem rozstrzygały instytucje wspólnotowe, które działały jak trybunały sądowe. Na przykład we wspólnocie Chodża osoba, która złamała obowiązujące zasady nie mogła liczyć na kredyt udzielany normalnie przez zgromadzenie kastowe (*jamat*) i w praktyce musiała wracać do Indii¹⁸⁵. W wypadku śmierci zadłużonego wspólnota ustanawiała zarząd jego majątku, który wystawiano na aukcję regulując, o ile to było możliwe, pozostawione długi¹⁸⁶.

Pierwszym zachodnim przedsiębiorcą, który zbankrutował na Zanzibarze był niejaki Rieck z Hamburga, ale ponieważ prowadził on interesy na niewielką skalę wydarzenie to pozostało bez większego echa¹⁸⁷. Niemiecka społeczność handlowa, niezwykle krytyczna wobec owego krajana, winiła za jego bankructwo indyjskich kredytorów, którzy rzekomo postępowali z Rieckiem zbyt „dobrodusznie” (*gut-muthig*) udzielając mu kredytu mimo kiepskiej sytuacji firmy. Jednak wszystko wskazuje na to, że kredytorzy działali tym przypadkiem w typowy dla siebie sposób oparty na długoletnim doświadczeniu. Podstawową wyznawaną przez nich zasadą postępowania z bankrutami (o ile nie uciekli) było ponowne wyposażenie ich

¹⁸² Tharia Topan do Ropes Emmerton & Co., 28 X 1883, PEM, RE, box 55, f. 4; Cheney do Ropes Emmerton & Co., 2 VIII 1886, PEM, RE, MSS 103 box 56, f. 6; Cheney do Arnold Hines & Co. i Ropes Emmerton & Co., 21 XII 1885, PEM, RE, MSS 103 box 56, f. 7.

¹⁸³ Jabłoński do MAE, 2 II 1862, CADMAE, P. 254, vol. 2.

¹⁸⁴ Loarer, „Ile de Zanguebar”, ANOM, fm sg oind 2/10/2; Witt do O'Swald & Co., 1 XII 1866, STA 621–1/147/4, Bd. 17; Grallert do O'Swald & Co., 28 II 1884, STA 621–1/61/2, Bd. 12.

¹⁸⁵ Frere do Granville'a, 29 V 1873, PP 1873, C.820/56. Patrz też: Amiji, *Some Notes on Religious Dissent*, s. 608–609.

¹⁸⁶ Schultz do O'Swald & Co., X 1873, STA 621–1/147, Bd. 24.

¹⁸⁷ Witt, Privatim, 16 XII 1862, STA 621–1/147/7.

w środku, tak aby mogli w przyszłości oddać dług¹⁸⁸. Zachodni kupcy rozumieli, że nadmierny pośpiech w odzyskiwaniu długu był niepożądany z powodu ryzyka utraty klientów i dostawców¹⁸⁹. Ogłoszenie jednego bankructwa mogło pociągnąć za sobą upadłości kolejnych klientów. Aby zachęcić ich do terminowych spłat i dostaw przyznawali drobne nagrody wywiązującym się ze zobowiązań: sejfy, lustra, złote zegarki itd.¹⁹⁰ Nawet agenci O'Swald & Co. mimo stosowania restrykcyjnej polityki kredytowej używali indyjskiej zasady drugiej szansy¹⁹¹.

Wiara w stabilność zanzibarskiego rynku została zachwiana dopiero w 1883 r., kiedy zbankrutowała firma Roux de Fraissinet z Marsylii. Powszechnie uważano, że upadek był rezultatem ryzykownych operacji jej agenta, ale można go przypisać także innym czynnikom, takim jak kryzys w handlu spowodowany klęską głodu na kontynencie. Nawet, jeśli po upadku marsylskiej firmy sposób myślenia zanzibarskiej społeczności kupieckiej o kredycie zmienił się na zawsze¹⁹², nie pociągnął on za sobą kolejnych bankructw wśród zachodnich firm. Jedyne większe bankructwo wśród indyjskich firm, które spotkało firmę Thavur Mula, miało miejsce niecały rok później. Roux de Fraissinet był zadłużony wobec niej na 27,000 MTT, a ona sama była dłużna zachodnim kupcom tylko 44,000 MTT. Jednak jej zobowiązania wobec Indusów na Zanzibarze i w Mozambiku wynosiły aż 100,000 MTT¹⁹³. Bankructwo Thavur Mula można postrzegać jako rezultat zbyt ambitnej polityki, do której zachęcały możliwości stworzone przez rewolucję transportową. Jak wspomniałem, niedługo przed upadkiem firmy syn właściciela udał się do Anglii i Hamburga, aby nawiązywać bezpośrednie kontakty z tamtejszymi fabrykantami. Z powodu braku pieniędzy na realizację już podpisanych kontraktów Thavur Mula zwrócił się do Tharia Topan & Co. oferując tej firmie udział we własnej firmie, mimo że z łatwością mógł znaleźć udziałowców w Anglii. Wolał jednak uniknąć tego obawiając się, że przybycie nowego przedstawiciela z Anglii doprowadzi szybko do jego usamodzielnienia i tym samym wzrostu konkurencji na

¹⁸⁸ Witt, *Privatim*, 5 VIII 1864, STA 621–1/147/7. Nie jest jasne czy Rieck oddał kiedykolwiek długi, ponieważ treść traktatu zawartego przez republiki hanzeatyckie z Zanzibarem czyniła bankrutów w praktyce bezkarnymi. Pewne jest natomiast, że Hamburgczyk do handlu zanzibarskiego powrócił.

¹⁸⁹ Witt, *Privatim*, 16 XII 1862, STA 621–1/147/7.

¹⁹⁰ Witt, *Privatim*, 14 III 1863, STA 621–1/147/7.

¹⁹¹ Robutheers do O'Swald & Co., 6 I 1872, STA 621–1/147/4, Bd. 23; O'Swald do O'Swald & Co., 9 VI 1884, STA 621–1/147/4, Bd. 35.

¹⁹² "They say there are several others now that must fail. Everyone is frightened and will not sail and money is very tight". Cheney do Arnold Hines & Co. i Ropes Emmerton & Co., 28 I 1884, PEM, RE, MSS 103, box 55, f. 3. Jeśli chodzi o indyjskie domy handlowe, Tharia Topan stracił stosunkowo dużą kwotę na bankructwie Francuzów (zgodnie z jednym ze źródeł nawet 180,000 MTT), co w dłuższym okresie zniechęciło go do inwestycji w Afryce. Firma Jairam Shivji & Co., która w tym okresie w niewielkim tylko stopniu angażowała się w handel, straciła tylko 35,000 MTT.

¹⁹³ Ibidem.

lokalnym rynku. Okazało się, że pomoc ze strony Tharii Topana przyszła zbyt późno¹⁹⁴. Wśród powodów bankructwa wymieniano spadające ceny goździków i kauczuku, opóźnione płatności ze strony arabskich plantatorów oraz zwłokę w wystawianiu listów przewozowych przez firmę spedycyjną Smith Mackenzie & Co., co pozbawiło firmę Thavur Mula zdolności kredytowej¹⁹⁵. Najważniejszą rolę odegrał jednak prawdopodobnie sam rozwój rynku kredytowego, a konkretnie obiegu papierów dłużnych. Jednym z odbiorców bankruta był Sewa Haji, potentat w handlu karawanowym z Bagamoyo na wybrzeżu kontynentalnym. Użył on skryptów dłużnych wystawionych przez Thavur Mula, aby pokryć swoje własne zobowiązania w transakcji z bombajskim kontrahentem, co doprowadziło do sekwestru towarów dłużnika w Mozambiku¹⁹⁶.

Inaczej niż w przypadku firmy Roux de Fraissinet brakuje szczegółowych informacji o stratach poniesionych przez zanzibarskich przedsiębiorców w związku z upadłością Thavur Muli oraz zastosowaniu zasady kolektywnej odpowiedzialności wspólnoty religijnej za jego długi. Nie ulega wątpliwości, że obydwa bankructwa wywarły duży wpływ na handel zanzibarski. Wśród zachodnich kupców rosło przekonanie, że aby zapobiec w przyszłości podobnym kryzysom konieczna będzie zmiana jego zasad. Powróciła wówczas stara idea dokonywania transakcji wyłącznie przy pomocy gotówki¹⁹⁷. Za konieczne uważano wprowadzenie restrykcyjnych limitów pożyczek udzielanych Indusom, jak również podwyższenie wymagań dotyczących zabezpieczeń kredytu¹⁹⁸. Porozumienie w tej sprawie zostało zablokowane przez jedną z firm niemieckich, znaną z liberalnej polityki kredytowej¹⁹⁹, ale to opozycja ze strony kupców indyjskich skazywała plan na niepowodzenie²⁰⁰. Obydwa bankructwa przyczyniły się do odpływu gotówki z rynku zanzibarskiego. Sytuację pogarszała dobra koniunktura w Bombaju. Na przykład w 1885 r. sułtan, motywowany dobrą koniunkturą, wysłał tam całą gotówkę, którą dysponował. Podobnie uczyniło kilku kupców indyjskich, a także konsulat brytyjski. Lokalna filia Chartered Bank of India, Australia, and China, po której spodziewano się ratowania sytuacji, nie sprowadziła monety²⁰¹.

Nie jest do końca jasne, jak rozległy był negatywny wpływ obydwu bankructw na obroty handlowe Zanzibaru i czy trwał on do końca ery przedkolonialnej w Afryce Wschodniej, ponieważ prawie nie zachowały się wiarygodne, całościowe

¹⁹⁴ Grallert do O'Swald & Co., 14 II 1883, STA 621-1/147/4, Bd. 34.

¹⁹⁵ Grallert do O'Swald & Co., 19 I 1884, STA 621-1/147/4, Bd. 35.

¹⁹⁶ Ibidem.

¹⁹⁷ Grallert do O'Swald & Co., 29 II 1884, STA 621-1/147/4, Bd. 35.

¹⁹⁸ Grallert do O'Swald & Co., 19 I 1884, STA 621-1/147/4, Bd. 35.

¹⁹⁹ Ibidem; W. O'Swald do O'Swald & Co., 7 VII 1885, STA 621-1/147/4, Bd. 36.

²⁰⁰ Ropes do Arnold Hines & Co. i Ropes Emmerton & Co., 22 XI 1886, PEM, RE, MSS 103, box 58, f. 4.

²⁰¹ O'Swald do O'Swald & Co. 7 VII 1885, STA 621-1/147/4, Bd. 36.

we statystyki handlu z lat 80. Najpóźniejsze z najbardziej wiarygodnych, tzn. brytyjskich, opartych na rejestrach komory celnej danych, pochodzą z roku rozliczeniowego 1878/79. Dostępne dane z pierwszej połowy lat 80. sugerują, że wartość handlu zanzibarskiego istotnie zmalała²⁰². Można to jednak przypisać czynnikom innym niż kryzys zaufania wywołany bankructwami. W tym czasie światowa cena goździków utrzymywała się na niskim poziomie, a wybrzeże i bliski interior Afryki Wschodniej trapił w latach 1884–1885 rekordowy niedostatek żywności. Poza tym, w następstwie Konferencji Berlińskiej i aneksji niemieckich na zapleczu posiadłości zanzibarskich (w dzisiejszej wschodniej Tanzanii) panowała duża niepewność, która musiała wpłynąć na praktyki handlowe. Nie ma wątpliwości, że w tych warunkach lepiej radziły sobie firmy indyjskie i umocniły one swą pozycję kosztem firm zachodnich.

Konkluzja: diaspora indyjska jako współtwórca i beneficjent procesów globalnej zmiany

Badaną w niniejszym artykule epokę można podzielić na dwa okresy. Na początku XIX wieku polityczne i handlowe struktury Oceanu Indyjskiego miały cechy głęboko tradycyjne. Jednak pod koniec ery przedkolonialnej (1870–1888) Sułtanat Zanzibarski wchodził, nierównomiernie choć dynamicznie, w okres nowoczesności. Dotyczyło to zwłaszcza transportu, transferu kapitału i obrotu towarowego. Pomiędzy tymi punktami na osi czasu Zanzibar śmiało otworzył się na świat zewnętrzny przyciągając imigrantów z różnych zakątków świata. W społeczeństwach przednowoczesnych, składających się z licznych mniejszościowych grup etnicznych, każda dążyła do zajęcia miejsca w społecznym podziale pracy adekwatnego do przekazywanych z pokolenia na pokolenie umiejętności. Mimo nieuniknionej rywalizacji i spowodowanych nią tarć, w takim kosmopolitycznym społeczeństwie ekonomiczna supremacja jednej z konstytuujących je wspólnot mogła wydawać się naturalna i akceptowalna dla większości. W rozważanym tutaj przypadku ten stan rzeczy wspierały potężne siły ekonomiczne, a częściowo i polityczne. Siły te działały również w relacjach kupców indyjskich z zachodnimi. Błędem byłoby jednak postrzeganie tych relacji głównie w kategoriach konfliktu i rywalizacji. Wydaje się, że aż do końca lat 70. można raczej mówić o symbiozie, której podstawy stanowiła wymiana usług i zobowiązań, w tym wzajemny kredyt i uzupełnianie się sieci handlowych.

Nie ma wątpliwości, że Indusi zanzibarscy pełnili na wiele sposobów funkcję pośredników. Abdul Sheriff, historyk zanzibarski wywodzący się z rodziny indyjskich muzułmanów, szukając terminu opisującego funkcję Indusów w XIX-wiecznej Afryce Wschodniej użył określenia „burżuazja kompradorska” – a więc za-

---

²⁰² M. Pawelczak, *The State and the Stateless*, s. 306.

można warstwa kupiecka traktująca jako główne źródło dochodów pośrednictwo w handlu między rodzimym krajem a zachodnimi kupcami²⁰³. Określenie to ma jednoznacznie pejoratywny wydźwięk, ponieważ przymiotnik „kompradorski” odnoszony do późnoimperialnej rzeczywistości chińskiej kojarzy się z niełojalnością wobec własnego społeczeństwa, a zarazem służbą imperialnej potęgze. Tymczasem indyjscy kupcy z Zanzibaru służyli za pośredników przede wszystkim Amerykanom i Niemcom z Hamburga, którzy planów imperialnych w tym regionie nie mieli (w przypadku tych drugich do 1885 r.). Pozostawiając jednak na boku sferę skojarzeń, która obciążona jest nieuchronnie politycznymi uprzedzeniami, określenie to, co najmniej z kilku powodów jest nietrafne i nie przystaje do realiów, w których działali indyjscy kupcy w Afryce Wschodniej. Byli oni „podwójnie obcy”, a zatem podatni na dyskryminację, natomiast kompradorzy chińscy byli pochodzenia miejscowego, na czym zasadzały się ich możliwości oddziaływania na miejscowe władze. Kompradorzy przejmując liczne elementy zachodniej kultury dokonywali swoistego kulturowego metysażu, podczas gdy Indusi oferowali jedynie swoje kompetencje profesjonalne i językowe pilnie strzegąc tożsamości²⁰⁴. Co najważniejsze, inaczej niż dla zdecydowanej większości Indusów, pośrednictwo w interesach kupców zachodnich było dla kompradorów głównym źródłem zysku.²⁰⁵ Nawet ci nieliczni Indusi, dla których funkcja brokerów kupców zachodnich była kluczowa, stopniowo usamodzielniali się stając się dla swych dotychczasowych kotraherentów skutecznymi konkurentami. Podobieństwem sytuacji chińskiej i zanzibarskiej, ale tylko z okresu pierwszej połowy XIX w. jest duży stopień uzależnienia kupców zagranicznych, w przypadku zanzibarskim zarówno zachodnich, jak indyjskich, od przychylności władzy. Jednak na Zanzibarze w okresie panowania Barğaša centrum władzy uległo fragmentacji z powodu wzrostu politycznej roli brytyjskiego konsulatu. Kupcy nie musieli już poświęcać wiele czasu i energii na wkupienie się w łaski panującego. Żaden z indyjskich potentatów nie cieszył się szczególną opieką sułtana Barğaša. Indusi, teraz już jednoznacznie protegowani brytyjscy, nie byli użyteczni w sposób, w jaki grupy imigranckie były wykorzystywane przez władców ery przednowoczesnej. Sami mogli natomiast oddziaływać na władze Sułtanatu zarówno poprzez nacisk na konsulat brytyjski, jak i mechanizm kredytowa-

²⁰³ Sheriff używa również terminu *compradorial state* na określenie państwa zanzibarskiego. Sheriff, *Slaves*, s. 5, 8, 22, 109.

²⁰⁴ Najobszerniej na ten temat pisze James Christie: J. Christie, *Cholera Epidemics in East Africa: An Account of the Several Diffusions of the Disease in that Country from 1821 Till 1872, with an Outline of the Geography, Ethnology and Trade Connections of the Regions Through which the Epidemics Passed*, London: Macmillan 1876.

²⁰⁵ R. Bickers, *The Scramble for China. Foreign Devils and the Qing Empire, 1832–1914*, Penguin Books 2011, s. 39, 101, 289–290.

nia produkcji goździków, który doprowadził większość plantatorów arabskich do ogromnego zadłużenia.

Levi rozważa decydujące czynniki, które pomogły indyjskiej diasporze kupieckiej zdominować handel w Azji Centralnej. Badacz zwraca szczególną uwagę na „po prostu olbrzymie rozmiary indyjskiej gospodarki, która dawała im dostęp do znacząco większych zasobów kapitałowych niż te, jakimi dysponowali inni kupcy działający na tych samych rynkach”²⁰⁶. W Afryce Wschodniej zaangażowane były gospodarki nawet większe niż indyjska działając, przynajmniej w późniejszym okresie przedkolonialnym, w warunkach zbliżonych do wolnego handlu. Jednak ich reprezentanci raczej tracili niż zyskiwali udział w rynku na rzecz kupców indyjskich. Czynnikiem przewagi kapitałowej decydował tylko w rywalizacji między Indusami a Arabami, która toczyła się we wczesnej fazie badanego okresu. O ile przewaga kapitałowa Indusów wynikała początkowo z powiązań z Indiami, później wykorzystali oni umiejętnie możliwości oferowane przez kapitał zachodni.

Abdul Sheriff zwrócił swego czasu uwagę na problem zmiany *terms of trade* między Afryką Wschodnią a Zachodem na korzyść tej pierwszej²⁰⁷. Obserwacja Sheriffa jest niewątpliwie słuszna. W kontekście interesującego nas tematu rodzi jednak następujące pytania: czy zmiana ta dotyczy także Indii i co z tego wynika w praktyce dla zamorskich firm handlowych działających na Zanzibarze. Wydaje się, że Sheriff dosyć mechanicznie zaliczył Indie do krajów Zachodu. Ma to uzasadnienie o tyle, że Indie reeksportowały na Zanzibar między innymi towary brytyjskie. Rzetelna analiza struktury wymiany handlowej między Indiami a Afryką Wschodnią nie została jak dotąd dokonana w oparciu o materiały indyjskie, ale przeglądając brytyjskie statystyki handlowe z Zanzibaru, a także korespondencję handlową z lat 80. łatwo zauważyć, że znaczna część importu z Indii była wytwarzana w tym kraju²⁰⁸. Ulokowanie Indii w strefie walut srebrnych, w opozycji do Wielkiej Brytanii i coraz większej części świata zachodniego, doprowadziło po 1870 r. do pogorszenia ich *terms of trade* z Zachodem, ale jednocześnie spowodowało wzrost atrakcyjności indyjskiego eksportu. Z drugiej strony praktyczne włączenie Afryki Wschodniej do indyjskiego systemu walutowego, co było prawdopodobnie decyzją o podłożu politycznym, sprawiło, że indyjscy kupcy osiągnęli w Afryce Wschodniej *de facto* korzystniejsze warunki handlu niż kupcy zachodni.

²⁰⁶ S.C. Levi, *The Indian Diaspora in Central Asia and Its Trade, 1550–1900*, Brill’s Inner Asian Library, vol. 3., Leiden: Brill, 2002, s. 265.

²⁰⁷ Sheriff, *Slaves, Spices and Ivory*, s. 101–102, 128.

²⁰⁸ “Report by Lieutenant-Colonel Playfair on the Trade and Commerce of Zanzibar for the Year 1864”, PP 1865, c. 3488; „Report by Mr. Acting Consul Seward on the trade and Commerce of Zanzibar for the Year 1864/65”, PP 1867, c.3761; “Report by Consul-General Kirk on the Trade and Commerce of Zanzibar for the Year 1881”, 21 IV 1882, NA FO 84/1657; “Report by Captain Prideaux on the Trade and Commerce of Zanzibar for the Years 1873 and 1874”, PP 1876, c.1588/33/1; “Administration report of The Zanzibar Agency”, 1870, 18 VI 1870, NA FO 881/1936/14/1.

W latach 1870–1888 w gospodarce zanzibarskiej można zauważyć wpływ innych, ale powiązanych z powyższym globalnych procesów: nastąpiło przyspieszenie transportu i komunikacji, wzrost obrotów i rozmiarów handlu oraz ułatwienia w transferze kapitału. I te zmiany okazały się korzystne dla kupców indyjskich, choć w uzyskanych korzyściach tkwiły załączki niebezpieczeństwa, m.in. związane z negatywnymi skutkami ścisłego związku z chwiejnym rynkiem kapitałowym Bombaju. Dzięki wzrostowi roli obrotu wekslowego, przy stosunkowej łatwości uzyskania kredytu handlowego, Indusi nadal rozwijali sieci handlowe na wybrzeżu i w interiorze stymulując handel karawanowy i w coraz większym stopniu kontrolując rynek produktów eksportowych. Regularna komunikacja parowcowa ułatwiła bezpośrednie relacje z kupcami i producentami na Zachodzie, a w efekcie pomijanie agencji firm zachodnich na Zanzibarze jako zbędnego ogniwa. Tam, gdzie podobne więzi się utrzymały, poprawiła się pozycja negocjacyjna Indusów wobec kupców zachodnich, co często prowadziło po prostu do zmiany rodzaju relacji. Niezależnie od transportu przy pomocy *dhow*, który niewątpliwie kwitł w dalszym ciągu²⁰⁹, otwarcie komunikacji parowcowej pomogło, zwłaszcza małym i średnim przedsiębiorcom, wejść na dotychczas niedostępne dla nich rynki.

Spoglądając na indyjską diaspore w interesującym nas okresie można zauważyć pewne osłabienie jej wewnętrznej hierarchii opartej wcześniej głównie na zasobach kapitałowych i związkach z władcą. Biznesowa emancypacja średniej i niższej warstwy kupieckiej nie mogła oczywiście doprowadzić do całkowitego zburzenia tej hierarchii, ponieważ główni gracze wypracowywali swoje zasoby przez dziesięciolecia dysponując ponadto siecią klientów i potężnym zapleczem. Jednak wschodnioafrykański rynek stwarzał wciąż nowe perspektywy. Nie chodzi tu jedynie o handel z Zachodem prowadzony bez pośredników, ale również o nowe rynki i towary we wschodniej części Afryki. Eksploatacja produktów bliskiego interioru wiązała się z budową nowych sieci dostawców i klientów, w tym wyspecjalizowanych w handlu krótkiego zasięgu kupców karawanowych. Wszystkich tych nowych sieci nie sposób było kontrolować z Zanzibaru, zajmując się jednocześnie handlem zamorskim. Nowe i stare afrykańskie rynki wymagały specjalizacji. Lokalni kupcy mieli dość ograniczone zasoby, ale kredyt wsparty obiegiem papierów dłużnych poszerzył zakres ich niezależności.

Dr hab. Marek Pawelczak jest historykiem, specjalistą w zakresie historii Afryki Wschodniej, adiunktem w Instytucie Historycznym UW.

²⁰⁹ Na ten temat patrz: E. Gilbert, *Dhows and the Colonial Economy of Zanzibar 1860–1970*, East African Studies, Athens: Ohio University Press 2004.

Bibliografia

I. Archiwa

ANOM (Archives nationales d'outre-mer, Aix-en-Provence, France)

fm sg oind 2/10/2; fm sg oind 5/23/1-2

BA (Bundesarchiv, Abteilungen Berlin)

Reichskolonialamt (RKA) 392, f. 95

BL (British Library, London)

IOR F/141/1983

CADMAE (Centre des Archives diplomatiques du ministère des Affaires étrangères, La Courneuve, France)

Correspondance consulaire et commerciale/ZANZIBAR, série 370CCC, P.254

NA (The National Archives, Londyn)

FO 84; FO 881, FO 54, FO 403.

NARA (National Archives and Records Administration, Washington DC, USA)

Despatches from US Consuls Zanzibar, 1836–1906, Microcopy 46884

NLS (National Library of Scotland, Edinburgh)

Papers of Sir John Kirk, GCMB KCB and Lady Kirk, née Helen Cooke, Acc.9942

PEM (Phillips Library of the Peabody Essex Museum, Peabody/Salem, MA)

MH 14; MH 23; MH 83; MH 201; MSS 103; MSS 104; MSS 1578; MSS 0.145

PP (House of Commons, British Parliamentary Papers)

c.946; c.820; c. 3488; c.3761; c.1588

STAH (Staatsarchiv, Hamburg)

621-1/147; 621-1/61

ZNA (Zanzibar National Archives, Zanzibar)

AA5/6; AA 10/1

II. Publikacje i dysertacje

Adams, John, West, Robert C., *Money, Prices, and Economic Development in India, 1861–1895*, „The Journal of Economic History” 39, 1979, 1, 55–68.

Amiji, H. M., *Some Notes on Religious Dissent in Nineteenth-Century East Africa*, „African Historical Studies” 4, 1971, 3, 603–616.

Amiji, H. M., *The Bohras of East Africa*, „Journal of Religion in Africa” 7, 1975, 1.

Bennett, Norman, Brooks, George (red.), *New England Merchants in Africa: A History Through Documents 1802 to 1865*, Boston 1965.

Bennett, Norman, *A History of the Arab State of Zanzibar*, London 1978.

Bickers, Robert, *The Scramble for China. Foreign Devils and the Qing Empire, 1832–1914*, Penguin Books 2011.

Bishara, Fahad A., *A Sea of Debt: Histories of Commerce and Obligation in the Indian Ocean, c. 1850–1940*, (PhD. diss., Duke University, 2012).

Burton, Richard. F., *Zanzibar: City, Island and Coast*, T. I-II, London 1872.

Chaudhuri, Kirti N., *India's International Economy in the Nineteenth Century: An Historical Survey*, *Modern Asian Studies*, 2, 1968, 1, 31–50.

Christie, James, *Cholera Epidemics in East Africa: An Account of the Several Diffusions of the Disease in that Country from 1821 Till 1872, with an Outline of the Geography*,

- Ethnology and Trade Connections of the Regions Through which the Epidemics Passed*, London: Macmillan 1876.
- Cohen, Andrew D., *Cultural Strategies in the Organization of Trading Diasporas*, [w:] C. Meillassoux (red.), *The Development of Indigenous Trade and Markets in West Africa*, London: Oxford University Press 1971.
- Curtin, Philip D., *Cross-Cultural Trade in World History*, Cambridge: Cambridge University Press 1984.
- Evers, Karl, *Das Hamburger Zanzibarhandelshaus Wm. O'Swald & Co. 1847–1890. Zur Geschichte des Hamburger Handels mit Ostafrika*, Dissertation zur Erlangung des Grades eines Doktors der Philosophie, Universität Hamburg, 1986.
- Gilbert, Erik, *Dhows and the Colonial Economy of Zanzibar 1860–1970*, East African Studies, Athens: Ohio University Press 2004.
- Goswami, Chhaya, *The Call of the Sea. Kachchhi Traders in Muscat and Zanzibar, c. 1800–1880*, New Delhi: Orient Blackswan Private Ltd. 2011.
- Graham, Frank D., *The Fall in the Value of Silver and Its Consequences*, "Journal of Political Economy", 39, 1931, 4, 425–470.
- Guillain, Charles, *Documents sur l'histoire la géographie et le commerce de l'Afrique Orientale*, T. II/2, Paris, 1858.
- Hieke, E., *Zur Geschichte des Deutschen Handels mit Ostafrika. Das hamburgische Handelshaus Wm. O'Swald & Co. Teil I 1831–1870*, Hamburg: Verlag Hans Christians 1939.
- Jackson, Frederick, *Early Days in East Africa*, London: Dawsons of Pall Mall 1969.
- Jevons, Stanley H., *Money, Banking and Exchange in India*, Simla: Government Central Press 1922.
- Krapf, Johann L., *Travels, Researches, and Missionary Labours during an Eighteen Years' Residence in Eastern Africa*, London 1860.
- Leigh, John S., Kirkman, James S., *The Zanzibar Diary of John Studdy Leigh, Part II*, "The International Journal of African Historical Studies" 13, 1980, 3.
- Levi, Scott C., *The Indian Diaspora in Central Asia and Its Trade, 1550–1900*, Brill's Inner Asian Library, vol. 3., Leiden: Brill 2002.
- Lynn, Martin, *British Policy, Trade and Informal Empire in the Mid-Nineteenth Century*, [w:] A. Porter (red.) *The Oxford History of the British Empire. Volume III: The Nineteenth Century*, Oxford: Oxford University Press, 1999, 101–121.
- Mangat, Jagjit Singh [S.], *A History of the Asians in East Africa, ca. 1886 to 1945*, Oxford Studies in African Affairs, Oxford: Clarendon 1969.
- Mtoro bin Mwinyi Bakari, *Desturi za Wasuaheli na khabari za desturi za sheri'a za Wasuaheli*, C. Velten (red.), Göttingen 1903.
- Muirhead, Stuard, *Crisis Banking in the East. The History of the Chartered Mercantile Bank of India, London and China, 1853–93*, Routledge 1996.
- el Murjebi, Hamed bin Muhammed, *Maisha ya Hamed bin Muhammed al Murjebi yaani Tippu Tip, kwa maneo yake mwenyewe*, W. H. Whiteley (red.). EALB 1974.
- Newbury, Colin, *The semantics of international influence: informal empires reconsidered*, [w:] M. Twaddle (red.), *Imperialism, the State and the Third World*, London: British Academic Press 1992, s. 23–66.
- Oonk, Gijsbert, *The Karimjee Jivanjee Family Merchant Princes of East Africa 1800–1900*. Erasmus University Rotterdam. Pallas Publications 2009.

- Pawelczak, Marek, *The State and the Stateless. The Sultanate of Zanzibar and the East African Mainland: Politics, Economy and Society, 1837–1888*, Warszawa: IHUW 2010.
- Prestholdt, Jeremy, *Domesticating the World: African Consumerism and the Genealogies of Globalization*, University of California Press 2006.
- Rigby, Christopher P., *General Rigby and the Slave Trade. With Journals, Despatches, etc.*, London: Allen and Unwin 1935.
- Ropes, Edward D., *The Zanzibar Letters of Edward D. Ropes, Jr.*, N. Bennett (ed.), African Studies Center, Boston University, 1979.
- Salvadori, Cynthia, *We Came in Dhows*, T. III, Nairobi: Paperchase Kenya Ltd. 1996.
- Sashi, Sivramkrishna, *In Search of Stability: Economics of Money, History of the Rupee*, Taylor and Francis, Kindle Edition 2016.
- Schmidt, Karl W., *Sansibar: Ein Ostafrikanisches Culturbild*, Leipzig 1888.
- Sheriff, Abdul, *Slaves, Spices and Ivory in Zanzibar: Integration of an East African Commercial Empire into the World Economy, 1770–1873*, London 1987.
- Strandes, Justus, *Erinnerungen an Kindheit und Jugend und an die Kaufmannszeit in Hamburg und Ostafrika, 1856–1889*, Hamburg: Verlag Hanseatischer Merkur 2004.
- Wolf, Eric R., *Europa i ludy bez historii*, Kraków: WUJ 2009.

POCHÓWKI „WŁADCÓW ZIEMI” W BADANIACH ETNOARCHEOLOGICZNYCH

Streszczenie

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie najnowszych wyników badań etnoarcheologicznych prowadzonych w środkowej Jatendze (Burkina Faso) wśród niewielkiej społeczności Nioniosi. Badana grupa, zarówno według tradycji ustnej, jak i danych historycznych, uchodzi za bezpośrednich kontynuatorów społeczności zamieszkujących teren w górnym biegu Nakambé przed napływem Mossi w XIV i XV w. Obecnie, z racji wysokiego stopnia akulturacji, kultura Nioniosi zatraciła swoją odrębność, przyjmując styl życia oraz język przybyszy. Tym jednak, co przetrwało upływ kilku wieków, jest instytucja „władcy ziemi” – *tengsoba*¹, znajdująca swoje odzwierciedlenie w kulturze materialnej. Są to lokalne wytwory ceramiczne, przedmioty związane z kultem oraz pochówkiem wspomnianych „władców ziemi”.

W niniejszym artykule spróbuję przybliżyć fenomen współczesnych pochówków *tengsoba*, których forma uchodzić może za materialny łącznik między kulturą żywą a archeologiczną. Elementy składowe grobu „władcy ziemi”, takie jak kamienna stela oraz gliniane naczynie – pełniące rolę trumny – stanowią rozwinięcie form znanych z obszaru wodzostw Kurumbów. W poszukiwaniu analogii ze wspomnianym regionem pomocna również okazuje się tradycja ustna, w której przechowały się informacje o migracji z Lurum.

Słowa kluczowe: etnoarcheologia, Nioniosi, *tengsoba*, cmentarz, pochówki

Wstęp

Jednym z największych problemów badań etnoarcheologicznych w północno-zachodnim Burkina Faso jest relatywnie niewielka liczba danych. Sporadyczne prace archeologiczne prowadzone przez ośrodki zachodnie miały miejsce już na początku XX wieku, zaś badania prowadzone przez stronę burkińską rozpoczęły się dopiero w dobie postkolonialnej – na przełomie lat 60. i 70.². Zainteresowanie

¹ W dalszej części określenie to będzie wykorzystywane naprzemiennie z terminem *tengsoba*.

² A. K. Millogo, L. Koté, *Archéologie du Burkina Faso*, [w:] *L'Archéologie en Afrique de l'Ouest – Sahara et Sahel*, red. R. Vernet, Nouakchott-Paris 2000, s. 7–10.

budziły ryty naskalne w okolicach Aribindy i Pobé-Mengao oraz pozyskiwanie i obróbka żelaza w Jatendze. Poza pojedynczymi badaniami sondażowymi w Tougou i Bourzanga oraz badaniami powierzchniowymi w Ka In Ouro Koro, regularne prace archeologiczne prowadzono jedynie na stanowisku Rim³. Od 2012 roku, w wyniku niestabilnej sytuacji politycznej przy granicy z Mali, prowadzenie badań naukowych jest niezwykle ryzykowne.

Oprócz rozpoznania archeologicznego podejmowano również badania etnograficzne i historyczne. Pierwsze z nich miały miejsce w latach 30. XX wieku. Jednak to dopiero austriaccy etnografowie działający w latach 60. i 70. podjęli się pełniejszych badań nad społecznością Kurumbów⁴. W tym samym okresie Michel Izard opracowywał historię Mossi⁵ na podstawie źródeł ustnych i pisanych. Natomiast Jean-Yves Marchal wykonał lotnicze i powierzchniowe rozpoznanie kopców osad-

⁴ Kontynuowanych od końca lat 90-tych do czasów obecnych przez badaczy z Polski.

126

nicznych w środkowej Jatendze⁶, przypisując je Dogonom. Pomimo, że wszystkie te dane pozwoliły na rozpoznanie sytuacji historycznej i etnograficznej od momentu pojawienia się Mossi nad górnym biegiem Nakambé⁷ w XV wieku, wydarzenia poprzedzające ten okres wciąż pozostają dla nas niejasne.

Migrujący z południa Mossi natknęli się na społeczności prezentujące różny stopień organizacji społecznej. Część z tych społeczności została zmuszona do ucieczki, inne akceptując władzę *nakombse*⁸ zachowały system zamkniętych kast rzemieślniczych. Pozostałe natomiast, zaczęły ulegać stopniowej akulturacji. Intrygujące jest jednak to, iż pomimo dominacji militarnej i politycznej, część autochtonów zachowała pewne prerogatywy związane z lokalnym kultem przodków. A zatem elementy kultury archeologicznej, zniszczonej przez Mossi, przetrwały wokół tej konkretnej aktywności reprezentowanej przez „władców ziemi”.

Elementami kultury, które łączą społeczności żywe z kulturami archeologicznymi są bez wątpienia sztuka, tradycje ceramiczne oraz pochówki *tengsoba*. Moja praca dotyczy ostatniego z tych elementów, występującego na opisywanym terenie pod postacią kamiennych stel nagrobnych oraz pochówków w pitosach.

Materiały i metody

Etnoarcheologia narodziła się na początku XX wieku, jednak jej największy rozkwit nastąpił dopiero po drugiej wojnie światowej. Wpływ na to miało wiele czynników, a jednym z najważniejszych było powstanie „nowej archeologii”. Według Lewisa Binforda, etnoarcheologia miała być jedną z form „badań aktualistycznych” stosowanych w tzw. „modelu średniego zasięgu”⁹. A więc to na niej (oraz na archeologii eksperymentalnej) miał spoczywać obowiązek zasypywania przepaści między statycznymi danymi a dynamiczną przeszłością. Wykorzystując dane etnograficzne, poprzez analogię, można wnioskować o bezpowrotnie utraconej przeszłości, której świadectwa rejestrujemy za pomocą metody archeologicznej¹⁰.

Podstawowym problemem jest jednak zaimplementowanie wyników badań etnograficznych do danych archeologicznych. Na ile bowiem słusznym jest wykorzystywanie współczesnego kontekstu etnograficznego do interpretacji, na przykład neolitycznych kultur z Europy Środkowej¹¹? Problem z analogią doprowa-

⁶ J.-Y. Marchal, *Vestiges d'occupation ancienne au Yatenga (Haute-Volta) : une reconnaissance du pays kibga : précédé de : à propos de l'article de Jean-Yves Marchal*, [w:] *Empreintes du passé – Autrepart*, red. E. Bernus, J. Polet, G. Quéchon, 4, Paris 1997, s. 65–104.

⁷ Biała Wolta

⁸ Wywodzący się z Mossi potomkowie pierwszych zdobywców Jatengi (szlachta).

⁹ L.R. Binford, *Bones: Ancient Men and Modern Myths*, San Diego 1981, s. 32.

¹⁰ M. Johnson, *Teoria archeologii. Wprowadzenie*, Kraków 2013, s. 72–73.

¹¹ M. Przybyła, *Teoria ewolucji w archeologicznych badaniach nad dawnymi społeczeństwami*, *Prace Archeologiczne* 67, Kraków 2014, s. 78–79 – porównanie gospodarki grupy Mikea zamieszkującej południowo-zachodni Madagaskar do wspomnianych kultur neolitycznych z Nizin Środkowoeuropejskich.

dził w efekcie do powstania tzw. „bezpośredniej metody historycznej”. Zakłada ona badania wśród lokalnych społeczności, co do których istnieje przeświadczenie o ich łączności kulturowej ze społecznościami archeologicznymi. Zatem „bezpośrednia metoda historyczna” wymaga na nas niejako „cofania się w czasie” – od kontekstu etnograficznego do archeologicznego¹². Siła analogii wynikająca z tak prowadzonej analizy jest znacznie większa niż w przypadku analogii ogólnych. Problemem wspomnianej metody jest jednak jej relatywnie niewielki zasięg czasowy oraz geograficzny¹³.

Etnoarcheologia oraz wspomagająca ją „bezpośrednia metoda historyczna” nie wszędzie jednak mogą znaleźć zastosowanie. Poziom zmian cywilizacyjnych i społecznych powoduje nieodwracalne zmiany zarówno na poziomie kultury materialnej jak i niematerialnej. Zmiany te zachodzą stale, nie wszędzie jednak w równym tempie. Nie chodzi tu bynajmniej o poszukiwanie społeczności „skamieniałych” – które *de facto* nie istnieją, ale raczej o wybór takiej grupy, której łączność z szeroko rozumianą przeszłością jest poparta szeregiem niezależnych analiz. Taką właśnie społecznością są ci spośród Nioniosi, którzy są „władcami ziemi”.

Okres szerokich przemian politycznych, jakie zaczęły zachodzić nad górnym biegiem Nakambé doprowadził do ukształtowania się organizmów politycznych, które przetrwały w różnej formie do początku XX wieku. Pojawienie się Mossi i założenie Jatengi na przełomie XV i XVI wieku¹⁴ rozpoczyna ten szczególny proces, który z jednej strony charakteryzował się rozwojem ekonomicznym (napływ kupców Yarse i Marensse), jak również walkami z pasterzami Fulbe¹⁵ czy władcami Songhaju¹⁶. Największe zmiany zaszły jednak wśród społeczności, które zamieszkiwały ten teren jeszcze przed podbojem Mossi. Kim zatem byli autochtoni i jaki wpływ mieli na kształtującą się Jatengę oraz Djelgodji¹⁷?

¹² A. B. Stahl, *Concepts of Time and Approaches to Analogical Reasoning in Historical Perspective*, „American Antiquity”, 58, 1993, no. 2, s. 242.

¹³ S. MacEachern, *Foreign Countries: The Development of Ethnoarchaeology in Sub-Saharan Africa*, „Journal of World Prehistory”, 1996, vol. 10/3, s. 260.

¹⁴ M. Izard, J. Ki-Zerbo, *From the Niger to the Volta*, [w:] *General History of Africa. Africa from the Sixteenth to the Eighteenth Century*, t. V, red. B.A. Ogot, UNESCO – Paris 1992, s. 339.

¹⁵ L. Buchalik, *Wodzowie Kurumbów i ich królestwa (Burkina Faso)*, „Forum Politologiczne”, 7 – Przywódcy i przywództwo we współczesnej Afryce, 2008, s. 367.

¹⁶ M. Tymowski, red. *Historia Afryki do początku XIX w.*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1996, s. 477–479.

¹⁷ Djelgodji – jedno z Fulbejskich państw w formie luźnej federacji wodzów, L. Buchalik *Niewolnicy kobiet, czyli pokrewieństwo żartów Dogonów i Kurumba: studium z etnohistorii Afryki Zachodniej*, Wrocław 2009, s. 43; P. d’Aquino, S. Dicko, *Contribution à l’histoire du Djelgodji (Burkina Faso). Les bases historiques de l’occupation peule de l’espace.*, [w:] *Figures Peules*, red. Botte R., Boutrais J., Schmitz J., Paris 1999, s. 270.

Spółeczności autochtoniczne znad górnego biegu Nakambé przed XV wiekiem można podzielić dosyć ogólnie na trzy grupy, na które natknęli się Mossi. Po pierwsze, były to społeczności zorganizowane – czyli grupy, które wytworzyły jakieś formy organizmów politycznych poprzedzających wodzostwa Mossi. Po drugie, społeczności akefaliczne – czyli grupy, które nie wytworzyły bardziej skomplikowanych form organizacji społecznej czy politycznej. Po trzecie, endogamiczne kasty rzemieślnicze – a zatem społeczności nie związane z konkretną grupą etniczną oraz nie tworzące organizmów politycznych. Te ostatnie posiadały jednak silne poczucie odrębności przejawiające się przede wszystkim nakazem endogamii. Innymi słowy, migrujący z południa Mossi natknęli się nie na pojedynczą grupę etniczną, ale na całe spektrum mniejszych lub większych społeczności różniących się od siebie zarówno językiem jak i gospodarką, kulturą czy formą organizacji społecznej.

Spółeczności zorganizowane, jak zostało to już wspomniane, to te, wśród których doszło do wykształcenia pewnych struktur politycznych. Są nimi bez wątpienia wodzostwa stworzone przez Kurumbów (Pela, Lurum, Tera oraz Karo)¹⁸, na czele których stoi *ayo*, władca pełniący jednocześnie rolę kapłana¹⁹. Jednak nie wszystkie społeczności Kurumbów wchodziły w skład któregoś z wymienionych wodzostw. W wyniku wewnętrznej migracji osadnictwo Kurumbów przesunęło się bardziej na południe w kierunku wsi Gambo, Bougoure i Ronga²⁰. Nie wydaje się jednak, aby powstały tam jakiekolwiek trwałe struktury polityczne, jak miało to miejsce na północy, a społeczność Kurumbów najprawdopodobniej zachowała charakter akefaliczny.

Osadnictwo Kurumbów na południu przypominało istniejące już tam społeczności akefaliczne – a zatem drugą formę organizacji społecznej, z którą spotkali się Mossi podczas swojej wędrówki. Dosyć powszechnie przyjmuje się, że jedną z grup wchodzącą w skład wspomnianych społeczności mogli być migrujący z rejonu falez Bandiagary Dogonowie, którzy zamieszkiwali północną Jatengę już od X/XI wieku²¹. Jednak jako napływowa społeczność segmentarna²², mogli przejąć niektóre elementy właściwe lokalnej kulturze, tworząc niejako nowy twór. Niestety stan badań oraz skąpa liczba źródeł historycznych nie pozwala na udzielenie jasnej odpowiedzi na pytanie o skład etniczny owych grup.

¹⁸ L. Buchalik, *Archeologia i tradycja ustna. Próba rekonstrukcji historii regionu na przykładzie królestw Kurumbów (Burkina Faso)*, [w:] *Afryka między tradycją a współczesnością. Wybrane przykłady kontynuacji i zmian w historii, polityce, gospodarce i społeczeństwie*, t. 1, red. R. Wiśniewski, A. Żukowski, Warszawa 2013, s. 113.

¹⁹ *ayo* (j.koromfe) – władca, pełny tytuł władcy danego wodzostwa zawiera również jego nazwę (np. *Lurum-yo, Pela-yo*); L. Buchalik 2009, *op. cit.*, s. 54–55.

²⁰ D. Zahan, *Pour une histoire des Mossi du Yatenga*, „L’Homme”, 1 (2), 1961, s. 12.

²¹ J.-Y. Marchal, *op. cit.*, s. 89.

²² M. Tymowski, *Państwa Afryki przedkolonialnej*, Wrocław 1999, s. 132–133.

Ostatnią formą organizacji społecznej przed przybyciem Mossi były endogamiczne kasty rzemieślnicze skupione głównie na kowalstwie. Zamknięte kasty rzemieślnicze ukształtowały się najprawdopodobniej niezależnie w trzech ośrodkach w zachodniej Afryce. Wśród Wolofów oraz Soninke miałyby dojść do tego najpóźniej w XV wieku, natomiast wśród Malinke do końca XIII wieku²³. Co ciekawe, większość języków zachodnioafrykańskich posiada własne określenie kowala, co może sugerować, że obróbka żelaza (bądź świadomość jej istnienia) była znana zanim pojawiły się kasty²⁴. A zatem przeniesienie modelu systemu kastowego z zachodu, musiało nastąpić po XIII wieku, a przed przybyciem Mossi.

Ponownie warto podkreślić, że sytuacja społeczno-kulturowa, jaką zastali migrujący w górę Nakambé Mossi okazała się diametralnie różna od tej, którą dotąd znali. Nie może zatem dziwić, że jednym ze sposobów osławiania zastanej rzeczywistości było nadanie elementom tej rzeczywistości nazw. Egzoetnonim Foulse łączony jest z Kurumbami, natomiast określeniem Kibse nazywano Dogonów. Co więcej, doszło do wykształcenia zbiorczej nazwy całej ludności, która „mieszkała tutaj wcześniej” – Nioniosi²⁵. A zatem doszło do wykształcenia terminu ponad-etnicznego²⁶, który stosowany jest dziś zamiennie z określeniami Foulse czy Kibse.

Określenia te stoją niejako w opozycji do *nakombse*, czyli potomków władców Mossi. A więc właśnie na tej płaszczyźnie rysuje się utrwalony również dziś podział na „autochtonów” i „przybyszów”. Ta opozycja binarna sięga jednak głębszych struktur społeczności Jatengi. *Nakombse* reprezentujący (i sprawujący) narzuconą militarnie władzę, stoją w opozycji do Nioniosi – autochtonów, którzy będąc pierwszymi mieszkańcami tej ziemi²⁷ mają z nią szczególną więź. Pomimo dominacji politycznej i militarnej doszło do zachowania pewnych prerogatyw kulturowych przysługujących autochtonom²⁸. Dochodzi zatem do oddzielenia władzy politycznej i władzy „nad ziemią”. Polityczny władca Mossi (*naba*) stoi w opozycji do „władcy ziemi” (*tengsoba*).

Jeśli zatem do wspomnianego rozdzielenia doszło na początku podboju, to niektóre elementy kultury materialnej, związane ze sprawowaniem kultu przez *tengsoba*, mogą wskazywać na istnienie ciągłości z kulturami, które istniały nad Nakambé przed XV wiekiem. Sytuacja, gdzie jesteśmy w stanie ową ciągłość wyka-

²³ T. Tamari, *The Development of Caste Systems in West Africa*, „The Journal of African History”, 32, 1991, no. 2, s. 221–250.

²⁴ *Ibidem*, s. 241.

²⁵ A. Schweeger-Hefel, *L'art Nioniosi*, „Journal de La Société Des Africanistes”, 36, 1966, no. 2, s. 251. W literaturze oraz rozmowach z informatorami pojawia się czasem nieco bardziej poetyckie określenie „synów ziemi” – *tengbiise*. M. Izard, *Gens Du Pouvoir, Gens de la Terre: Les Institutions Politiques de L'Ancien Royaume Du Yatenga (Bassin de la Volta Blanche)*, Paris 1985, s. 22.

²⁶ Ch. D. Roy, *Art of the Upper Volta Rivers*, Paris 1987, s. 94.

²⁷ *Tenga* (j. moore) – ziemia.

²⁸ T. Tamari, *op. cit.*, s. 239.

zać, ma moim zdaniem miejsce na badanym terenie, wśród społeczności Nioniosi. Z punktu widzenia teorii archeologii możliwym stałoby się badanie przejścia od kultury żywej do kultury archeologicznej, będącej przecież jedynie pewnym konstruktym myślowym²⁹. Jakże zatem elementy kultury materialnej można poddać analizie etnoarcheologicznej?

Pochówki „władców ziemi” – pitosy

Związki zachodzące między instytucją „władcy ziemi” a kulturami archeologicznymi, można podzielić zasadniczo na trzy strefy. Pierwsza z nich związana jest z szeroko pojętą sztuką, przejawiającą się zwłaszcza w maskach kultowych czy rzeźbach³⁰. Druga strefa związana jest z lokalnymi tradycjami ceramicznymi³¹. Natomiast trzecia z nich obejmuje formy pochówków „władców ziemi”, i to ona jest głównym przedmiotem mojej analizy. Według mnie sztuka, tradycje ceramiczne oraz formy pochówków mogą uchodzić za łącznik między kulturą żywą a archeologiczną w badanej społeczności.

Na poziomie pochówków łączność ta przejawia się silnym zróżnicowaniem między pochówkami *tengsoba*, a pochówkami Mossi. W obu przypadkach preferowana jest inhumacja. Wśród Mossi jednak, zawinięte w całun zwłoki składa się bezpośrednio do jamy w ziemi³². Natomiast niektóre pochówki „władców ziemi”, zawierają dwa dodatkowe elementy, niewystępujące w praktykach pogrzebowych Mossi. Są nimi kamienna stela, umieszczana na szczycie grobu oraz ceramiczna trumna, w formie jednego bądź dwóch naczyń zetkniętych wylewami. Oba elementy mogą występować razem bądź niezależnie od siebie. Stele bywają umieszczane nad grobem pozbawionym „ceramicznej trumny”. Natomiast pochówek w jednym, bądź dwóch horyzontalnie ułożonych pitosach, również nie musi zostać zwieńczony stelą.

W materiale archeologicznym pochówki w naczyniach pozbawionych kamiennej steli nagrobnej spotykane są na dosyć dużej przestrzeni. Jest to szeroki na ponad 100 kilometrów pas ciągnący się łukowato od zakola Mouhoun³³ aż

²⁹ M. Johnson, *op. cit.*, s. 36–39.

³⁰ A. Schweeger-Hefel, *Die Kunst der Kurumba (Haute Volta, Westafrika)*, „Archiv für Völkerkunde”, 17/18, 1962/63, s. 194–260; *eadem*, *Kult und Kunst der Kurumba : Westafrika*, Wien 1965; *eadem*, *L'art Nioniosi...*; Ch. D. Roy, *Art of the...*; L. Buchalik, *Tradycyjna sztuka Kurumbów*, [w:] *Sztuka Afryki w kolekcjach i badaniach polskich*, red. S. Szafranski, M. Kądziała, M. Tobota, M. Ząbek, Szczecin 2014, s. 465–482.

³¹ A. Mayor, *Ceramic Traditions and Ethnicity in the Niger Bend, West Africa*, „Ethnoarchaeology”, 2 (1), 2010, s. 5–48; A. Mayor, *Traditions céramiques...*

³² A. Degorce, *Les espaces des morts dans les chants funéraires des Moose (Burkina Faso)*, „Journal des africanistes”, 79 (2), 2009, s. 43–63.

³³ Czarna Wolta

Fot. 1. Duże naczynie typu *sînga* w centralnej części kadru, (miejscowość Danaoua, dep. Gourcy), fot. B. Franczyk

po brzegi Nigru w rejonie Tilla-béri³⁴. Pomimo względnie dużej liczby badań, wciąż problematycznym jest przypisywanie tego typu pochówków do którejś z kultur czy grup etnicznych. Dosyć powszechnie przyjmuje się, że można je wiązać z Nioniosi lub z samym substratem Kibse-dogońskim³⁵. Pierwsza możliwość jest zbyt ogólna do prowadzenia bardziej szczegółowych analiz, druga natomiast nie bierze pod uwagę wewnętrznego zróżnicowania wśród pochówków. Uważam, że na pytanie o twórców tego typu obiektów, należy odpowiedzieć uwzględniając wiedzę o współczesnych pochówków w pitosach.

W trakcie prowadzonych przeze mnie badań, udało mi się potwierdzić istnienie świadomości praktyki cho-

wania zmarłych w glinianych naczyniach, w nieodległej przeszłości. „Władca ziemi” z Bougoure uważa, że ostatni *tengsoba* został pochowany w dwóch naczyniach typu *sînga*. Stanowisko w Bougoure jest jednak mocno niszczone przez intensywne prace rolne i poza luźnymi znaleziskami z powierzchni nie zarejestrowano całych naczyń *in situ*. Urzędujący w Teonsgo *foulse-naaba*³⁶ zaznaczył, że po jego śmierci zostaną wykonane naczynia, w którym zostanie złożony do ziemi. Takie pochówki, jego zdaniem, znajdują się w samym Teonsgo, ale przede wszystkim w opuszczonej wsi Rallé. Najciekawszym miejscem jest jednak cmentarz w Seguenega, rozdzielony wąską ścieżką na część przeznaczoną dla *fouli-nanamse*³⁷ oraz *fale-nanamse*³⁸.

³⁴ Bardzo ogólne datowanie tego horyzontu zamyka się w przedziale I – XVI w. AD (A. Mayor, *Traditions céramiques...*, s. 127). Pewnym wariantem tego typu pochówków są groby z pitosami ułożonymi wertykalnie. Jest to jednak relatywnie niewielki horyzont występujący między Mopti a Segou od V do VIII w. AD (A. Mayor, *Traditions céramiques...*, s. 183).

³⁵ A. K. Millogo, L. Koté, *op. cit.*, s. 57.

³⁶ *naaba*, (l.mn. *nanamse*) – w języku moore: szef; w tym przypadku *foulse-naaba* jest „szefem Foulse”.

³⁷ zwrot złożony z dwóch słów w języku moore: *nanamse* – szefowie, *fouli* (forma gramatyczna) – Foulse; „szefowie Foulse”.

³⁸ zwrot złożony z dwóch słów w języku moore: *nanamse* – szefowie, *fale* (forma gramatyczna) – Falense; „szefowie Falense” – grupy zbliżonej do Foulse.

Na obu nekropoliach, częściowo niszczonych przez wodę, wyraźnie widoczne są dobrze zachowane naczynia na zwłoki, znajdujące się bądź to na powierzchni bądź w profilu stanowiska. W Seguenega, podobnie jak w Teonso czy Bougoure, „władca ziemi” podkreśla, iż pochówki w naczyniach są dokonywane do czasów obecnych.

Świadomość istnienia tego typu praktyk nie jest jednak powszechna wśród wszystkich badanych grup skupionych wokół *tengsoba*. „Władca ziemi” z Sonh³⁹ uważa, że takich pochówków w jego miejscowości się nie wykonuje⁴⁰. Podobne zdanie wyraził również *tengsoba* z Zouma-Mossi. Co ciekawe, według niego na drugim brzegu Nakambé (w odległości około 1,5 km) znajdowała się pierwsza lokalizacji wsi Zouma, gdzie na powierzchni zarejestrowano szereg pochówków w pitosach. Również „władca ziemi” z miejscowości Gambo uważa, że pochówków w naczyniach się nie dokonuje. Ze zdaniem tym nie zgadza się natomiast *foulse-naaba* z położonej nieopodal Seguenega. Ta różnica zdań może wynikać z obecności pochówków w pitosach, leżących bezpośrednio pod cmentarzem ze stelami. Według Annemarie Schweeger-Hefel, pochówki w naczyniach znajdowały się w nasypie starszego kurhanu, na którym następnie powstał cmentarz „władców ziemi” w Gambo⁴¹. Bez dokładnych badań archeologicznych, nie udało się określić relacji jaka może zachodzić pomiędzy starszymi pochówkami a nowym cmentarzem. Oraz czy pochówki w pitosach, już w trakcie funkcjonowania nekropoli „władców ziemi”, wciąż były dokonywane.

W przeprowadzonych rozmowach regularnie pojawia się również motyw wędrówki z północy, być może zatem jest to miejsce gdzie powinniśmy szukać bezpośrednich analogii do współczesnych pochówków w pitosach. Na północny zachód od miejscowości Pobé-Mengao, znajduje się stanowisko Danfelenga-Dangombde, będące głównym ośrodkiem wodzostwa Lurum od połowy XVIII wieku⁴². Występujące w jego pobliżu pochówki w naczyniach można z pewnym prawdopodobieństwem wiązać z Kurumbami. Według informatorów, pochówki w pitosach były tam praktykowane jeszcze w latach 60. XX wieku⁴³. Niezwykle trudno ocenić dlaczego społeczność Kurumbów odeszła od tego typu praktyk. Być może miało to związek z opuszczeniem Lurum i powrotem do starych siedzib na przełomie XIX i XX wieku. Wpływu islamu oraz chrześcijaństwa również nie sposób pomi-

³⁹ Prowincja Jatenga, departament Oula.

⁴⁰ Co ciekawe, na cmentarzu *tengsoba* wyraźnie widoczne są na powierzchni wylewy wkopanych w ziemię naczyń, niekiedy wystające spod samej steli kamiennej (stela S. 13). Ten brak świadomości może być spowodowany silnym wpływem rodziny, której członkowie wyraźnie podkreślali swój związek z islamem. Samo stanowisko z pochówkami „władców ziemi” jest w części zachodniej zajmowane przez nowe groby mużulańskie.

⁴¹ A. Schweeger-Hefel, *L'art Nioniosi...* s. 258.

⁴² L. Buchalik 2008, *op. cit.*, s. 366.

⁴³ A. Söbel, *Aspekte der Töpferei in Lurum, Burkina Faso*, „Paideuma: Mitteilungen Zur Kulturkunde“, 32, 1986, s. 253.

nać. Dziś taki rodzaj pochówków nie jest praktykowany w Lurum, zachował się jednak w badanej przeze mnie południowej strefie osadnictwa Kurumbów.

Z pochówkami nierozdzielnie związane są również liczne praktyki o charakterze magicznym. W Pobé-Mengao zachowała się opowieść tłumacząca sens pochówków w podwójnych naczyniach. Według tego przekazu, garncarka imieniem Rogdikidga pochowała swoje zmarłe dziecko w dwóch naczyniach glinianych z nadzieją na powrót zmarłego do rodziny⁴⁴. Odzwierciedla to dobrze poświadczane w źródłach etnograficznych przeświadczenie o istnieniu „wcielen” przodków wśród Kurumbów⁴⁵. Nieznajującą dotąd analogii w literaturze praktyką, były dokonywane jeszcze niedawno towarzyszące pochówki zwierzęce. W opinii informatora z Seguenega, ciału zmarłego *foulse-naaba* złożonego do leżących na boku dwóch naczyń typu *sīnga*, towarzyszył kogut oraz pies. Pierwsze ze zwierząt postrzegane było jako symbol nowego dnia i być może również ponownego „wcielenia”. Natomiast pies uważany był za strażnika domu. Jednakże dokładna analiza pochówków towarzyszących wciąż wymaga pogłębionych studiów.

Podsumowując, pochówki w glinianych naczyniach dokonywane były w południowej strefie osadnictwa Kurumbów w nieodległej przeszłości. Ich potencjalny związek z ludnością zamieszkującą Lurum poświadcza lokalna tradycja ustna. Stąd uprawnionym wydaje się szukanie analogii w pochówkach rejestrowanych archeologicznie w tym właśnie regionie. Godnym pogłębionej dyskusji jest natomiast fenomen zaniku wspomnianych pochówków na północy, a przetrwanie ich w zdominowanej przez Mossi społeczności Nioniosi na południu. Pewne analogie występują również w sferze kultowej oraz związanymi z nią wierzeniami na temat życia pozagrobowego czy strefami tabu. Zatem, czy pochówki w pitosach są jedynymi obiektami grobowymi, co do których możemy doszukiwać się analogii z „północą” zarówno o charakterze materialnym jak i niematerialnym?

Pochówki „władców ziemi” – stele

Wraz z pochówkami w pitosach, kamienne stele nagrobne są jednym z elementów łączących społeczności żywe z kulturami archeologicznymi. Co więcej, pomimo wysokiego poziomu akulturacji, stele kamienne wykonywane były do niedawna na badanym przeze mnie obszarze. Ich forma oraz sposób wykonania łądząco przypomina stele z Lurum. Natomiast w warstwie kultowej, czynności związane z kultem przodków, w których stele kamienne odgrywają ważną rolę przetrwały jedynie na południu. Aby w pełni zrozumieć fenomen współczesnych stel nagrobnych, należy moim zdaniem przeanalizować sposób opracowania ich formy, a następnie odnieść je do relacji, jakie mogą zachodzić z ich „użytkowni-

⁴⁴ *Ibidem*, s. 253.

⁴⁵ L. Buchalik, *Narodziny u Kurumbów*, „Lud”, 85, 2001, s. 223–238.

kami”⁴⁶. Za podsumowanie może natomiast posłużyć archeologiczne stanowisko Kissi w północnym Burkina Faso, gdzie zarejestrowano jedno z najstarszych stel kamiennych w tym regionie.

Pierwsze dane na temat kamiennych stel z północnego Burkina Faso pochodzą z prac prowadzonych przez zespół austriackich etnologów w latach 60. i 70. Do 1980 roku Annemarie Schweeger-Hefel zarejestrowała 36 cmentarzy z kamiennymi stelami. Co więcej, miała świadomość istnienia kolejnych 8 cmentarzy, do których jednak – z różnych powodów – nie miała dostępu. Szacowana przez nią liczba kamiennych stel wynosiła 4439 sztuk, podzielonych na 2 podstawowe grupy:

- grupa I – najliczniejsza, składająca się z kamiennych płyt bez śladów zdobień;
- grupa II – rzeźbione stele kamienne z liniami rytymi.

Ostatnia z grup została podzielona na 5 typów, które zostały wyróżnione na podstawie analizy 162 stel z 19 cmentarzy „władców ziemi”⁴⁶.

Niektóre formy, w mniemaniu autorki opracowania, wskazują na płeć zmarłego, o czym świadczyć mają układy linii rytych⁴⁷. Nie przeprowadzono jednak żadnych badań archeologicznych i antropologicznych, które potwierdziłyby te przypuszczenia, stąd interpretacja części z nich jest wciąż umowna. Obecność pochówków kobiet „władców ziemi” na cmentarzach *tengsoba* nie jest wykluczona. W opinii informatorów z miejscowości Sonh, pochówki takie były dokonywane w nieodległej przeszłości. Natomiast wśród informatorów nie zachowała się pamięć o jakimkolwiek związku konkretnej steli ze zmarłą kobietą. Odpowiedź na pytanie, czy kamienne stele mogą w jakikolwiek sposób wskazywać na płeć zmarłego, wymagać będzie dalszej analizy.

Przygotowanie samej steli nagrobnej, wymagało zarówno przynależności do rodu zmarłego, jak i odpowied-

Fot. 2. Stela kamienna z cmentarza „władców ziemi” w miejscowości Sonh (dep. Oula), fot. B. Franczyk

⁴⁶ A. Schweeger-Hefel, *Steinskulpturen der Nyonyosi aus Ober-Volta*, Wien 1980, s. 70–71.

⁴⁷ Eadem, *L'art Nioniosi...*, s. 267.

nio dobranej techniki wykonania. Według informatorów, stela przygotowywana jest głównie przez zięcia zmarłego⁴⁸. Natomiast w rejonie Pobé-Mengao wykonywana była przez męskich przedstawicieli rodziny zmarłego, wywodzących się z rodu Sawadogo. Przy obróbce granitowych bloków kamiennych stosowano dwie techniki. Pierwsza z nich, zarejestrowana w miejscowości Bourzanga polegała na wykorzystaniu ognia, aby osłabić i rozłupać skałę. Druga natomiast, pojawiająca się w okolicach wspomnianego Pobé-Mengao, na wykorzystaniu naturalnej porowatości skały, z której odłupywano granitowe płyty przy pomocy tłuczka⁴⁹. Tak opracowane płyty transportowane były następnie na cmentarz, gdzie ustawiano je nad grobem zmarłego.

Cmentarzysko jak i miejsce obróbki takich stel zostało zarejestrowane w trakcie polsko-burkińskiego projektu etnoarcheologicznego realizowanego pod koniec 2016 roku⁵⁰. W odległości około 2,5 km na północny zachód od miejscowości Pobé-Mengao, tuż obok wspomnianego wcześniej stanowiska Danfelenga-Dangombde, znajdują się dwa wzgórza określane w tradycji ustnej mianem *Agulodergera*⁵¹. W bezpośredniej bliskości północnego stoku „wzgórza E” znajduje się niewielkie skupisko (wychodnia) szarych głazów granitowych noszących ślady intencjonalnej obróbki. Wyraźnie widoczne są długie odbicia, z których mogły zostać uformowane płyty kamienne. Na powierzchni wokół wychodni zalega warstwa odłupków, z których przynajmniej część nosi ślady obróbki wykonanej przez człowieka. Nie zarejestrowano jednak jakichkolwiek elementów naczyń ceramicznych lub śladów ognia. Prowadzić to może do wstępnej konkluzji, iż stanowisko to służyło wyłącznie do pozyskiwania surowca kamiennego metodą odbić przy pomocy tłuczka. Jakikolwiek inne działania niż obróbka kamieniarska nie miały miejsca. Wymaga to jednak jeszcze pogłębionych studiów, zwłaszcza nad materiałem z którego wykonywane były stele transportowane na nieodległe cmentarzysko.

Cmentarzysko, na którym przypuszczalnie wykorzystywano wspomniane stele granitowe znajduje się w odległości ok. 240 m od wychodni w pobliżu „wzgórza E”. Stanowisko otaczające od północy i zachodu „wzgórze W” jedynie w niektórych przypadkach zajmuje stoki wzgórza. Składa się ono z wyraźnie widocznych na powierzchni ziemi granitowych stel nagrobnych oraz niskich kręgów kamiennych wykonanych z lokalnego zlepieńca. Umieszczane w centrum kręgu stele

⁴⁸ Inf. Moumouni Zallé [Seguenega: XI/2017], A. Schweeger-Hefel 1980, *op. cit.*, s. 71.

⁴⁹ A. Schweeger-Hefel 1966, *op. cit.*, s. 256.

⁵⁰ *Prahistoria królestwa Lurum. Polsko-Burkińska prospekcja etnoarcheologiczna w departamencie Pobe Mengao (prowincja Soum)* – projekt realizowany był na przełomie października i listopada 2016 roku, brali w nim udział: Krzysztof Rak z Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz autor niniejszego artykułu.

⁵¹ Inf. Ismael Sawadogo [Pobé-Mengao: XI/2016] – nazwa w języku koromfe podana przez informatora - w trakcie badań zostały roboczo określone jako „wzgórze W” oraz „wzgórze E”.

tylko gdzieśgdzie zachowały się *in situ*. Z racji dużej powierzchni stanowiska oraz ograniczonego czasu pracy, ilość założeń grobowych można wstępnie ocenić na około 20–30. Dalsze prace mogłyby rzucić światło na rozwój stanowiska, jego relację w stosunku do nieodległego Danfelenga-Dangombde oraz związek z pochówkami w pitosach.

Wykonywane obecnie stele przeznaczone są dla grupy osób wywodzących się z Nioniosi. Jak zostało to już wspomniane wcześniej, kamienne stele umieszczane były na grobach *tengsoba*. Pełniący podobną do niego rolę – *foulse-naaba*, również mógłby liczyć na pochówek ze stelą. Taki zabieg miał miejsce w Seguenega, Rallé oraz Teonsgo. W tym ostatnim przypadku, na murze okalającym dwa groby ostatnich *foulse-naaba*, zachowały się daty śmierci – 1986 oraz 1998/2011, wskazujące na prawdopodobny czas powstania stel. Być może również pochówki kobiet z rodzin „władców ziemi” wieńczone były stelami. Kolejną grupą, która honorowana jest po śmierci kamiennymi stelami to szeroko pojęta „starszyzna”. Takie pochówki zarejestrowano w Gambo oraz Seguenega. We wspomnianym Teonsgo znajduje się również drugi cmentarz, na którym pochowani są *bugo*⁵² oraz „szefowie myśliwych”⁵³. Obecny *bugo* pełni jednocześnie rolę „szefa myśliwych”, co według informatora, jest sytuacją nową – dotąd bowiem oba stanowiska były rozdzielone⁵⁴. O ile instytucja „szefa myśliwych” pojawiła się w badaniach po raz pierwszy, o tyle pochówki *bugo* pojawiają się również na cmentarzysku w Gambo, gdzie tworzą osobną strefę składającą się w większości ze stel granitowych⁵⁵.

Relacja łącząca wszystkie osoby bądź grupy dla których wykonywane były stele opiera się moim zdaniem, na szczególnym związku z pamięcią o przeszłości. Każdy zmarły, dla którego sporządzona została stela, uchodził w powszechnym mniemaniu za Nioniosi. Nie jest to jednak równoznaczne ze stwierdzeniem, że każdy Nioniosi zostanie uhonorowany kamienną stelą. Na tym poziomie analizy wykluczyć należy również związki z konkretnymi rodami, ponieważ poza spotykanymi na północy Sawadogo, „władcami ziemi” są również przedstawiciele rodów Zallé, Bellem czy Oueremi. Co więcej, to samo nazwisko mogą nosić kowale, których pochówków nie dokonuje się na cmentarzu „władców ziemi” co podkreśla informator⁵⁶. Przynależność do starszyzny, bądź do bliskiej rodziny *tengsoba*

⁵² *bugo*, l.mn. *buguba* (j. moore) – kapłan-jasnowidz, przygotowuje lekarstwa, odpowiedzialny również za odprawianie niektórych rytuałów; A. Söbel, *op. cit.*, s. 251; A. Schweeger-Hefel 1980, *op. cit.*, s. 21.

⁵³ Jest to 5 stel wolnostojących (4 z szarego granitu bez zdobień, jedna z czerwonego laterytu z liniami rytymi) oraz jedna „widelcowata” otoczona murem.

⁵⁴ Inf. Michel Zallé [Teonsgo: XI/2017].

⁵⁵ Niestety, „władca ziemi” z Gambo nie wyraził zgody na zadokumentowanie stel ze strefy dla *bugo*.

⁵⁶ Inf. *foulse-naaba* [Seguenega: XI/2017].

Fot. 3. Cmentarz *bugo* i „szefów myśliwych” w Teonsgo (dep. Seguenega), fot. B. Franczyk

(prawdopodobne pochówki kobiet), niejednokrotnie wystarcza do stworzenia steli zmarłemu. Istnienie relacji między tymi osobami a formami pochówku, w mojej opinii, wiąże się z bliskością lub partycypacją we „władzy pamięci” rozumianej jako pewna szczególna relacja z „przeszłością”. „Władca pamięci” jako dysponent pamięci o przeszłości, poprzez praktyki o charakterze kultowym⁵⁷ dokonuje działań podtrzymujących ową pamięć. Materialnym świadectwem tejże „przeszłości” są również kamienne stele ustawiane nad grobami. Ich obecność podtrzymuje i replikuje pamięć o zmarłym. Tym samym sprawowanie „władzy pamięci” w równym stopniu dotyczy tak żywych jak i zmarłych⁵⁸.

To mityczne pojmowanie „przeszłości” znajdujące swoje odzwierciedlenie w formie obrządku pogrzebowego oraz kulcie, może być jedną z płaszczyzn etnoarcheologicznej analizy zanikającej kultury Nioniosi. Jest to jednak praca, która

⁵⁷ „Władcy ziemi” są również kapłanami lokalnego kultu przodków

⁵⁸ temat sprawczości „zmarłych” poruszony został szczególnie w: E. Domańska, *Nekros. Wprowadzenie do ontologii martwego ciała*, Warszawa 2017; natomiast szczególna relacja między żywymi a „żywymi zmarłymi” w: J.S. Mbiti, *Afrykańskie religie i filozofia*, Warszawa 1980.

stanowczo wykracza poza ramy tego opracowania. Proponuję natomiast zwrócić się w kierunku źródeł archeologicznych w celu odnalezienia analogii do owych materialnych łączników z „przeszłością”.

Położone w prowincji Oudalan stanowisko Kissi jest dużym stanowiskiem osadniczym funkcjonującym między I a XII w. AD, w skład którego wchodziły również cmentarzyska⁵⁹. Ich charakterystycznym elementem jest obecność kręgów kamiennych oraz stel nagrobnych. Te ostatnie wykonywane były z materiału pozyskiwanego w promieniu do 60 km⁶⁰ i ludzko przypominają stele przygotowywane przez Nioniosi. Co więcej, wspomniane kręgi kamienne pojawiają się zarówno w Kissi, jak i okolicach miejscowości Pobé-Mengao⁶¹. Niektóre z nich otaczają pojedynczą płytę kamienną, w czym nawiązują do opisanych powyżej pochówków z rejonu wzgórz *Aguloderga*. Niezwykle ciekawą jest koncepcja migracji społeczności zamieszkującej Kissi, na zachód i połączenie jej z migrującymi Tellemami, co mogłoby doprowadzić do ukształtowania się kultury Kurumbów⁶². Analiza porównawcza danych pozyskanych w Kissi oraz materiału etnograficznego może być zatem nieocenioną pomocą w poszukiwaniu odpowiedzi na pytania o najdawniejsze dzieje Nioniosi.

Podsumowanie

Ekspansja Mossich oraz ich dominacja polityczna i militarna nad podbitą ludnością nie doprowadziła do całkowitej akulturacji tej ostatniej. Zachowanie prerogatyw kultowych wśród wywodzących się z Nioniosi „władców ziemi” oznacza, iż w ramach tej działalności mogły zachować się elementy kultury materialnej właściwe społecznościom autochtonicznym. Zarówno sztuka jak i tradycje ceramiczne oraz pochówki *tengsoba* wydają się być najwłaściwszymi poziomami analizy etnoarcheologicznej. Porównanie danych pozyskanych zarówno metodami właściwymi etnografom jak i archeologom pozwala na wnioskowanie o niedostępnej przeszłości. Natomiast dzięki zastosowaniu „bezpośredniej metody historycznej” analogie między dynamiczną przeszłością a statycznymi źródłami będą miały wyższy poziom prawdopodobieństwa.

⁵⁹ S. Magnavita, *Sahelian crossroads: Some aspects on the Iron Age sites of Kissi, Burkina Faso*, [w:] *Crossroads/ Carrefour Sahel: Cultural and technological developments in first millennium BC/ AD West Africa*, red. S. Magnavita, L. Koté, P. Breunig, O.A. Idé, 2009, s. 79–104.

⁶⁰ S. Magnavita, *1500 Jahre am Mare de Kissi: Eine Fallstudie zur Besiedlungsgeschichte des Sahel von Burkina Faso*, Frankfurt am Main 2015, s. 121. Według autorki opracowania jednym z miejsc pozyskiwania surowca miały być okolice Djibo.

⁶¹ A. Schweeger-Hefel, *Zur Frage megalithischer Elemente bei den Kurumba (Ober-Volta, Westafrika)*, „Zeitschrift für Ethnologie“, Bd. 88, H. 2, 1963, s. 266–292.

⁶² S. Magnavita, *1500 Jahre...* s. 151–152.

Przeprowadzone badania skupiały się na rejestracji cmentarzysk ze stelami nagrobnymi oraz pochówków w pitosach. Oba elementy wciąż są obecne na cmentarzach „władców ziemi”. O ile przygotowywanie stel nagrobnych wydaje się bardziej rozpowszechnione, o tyle pochówki w naczyniach dokonywane były do niedawna jedynie w kilku miejscach. Stele ustawiane są nad grobami osób związanych z *tengsoba*. Przysługują one również osobom posiadającym specjalną więź z przeszłością, które określam mianem „władców pamięci”. Zapewne pogłębiona analiza porównawcza stel kamiennych ze stanowiska Kissi mogłaby rzucić nowe światło na formowanie się zbliżonego horyzontu w badanym przeze mnie regionie – podobnie jak analiza pochówków w naczyniach, tak powszechnych w materiale archeologicznym z prowincji Soum, a nieobecnych we współczesnym kontekście etnograficznym tego regionu. Istnienie świadomości migracji „z północy” może być jednym z kluczy do lepszego zrozumienia współczesnych pochówków w naczyniach w południowej Jatendze.

Trwająca od kilku wieków akulturacja Nioniosi przez Mossi spowodowała przyjęcie stylu życia oraz języka zdobywców. Obecnie bardzo wyraźny jest wpływ wielkich religii monoteistycznych (islam i chrześcijaństwa) widoczny na samych cmentarzach „władców ziemi”. Niebagatelną rolę odgrywa również globalizacja i migracja młodych osób do miast. Przejście do kultury prefiguratywnej jest zatem nieodwracalne i nieuniknione. Jednocześnie w tak niewielkiej społeczności, gdzie wiedza o przeszłości przekazywana jest poprzez kontakt z „władcami ziemi”, stopniowo dochodzi do zaniku pamięci o przeszłości pojmowanej lokalnie. Przeszłość i przekonanie o wspólnej historii są elementami tworzącymi określoną społeczność.

Mgr Bogusław Franczyk, absolwent archeologii na Uniwersytecie Jagiellońskim, obecnie doktorant na Uniwersytecie Warszawskim oraz magistrant w Instytucie Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Warszawskiego. Zajmuje się przemianami społeczno-kulturowymi w północnym Burkina Faso. Wykorzystując podejście etnoarcheologiczne, stara się zrozumieć relację, jaka zachodzi między współczesnymi tradycjami ceramicznymi a tożsamością etniczną.

Bibliografia

- d'Aquino, Patrick & Dicko, Saïdou, *Contribution à l'histoire du Djelgodji (Burkina Faso). Les bases historiques de l'occupation peule de l'espace.*, [w:] *Figures Peules*, red. Botte R., Boutrais J., Schmitz J., Paris 1999, s. 267–286.
- Binford, Lewis, R., *Bones: Ancient Men and Modern Myths*, San Diego 1981.
- Buchalik, Lucjan, *Narodziny u Kurumbów*, „Lud”, 85, 2001, s. 223–238.

- Buchalik, Lucjan, *Wodzowie Kurumbów i ich królestwa (Burkina Faso)*, „Forum Politologiczne”, 7 – Przywódcy i przywództwo we współczesnej Afryce, 2008, s. 353–383.
- Buchalik, Lucjan, *Niewolnicy kobiet, czyli pokrewieństwo żartów Dogonów i Kurumba: studium z etnohistorii Afryki Zachodniej*, Wrocław 2009.
- Buchalik, Lucjan, *Archeologia i tradycja ustna. Próba rekonstrukcji historii regionu na przykładzie królestw Kurumbów (Burkina Faso)*, [w:] *Afryka między tradycją a współczesnością. Wybrane przykłady kontynuacji i zmian w historii, polityce, gospodarce i społeczeństwie*, t. 1, red. Wiśniewski R., Żukowski A., Warszawa 2013, s. 113–125.
- Buchalik, Lucjan, *Tradycyjna sztuka Kurumbów*, [w:] *Sztuka Afryki w kolekcjach i badaniach polskich*, red. Szafrński S., Kądziała M., Tobota M., Ząbek M., Szczecin 2014, s. 465–482.
- Degorce, Alice, *Les espaces des morts dans les chants funéraires des Moose (Burkina Faso)*, „Journal des africanistes”, 79 (2), 2009, s. 43–63.
- Domańska, Ewa, *Nekros. Wprowadzenie do ontologii martwego ciała*, Warszawa 2017.
- Izard, Michel, *Introduction à l'histoire des royaumes mossi*, [w:] *Recherches voltaïques*, vol 12–13, Paris – Ouagadougou 1970.
- Izard, Michel, *Gens Du Pouvoir, Gens de la Terre: Les Institutions Politiques de L'Ancien Royaume Du Yatenga (Bassin de la Volta Blanche)*, Paris 1985.
- Izard, Michel & Ki-Zerbo Joseph, *From the Niger to the Volta*, [w:] *General History of Africa. Africa from the Sixteenth to the Eighteenth Century*, t. V, red. Ogot B.A., UNESCO – Paris 1992, s. 327–367.
- Johnson, Matthew, *Teoria archeologii. Wprowadzenie*, Kraków 2013.
- MacEachern, Scott, *Foreign Countries: The Development of Ethnoarchaeology in Sub-Saharan Africa*, „Journal of World Prehistory”, 1996, vol.10/3, s. 243–304.
- Magnavita, Sonja, *Sahelian crossroads: Some aspects on the Iron Age sites of Kissi, Burkina Faso*, [w:] *Crossroads/Carrefour Sahel: Cultural and technological developments in first millennium BC/AD West Africa*, red. Magnavita S., Koté L., Breunig P., Idé O.A., 2009, s. 79–104.
- Magnavita, Sonja, *1500 Jahre am Mare de Kissi: Eine Fallstudie zur Besiedlungsgeschichte des Sahel von Burkina Faso*, Frankfurt am Main 2015.
- Marchal, Jean-Yves, *Vestiges d'occupation ancienne au Yatenga (Haute-Volta) : une reconnaissance du pays kibga : précédé de : à propos de l'article de Jean-Yves Marchal*, [w:] *Empreintes du passé – Autrepart*, red. Bernus E., Polet J., Quéchon G., 4, Paris 1997, s. 65–104.
- Mayor, Anne, *Ceramic Traditions and Ethnicity in the Niger Bend, West Africa*, „Ethnoarchaeology”, 2 (1), 2010, s. 5–48.
- Mayor, Anne, *Traditions céramiques dans la boucle du Niger: Ethnoarchéologie et histoire du peuplement au temps des empires précoloniaux*, „Journal of African Archaeology Monograph Series. Human Population and Paleoenvironment in West Africa”, t. 7, 2, Africa Magna, Frankfurt am Main 2011.
- Mbiti, John, S., *Afrykańskie religie i filozofia*, Warszawa 1980.
- Millogo, Antoine, K. & Koté Lassina, *Archéologie du Burkina Faso* [w:] *L'Archéologie en Afrique de l'Ouest – Sahara et Sahel*, red. Vernet R., Nouakchott-Paris 2000, s. 51–58.

- Przybyła, Marcin, *Teoria ewolucji w archeologicznych badaniach nad dawnymi społeczeństwami*, Prace Archeologiczne 67, Kraków 2014.
- Roy, Christopher, D., *Art of the Upper Volta Rivers*, Paris 1987.
- Schweeger-Hefel, Annemarie, *Die Kunst der Kurumba (Haute Volta, Westafrika)*, „Archiv für Völkerkunde“, 17/18, 1962/63, s. 194–260.
- Schweeger-Hefel, Annemarie, *Zur Frage megalithischer Elemente bei den Kurumba (Ober-Volta, Westafrika)*, „Zeitschrift für Ethnologie“, Bd. 88, H. 2, 1963, s. 266–292.
- Schweeger-Hefel, Annemarie, *Kult und Kunst der Kurumba : Westafrika*, Wien 1965.
- Schweeger-Hefel, Annemarie, *L'art Nioniosi*, „Journal.....“, 36 (2), 1966, s. 251–332.
- Schweeger-Hefel, Annemarie, *Steinskulpturen der Nyonyosi aus Ober-Volta*, Wien 1980.
- Stahl, Ann, B., *Concepts of Time and Approaches to Analogical Reasoning in Historical Perspective*, „American Antiquity“, 58, 1993, no. 2, s. 235–260.
- Stöbel, Arnulf, *Aspekte der Töpferei in Lurum, Burkina Faso*, „Paideuma: Mitteilungen Zur Kulturkunde“, 32, 1986, s. 239–262.
- Tamari, Tal, *The Development of Caste Systems in West Africa*, „The Journal of African History“, 32 (2), July 1991, s. 221–250.
- Tymowski, Michał, red. *Historia Afryki do początku XIX w.*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1996.
- Tymowski, Michał, *Państwa Afryki przedkolonialnej*, Wrocław 1999.
- Zahan, Dominique, *Pour une histoire des Mossi du Yatenga*, „L'Homme“, 1, 1961, no. 2, s. 5–22.

SEBASTIAN TEUSZ

JULIUS EDUARD TEUSZ (1845–1912) – BIOLOG, ODKRYWCA, PODRÓŻNIK

Słowa kluczowe:

Julius Eduard Teusz, *sotalia teuszii*, Angola, Kongo (*l'Etat indépendant du Congo*, *Comité d'études du Haut-Congo*), Kamerun

Czas aktywności Eduarda Teusza¹ (1845–1912) przypadł na najciekawszy okres zmagania europejskich mocarstw o afrykańskie kolonie, zwany Wyścigiem o Afrykę (*Scramble for Africa*). W tym czasie główne mocarstwa europejskie starały się wzmocnić (Wielka Brytania, Francja), utrzymać (Portugalia) lub zbudować (Belgia, II Rzesza) imperia kolonialne. W początkowym okresie, od 1885 r., relacje między mocarstwami opierały się na ustaleniach zawieranych w międzynarodowych traktatach, z których kluczowe znaczenie miała konferencja berlińska (kongijska) z lat 1884–1885. Jednym z jej najważniejszych efektów było ustanowienie obszaru dorzecza Konga własnością belgijskiego króla Leopolda II. Pozostałą część traktatu stanowiły ustalenia dwustronne pomiędzy europejskimi państwami w zakresie podziałów terytorialnych

Fotografia Eugena Zintgraffa z 1888 roku, Kamerun

¹ Pierwszego imienia nie używał. Widnieje ono jedynie w akcie chrztu. We wszystkich pozostałych źródłach, także w autografach, pojawia się tylko jego drugie imię.

na spornych obszarach². Mimo zawartych umów państwa europejskie, poprzez swych wysłanników, starały się zająć możliwie jak największe obszary. W tym celu organizowano ekspedycje, które oprócz oficjalnych celów badawczych prowadziły również działalność wywiadowczą, polegającą na sprawdzeniu możliwości wykorzystania rzek czy zdobyciu przychylności rdzennej ludności. Eduard Teusz miał możliwość uczestniczenia w tych wydarzeniach, pracując kolejno dla: Niemców przy sprawdzaniu żeglowności rzeki Kuango (1879–1881), Belgów, tworząc podwaliny Niezależnego Państwa Kongo (1881–1884), i ponownie dla Niemców jako plantator w Kamerunie (1885–1894).

Postać Eduarda Teusza wydaje się być ciekawa z kilku powodów. Po pierwsze, można go zaliczyć, obok Leona Cienkowskiego, Antoniego Wagi, Antoniego Rehmana i Stefana Szolc-Rogosińskiego³, do nielicznych Polaków biorących udział w eksplorowaniu „Czarnego Lądu”. Kolejnym powodem jest jego dorobek naukowy. Teusz, będąc wykształconym botanikiem, przyczynił się do odkrycia gatunków, które nazwał swoim nazwiskiem lub na cześć innych osób. Trzecim powodem są niezwykle ciekawe koleje życia. W czasie swoich wypraw spotykał on czołowych podróżników angielskich, portugalskich, belgijskich, austriackich i oczywiście niemieckich. Życiorys Teusza może być przykładem kariery w koloniach, jaka była możliwa dla zdeterminowanego Europejczyka. Należy też zaznaczyć, że jego postać jest obecnie niemal kompletnie zapomniana. Nie wspominają o nim opracowania opisujące podbój Afryki, a w źródłach jego nazwisko jest w najrozmaitszy sposób przekręcane. Nawet jego największe odkrycie – delfin gatunku *sousa teuszi* – jest w polskiej terminologii nazywany garbogrzbietem atlantyckim⁴.

Jedyny dostępny biogram można znaleźć w *Biographie Coloniale Belge*⁵, nie jest on jednak kompletny. Skupia się na pierwszych latach pobytu Teusza w Afryce i urywa się na 1884 r. Kolejne opracowania powielają zawarte w nim informacje⁶. Aby zweryfikować daty narodzin, małżeństwa i śmierci, autor posłużył się archiwaliami⁷.

² P. Curtin, S. Feierman, L. Thompson, J. Vansina, *Historia Afryki*, tłum. Marek Jannasz, Gdańsk 2003, s. 552.

³ J. Szaflarski, *Poznanie Czarnego Lądu*, Wrocław 1967, s. 217–223.

⁴ W. Cichocki i in., *Polskie nazewnictwo ssaków świata*, Warszawa 2015, s. 189.

⁵ *Biographie Coloniale Belge*, t. 2, Institut Royal Colonial Belge, Brussel 1951, s. 903.

⁶ B. Heintze, *Exploradores Alemães em Angola (1611–1954)*, Verlag Otto Lembeck, Frankfurt am Main 2007, <http://www.frobenius-institut.de/images/downloads/exploradores> (9.07.2018) oraz <http://abergo1.e-monsite.com/medias/files/allemands4.pdf> [dostęp: 9.07.2018].

⁷ Akt chrztu z księgi parafialnej w Zakrzewie, akt małżeństwa z Berlina oraz akt zgonu z Lüb-ben – skany w posiadaniu autora pozyskane ze stron genealogicznych: ancestry.org (akt małżeństwa – obecnie niedostępny), metрки.genbaza.pl (akt chrztu, akta parafialne parafii Zakrzewo – obecnie niedostępny, oryginalna księga w Archiwum Diecezji Koszalińskiej). Akt zgonu z Archiwum Miejskiego w Lüb-ben, sygn. S 39 (45/1912).

Podstawowym dziełem, opisującym pierwszą wyprawę Teusza do Afryki, jest relacja Aleksandra von Mechowa⁸, uzupełniona przez późniejszą pracę misjonarza Michaela Plancquaerta⁹. Okres kontraktu w Kongo przedstawia najbliższy współpracownik Eduarda Teusza – Pechuël-Loesche¹⁰. Ciekawymi źródłami są również wspomnienia innych podróżników, w których Teusz występuje okazjonalnie¹¹. Czas jego pracy w Kamerunie ilustrują głównie specjalistyczne niemieckie czasopisma rolnicze oraz lokalne gazety, a uzupełnia go relacja jego współpracownika, Otta Köthe¹².

Wczesne lata

Julius Eduard Teusz urodził się 8 stycznia 1845 r. w Łąkiech w powiecie złotowskim (*Lanken, kriest Flatow*) jako nieślubne dziecko Franza Teusza (1815–1888) i Caroliny Hasse (1818–1897). Chrzest odbył się 19 stycznia 1845 r. w Zakrzewie, w którym tradycyjnie chrzcili się Polacy mieszkający w północnej Wielkopolsce. Nie udało się ustalić żadnych faktów dotyczących dzieciństwa, młodości i wykształcenia Eduarda Teusza¹³.

Mataiza

Pierwsze potwierdzone informacje o Teuszu pochodzą z okresu, kiedy pracował w Królewskim Ogrodzie Botanicznym w Berlinie¹⁴ na stanowisku starszego pomocnika (niem. *Obergehilfer*), co sugeruje, na zasadzie podobieństwa z biogramami innych botaników pracujących na tym stanowisku, że mógł ukończyć jedną ze szkół rolniczych (niem. *Pomologische Institut*¹⁵). W tym czasie został zaproszony do ekspedycji naukowej finansowanej przez państwo niemieckie. Nowopowstałe po zjednoczeniu imperium metodycznie rozwijało bazę informacji, które miały posłużyć do budowy przyszłej potęgi kolonialnej. Wyprawy tego rodzaju cechowały się

⁸ A. von Mechow, *Bericht über die von ihm geführte Expedition zur Aufklärung des Kuango-Stromes* (1878/81); *Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, 1882, s. 475–489.

⁹ M. Plancquaert, *Les Jaga et les Bayaka*, Brussel 1932.

¹⁰ E. Pechuël-Loesche, *Kongoland*, Jena 1887; E. Pechuël-Loesche, *Herrn Stanley's Partisane und meine offiziellen Berichte vom Kongolande*, Leipzig 1886.

¹¹ Do najważniejszych należy zaliczyć: H. Wissmanna, H. Capela i R. Ivensa, H. M. Stanleya, O. Baumana, E. Zintgraffa.

¹² <http://web.archive.org/web/2016111215102/http://cekor.de/opa-02.htm> [dostęp: 18.07.2018].

¹³ Być może pewien wpływ na wybór przyszłego zawodu wywarł słynny pianista Johann Larass, który przebywał w nieodległym Skicu, gdzie zaprojektował przyspalcowy park.

¹⁴ Miejszem pracy była palmiarnia (*Palmenhaus*) i *Victoria Regia-Haus*, A. von Mechow, *Expeditionsbericht von ihm nach seinem Tagebuch verfasst, herausgegeben von Beatrix Heintze*, s. 104, <http://publikationen.ub.uni-frankfurt.de/frontdoor/index/index/docId/46437> [dostęp: 25.09.2018].

¹⁵ Dokumenty dotyczące szkolnictwa w tym okresie znajdują się w Tajnym Archiwum Państwowym Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego (*Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz*) w Berlinie i wymagają sprawdzenia.

solidnym przygotowaniem. Podróż von Mechowa była trzecią, po wyprawach Otto Schütta (1877) i Maxa Buchnera (1878), skierowaną do zbadania południowej części dorzecza Konga. Była to też przedostatnia eksploracja niemiecka tego regionu. Badanie zakończyła podróż Richarda Büttnera (1885). Cechą charakterystyczną tego rodzaju ekspedycji był szczególnie rygorystyczny dobór kandydatów, którzy musieli posiadać specjalistyczną wiedzę, potrzebną na miejscu. Najczęściej były one dużo mniejsze niż wyprawy organizowane przez inne kraje europejskie, a na czele często stał były wojskowy, do którego władze w Berlinie miały pełne zaufanie¹⁶. Ekspedycja, pod kierownictwem austriackiego majora Fridricha Alexandra von Mechowa, miała na celu zbadanie środkowego i dolnego biegu Kwango oraz sprawdzenie możliwości dotarcia tą drogą do rzeki Konga¹⁷.

6 kwietnia 1878 r. von Mechow z Teuszem i cieślą okrętowym Bugslagiem przybyli do Saint-Paul de Loanda. Przez półtora roku trwały przygotowania do wymarszu¹⁸. Głównym problemem był brak tragarzy i najemników do ochrony podróżnych. Uczestnicy wypraw w głąb lądu często zaznaczali, że miejscowi bali się wyruszać w interior. Było to spowodowane nieznajomością terenu oraz obawą przed mieszkańcami lasów, którzy w strachu przed handlarzami niewolników agresywnie reagowali na obcych. W czasie oczekiwania, 22 marca 1880 r. doszło do krótkiego spotkania z Hermanem von Wissmannem¹⁹. Podczas spotkania podróżnicy wzniesli toast za zdrowie cesarza Wilhelma I obchodzącego tego dnia urodziny. Uczestnikami spotkania byli również Paul Pogge i Max Buchner. Ostatecznie wyprawa składała się, oprócz trzech białych, ze 115 tragarzy. 12 czerwca 1880 r. badacze dotarli do Malange, a 17 lipca do wioski Kwango, gdzie zostali dobrze przyjęci przez wodza Bayaka, noszącego, na cześć pierwszego ich władcy, tytuł Mwata Yamvo²⁰. Byli oni pierwszymi białymi, którzy dotarli do tego terytorium. Jednym z подарunków dla króla miał być karabin Mauser z zapasem amunicji przekazany przez Teusza²¹. W związku z nieufnością Bayaka wobec obcych Eduard został zatrzymany w wiosce jako zakładnik (choć traktowano go jak gościa). W tym czasie von Mechow i Bugslag, wraz z 19 tragarzami, 23 września popłynęli Kwango, aby sprawdzić żeglowność rzeki. 9 października dotarli do dopływu Kwilu, a następnie drogą lądową wrócili do obozu, w którym zostawili

¹⁶ M.B. Gornung, J. G. Lipiec, I. N. Olejnikow, *Historia poznania Afryki*, Warszawa 1977, s. 374; J. H. L. Baker, *Odkrycia i wyprawy geograficzne*, Warszawa 1959.

¹⁷ A. von Mechow, *Bericht...*, s. 475–489.

¹⁸ Żle to świadczy o organizatorach wyprawy. Stanley potrafił zorganizować 187 ludzi do swojej wyprawy w 1871 r. w niecałe dwa tygodnie. T. Szafar, *Odkrycie Afryki*, Warszawa 1974, s. 284.

¹⁹ H. von Wissmann, *Unter deutscher Flagge quer durch Afrika: von West nach Ost*, Berlin 1889, s. 11.

²⁰ W latach 1874–1883 był nim Mbumb I Muteba Kat.

²¹ A. Lepitre, *Les Allemands au Congo*, „Bulletin de la Societe de geographie de Lyon”, t. 4, Lion 1881, s. 462.

Teusza (zresztą bardzo zadowolonego z pobytu w kraju Bayaka)²². Obszar ich badań obejmował swoim zasięgiem całą środkową nieckę Kwango, między progami Kingushi w stanowisku górnym i Wodospadem Franciszka Józefa w stanowisku dolnym. Jak pisze biograf Eduarda Teusza, „ta pierwsza podróż obudziła w Teuszu chęć przygód i poszukiwań naukowych w dziedzinach zoologii i botaniki”²³. Ciekawa relacja, która w dużej mierze opiera się na raporcie von Mechowa, zawiera informację, że Teusz, podobnie jak inni uczestnicy wyprawy, został zapamiętany przez miejscowych. Jezuicki misjonarz Michael Plancquaert wspomina przydomek „Mataiza”, jaki miał on otrzymać²⁴.

Druga wyprawa – „Partyzanci pana Stanleya”²⁵

W następnym roku, za pośrednictwem Eduarda Pechüel-Loesche, Teusz napisał list intencyjny do Komitetu Studiów Górnego Kongo (*Comité d'études du Haut-Congo*). Inicjatywa ta powstała 25 listopada 1878 r. w ramach pomysłu Leopolda II. Posiadała status organizacji handlowej z kapitałem jednego miliona franków. Do jej głównych zadań należało otwarcie prywatnej kolonii króla na spółki handlowe z całego świata, co miało być źródłem zysków Leopolda II. Henry Morton Stanley został delegowany jako przedstawiciel władcy do przygotowania Konga do ekspansji Europejczyków. 1 września 1881 r. Komitet zaakceptował kandydaturę Eduarda Teusza na stanowisko agronoma na okres trzech lat.

Kontrakt podpisany przez Pechüel-Loesche’a w Brukseli 15 stycznia 1882 r. zakładał: 1) zbadanie możliwości dotarcia do Wodospadów Stanleya od strony oceanu; 2) budowę stacji i plantacji, jeśli warunki z punktu pierwszego okażą się możliwe do zrealizowania; 3) sprawdzenie drogi lądowej z Wodospadów Stanleya do Vivi i zbadanie bogactw naturalnych²⁶. Dalej wymieniano współpracowników: Liévina Van de Velde, Gierowa i Teusza oraz Lindnera. Kolejne punkty opisywały szczegóły kontraktu²⁷.

²² Kilka dni później doszło do spotkania Mechowa z portugalskimi podróżnikami Hermenegildo Capelo i Roberto Ivenssem. H. Capello, C. de Brito; R. Ivens, *From Benguella to the Territory of Yacca: Description of a Journey into Central and West Africa...*, t. 2, London 1882, s. 222–223.

²³ *Biographie...*, op.cit. s. 903.

²⁴ M. Plancquaert, *Les Jaga et les Bayaka du Kwango*, Brussel 1932, s. 133. Przydomek może być fonetyczną wersją nazwiska lub portugalskim określeniem „rzeźnik”. Intensywnie polujący przy użyciu nowoczesnej, a przez to skutecznej broni, Teusz mógł zasłużyć na takie określenie w oczach tubylców. Należy też pamiętać, że pozyskanie (upolowanie) było jedyną metodą sprawdzenia, czy ma się do czynienia z nowym gatunkiem. Wobec wyczerpujących się zapasów żywności, dziczyzna była też cennym źródłem świeżego pokarmu. Liczba występujących zwierząt była tak duża, że jej zasoby wydawały się praktycznie niewyczerpane.

²⁵ Tytuł pracy E. Pechüel-Loesche’a, *Herrn Stanley's Partisane und meine officiellen Berichte vom Kongolande*, Leipzig 1886.

²⁶ E. Pechüel-Loesche, *Kongoland*, Jena 1887, s. 1.

²⁷ E. Pechüel-Loesche podaje w swej pracy, że został on później jednostronnie zmieniony.

21 marca 1882 r. Teusz na pokładzie parowca *Belgique* przybył do Vivi. Towarzyszyli mu Niemiec Gierow i cieśla Schnur. Pod koniec marca 1882 r. Teusz bardzo cierpiał z powodu choroby. Wysoka gorączka unieruchomiła go na kilka tygodni. Jednak, gdy tylko poczuł się lepiej, na nowo podjął badania naukowe, by wzbogacić swoją kolekcję. Okazy spreparowane w tym okresie (rośliny i ptactwo) były regularnie wysyłane do Berlina. Ten okres był dla niego czasem intensywnych polowań. „Bardzo spokojny, z zimną krwią przynosił z polowań wspaniałe zdobycze: antylopy, bawoły, hipopotamy”²⁸.

W lipcu 1882 r. Teusz był towarzyszem Pechüel-Loesche’a w podróży do departamentu Pool w południowej części Konga wraz z eskortą piętnastu Zanzibarczyków i siedmiu mieszkańców prowincji Kabinda. Mała karawana przybyła bez przeszkód do miejscowości Zinga i opuściła ją jeszcze tego samego dnia. Wieczorem przekroczyła w bród rzeczkę stanowiącą od wschodu granicę dystryktu Mowa. Karawana rozbiła obóz nad brzegiem rzeki, ale w nocy jeden z Zanzibarczyków, Djuma, przybył do Europejczyków z wiadomością, że w niedalekiej wiosce Bacango de Mowa widać ognie. Jej mieszkańcy zajęci byli zbrojeniem się przed atakiem na obóz. Pechüel-Loesche wysłał Djumę po pomoc do miejscowości Manyanga, ale ledwo Djuma opuścił obóz, został zabity strzałami, natomiast Pechüela zraniono w rękę. Nastąpiła chaotyczna walka. Eskortą biła się odwrotnie, zaś Teusz wraz ze swym towarzyszem musieli bronić się rewolwerami. Nazajutrz, ku ich wielkiej radości, ujrzeli wyłaniającą się małą karawanę z flagą Komitetu²⁹. Nicolas Grang, młody oficer, który był w drodze z Leopoldville do Manyangi, przypadkiem dowiedział się od uciekinierów o niebezpieczeństwie grożącym odkrywcom i natychmiast przyspieszył marsz. 3 września 1882 r. przybył też Charles Callewaert z inną grupą żołnierzy, poinformowany o sytuacji przez jednego z posłańców Pechüela. Prerażeni tubylcy uciekli z Mowa. Następnie Pechüel i Teusz ruszyli w drogę do Leopoldville, zaś Grang i Callewaert do Manyangi³⁰.

Te wydarzenia skłoniły władze kolonii do interwencji. Na miejsce został wysłany oddział pod dowództwem kapitana Edmonda Hanssensa, który dotarł do Mowa, aby położyć kres rewolcie tubylców na samym jej początku. Po powrocie do Leopoldville okazało się, że stacja badawcza znalazła się w bardzo złej sytuacji. Wielu pracowników miało gorączkę. Wśród nich byli również Pechüel i Teusz. Eduarda ponownie dotknęła wysoka temperatura ciała połączona z hematurią (krwiomocz). Koledzy opiekowali się nim z ogromnym poświęceniem.

²⁸ *Biographie...*, op. cit. s. 903.

²⁹ Była nią żółta gwiazda na niebieskim tle.

³⁰ Opis opiera się na relacji Pechüel-Loesche’a i ma typowy dla epoki wydzwięk eurocentryczny. Pechüel-Loesche nie interesuje się motywacjami lokalnej ludności, traktując Kongo jak własność Leopolda II, a tubylców jak „buntowników”. Możemy przypuszczać, że „kres rewolty” oznaczał dla rdzennych mieszkańców krwawe represje.

Zaopatrzenie w żywność było bardzo niepewne. Aby usprawnić dostawy, Louis Pierre Alphonse Valcke stworzył stację Sabuki przeznaczoną do zaopatrywania Leopoldville. Krok ten przyniósł oczekiwany skutek. Gdy Henry Morton Stanley³¹ wrócił z Europy w lutym 1883 r., był bardzo zadowolony z zastanej sytuacji. Teusz przeszedł rekonwalescencję. Lepiej odżywiany, mógł na nowo podjąć pracę agronoma w Leopoldville, które dzięki jego inicjatywie zostało ozdobione pięknym ogrodem. Wtedy też założył inny ogród przy misji katolickiej w Linzolo. W 1884 r. w Leopoldville powstała też pierwsza w Kongo plantacja kawy założona przez Eduarda³², a wszystkie uprawy kakao miały narodzić się z jednego, przywiezionego w jego kieszeni ziarna tej rośliny³³. Podsumowanie swojego pobytu zawarł Teusz w liście drukowanym w *Die Deutsche Kolonien*³⁴. Opisywał w nim entuzjastycznie możliwości rozwoju rolnictwa w Afryce. Wymienił rośliny i zwierzęta, których uprawa i hodowla dawała dobre rezultaty. Szczególne miejsce poświęcił warunkom bytowym kolonistów. Zwracał uwagę na potrzebę odpoczynku, noszenia nakrycia głowy³⁵ oraz konieczność zachowania suchych stóp i zmiany przemoczonej odzieży. Zalecał budowę kamiennych domów z oddaloną latryną.

Dla kolonistów pobyt w Afryce był okazją do uwiecznienia swego nazwiska przez odkrycie nowych gatunków. Uważano powszechnie, że im większe zwierzę, tym większa sława dla jego odkrywcy. Również wśród współpracowników Stanleya doszło do tego rodzaju rywalizacji. W swoich wspomnieniach Harry Hamilton Johnston³⁶ opisuje perkołyskę (*Podica*) pozyskaną w czasie podróży po rzece Kongo. „Nieuprzejmy niemiecki ogrodnik”, który ją preparował, nie miał jednak ochoty pochwalić się zdobyczą. Jak sprawdził Marcel Luwel³⁷, biograf Johnstona, tym ogrodnikiem był Teusz. Johnston nie umieścił jego nazwiska w swojej książce, jedynie w prywatnych notatkach zaznaczył na marginesie, że owym ogrodnikiem był „ten wstrętny Teusz” (*that odious Teusz*). Eduardowi nie udało się odkryć nowych gatunków ptaków. Okazy, które wysłał do Berlina, były znane już wcześniej. Bazując na wspomnieniach Pechüel-Loesche’a, Alfred Brehm³⁸ opisuje

³¹ Teusz pojawia się we wspomnieniach Stanleya tylko raz i do tego nie bezpośrednio. „Bula Matari” cytuje list, w którym jego współpracownik Swinburne wspomina ziemniaki (*English potatoes*) otrzymane od Teusza (nazwisko napisane z błędem – „Teuz”). H.M. Stanley, *The Congo and the Founding of its Free State; a Story of Work and Exploration*, New York 1885, s. 258.

³² *Les colonies Françaises, Régime de la propriété, régime de la main-d'oeuvre, l'agriculture aux colonies*, Paris 1900, s. 369.

³³ *Ibidem*.

³⁴ A. L. Melzer, *Die Deutsche Kolonien. Der Congo-Staat, Australien und Amerika*, Berlin 1885, s. 14–17.

³⁵ Na trzech zachowanych fotografiach Eduard ma na sobie kapelusz lub hełm korkowy.

³⁶ H. H. Johnston, *The river Congo*, London 1895, s. 248.

³⁷ M. Luwel, *H. H. Johnston et H. M. Stanley sur le Congo*, Brussel 1978, s. 29.

³⁸ A. E. Brehm, E. Pechüel-Loesche, *Brehm's Life of animals: a complete natural history for popular home instruction and for the use of schools*, Chicago 1895, s. 150.

mungo (*Herpestes fasciatus*) – rodzaj ssaka z rodziny mangustowatych, którego posiadał Eduard w Kongo. Zwierzęta te były często przetrzymywane przez ludzi w warsztatach, misjach i na parowcach rzecznych, ponieważ żywiły się owadami i odstraszały gryzonie. Były też bardzo wścibskie i potrafiły swoją ciekawością powodować szkody. Pechüel-Loesche stracił w ten sposób pojemnik z rtęcią. Mungo należący do Teusza bawił się chronometrem, tłukąc nim o kufry i ściany. Ten delikatny sprzęt był nie do zdobycia w Malandje, gdzie wówczas przebywali. Eduard Teusz był też właścicielem psa. Duży, czarny, w typie ogara, towarzyszy mu na wszystkich fotografiach.

Podsumowując pobyt Eduarda w Kongo, musimy przyznać, że nie należał on do grona „niedołęgów, którzy nie chcą słuchać wskazówek, a na każde upomnienie odpowiadają obrażaniem się i gniewem” – jak pisał o swoich europejskich współpracownikach Stanley³⁹. Wyróżnienie orderem oraz uznanie wśród innych odkrywców należących do Komitetu Studiów Górnego Konga sprawiają, że nie można go, tak jak innych zatrudnionych przez Leopolda II, uważać za jednego z „ludzi śmiesznie młodych, awanturników, indywidua podejrzanego, którzy nie nadają się na pożytecznych współpracowników”⁴⁰.

Herr Direktor udaje małą

Po zakończeniu kontraktu 1 listopada 1884 r. Teusz wrócił do Europy. Od 1885 r. pracował w Kamerunie jako dyrektor na plantacji Bimbja dla firmy *Woermann, Jantzen & Thormählen* (jako dyrektor spółki *Kamerun-Land-und Plantagengesellschaft*), która została powołana 25 lipca 1885 r. w Hamburgu. Opis majątku, którym zarządzał, zostawił austriacki podróżnik Oskar Baumann:

W dniu 22 listopada [1886 r.] udałem się do plantacji nad *Kriegsschiff-Bai*⁴¹, gdzie w towarzystwie dyrektora, pana Teusza, spędziłem dwa przyjemne dni. Pan Teusz, kiedyś uczestnik wyprawy von Mechowa rzeką Kuango⁴², później przez trzy lata pracował jako agronom w Kongo w okolicy Wodospadów Stanleya. Kongo dało nam powód do niekończącej się rozmowy. Plantacja zajmuje teren od urwiska z jednej strony do zatoki z drugiej. Schody prowadzą do rampy, gdzie wzrasta okazały dom z drewna [...] i jest otoczony polami manioku, bananów i warzyw⁴³.

Na początku 1887 r. plantacja zajmowała sto hektarów. Rosło na niej około 70 tys. kakaowców. Ta roślina, po wcześniejszych próbach uprawy tytoniu, okazała

³⁹ G. Bidwell, *Stanley*, tłum. Anna Bidwell, Warszawa 1963, s. 203.

⁴⁰ J. Wassermann, *Bula Matari. Życie Stanleya*, Warszawa 1934, s. 195.

⁴¹ Ang. *Man-o-war Bay*. Nazwa pochodzi od zakotwiczonych w zatoce okrętów wojennych, które miały zwalczać handel niewolnikami.

⁴² Oryginalna pisownia.

⁴³ O. Lenz, O. Baumann, *Sammlung von Afrika – Reisebeschreibungen österreichischer Forschungsreisende*, t. 8, Baden bei Wien 2011, s. 330.

się najbardziej opłacalna. O znaczeniu plantacji świadczy mapa *Karte des Deutschen Schutzgebietes von Kamerun. Nach dem jetzigen stande der Kenntnis entworfen und gezeichnet von L. von der Vecht*⁴⁴ z 1888 r. Przedstawia ona posiadłości niemieckie w Kamerunie. Na południowy wschód od miasta Victorii (zwanego tak do roku 1982; obecna nazwa miasta to Limbé) można na niej znaleźć „farmę Teusz” (*Teusz Farm*).

Otto Köthe, podwładny Eduarda, zostawił po sobie ciekawy obraz życia codziennego na plantacji. W krótkich wspomnieniach opisał dobre warunki, wysoką kulturę pracy, życzliwe podejście do pracowników – zarówno miejscowych, jak i przybyłych z Europy – oraz zakrapiane wieczory. Popisowym numerem Eduarda i jego żony⁴⁵ było wtedy udawanie małpy⁴⁶.

Późniejsze życie

W 1889 r. Eduard Teusz został odznaczony za zasługi dla Belgów Gwiazdą Zasług (*L'Etoile de Service au Congo*)⁴⁷. Po zakończeniu pracy dla *Woermann, Jantzen & Thormählen* osiadł w Lübben pod adresem Bergstrasse 6a, gdzie zmarł 21 marca 1912 r.⁴⁸

W tym okresie kilkakrotnie przebywał w Europie. Znane są monity (listy pasażerów) z podróży na trasie z Hamburga: 31 sierpnia 1888 r. (Hamburg-Madera, Afryka Zachodnia), 5 kwietnia 1892 r. (Hamburg-Victoria) oraz 11 lutego 1900 r. (Lübben-Zachodnie Wybrzeże, Afryka).

Narodowość

Eduard Teusz uważany był za Niemca przez niemal wszystkich towarzyszy jego podróży. Jego bliski współpracownik, Otto Köthe, określił go jednak jednoznacznie jako Polaka (*ein Pole*)⁴⁹. Ta relacja jest tym ważniejsza, że Köthe, będąc Niemcem, był lepiej zorientowany w stosunkach etnicznych we własnym pań-

⁴⁴ <http://www.bmarchives.org/items/show/100202333> [dostęp: 9.07.2018].

⁴⁵ Podczas pobytu Eduarda w Europie ogłoszono zaręczyny, a 30 marca 1892 r. w Berlinie odbył się ślub z Idą Mathilde Lucy Fläschner. „Berliner Börsenzeitung”, 08.09.1891, s. 13; odpis aktu ślubu w posiadaniu autora.

⁴⁶ <http://web.archive.org/web/20161111215102/http://cekora.de/opa-02.htm> [dostęp: 18.07.2018].

⁴⁷ „Bulletin officiel de l'Etat indépendant du Congo”, 3, 1889, s. 45. Odznaczenie to przyznawano osobom zasłużonym w tworzeniu nowej kolonii. Teusz znalazł się w gronie pierwszych 86 osób z takimi sławami jak Stanley czy Wissmann. Podstawą nadania orderu były zasługi dla tworzenia nowoczesnego rolnictwa. Później odznaczenie dawano każdemu, kto zrealizował trzyletni kontrakt, a każdy kolejny oznaczano dodatkową belką na wstążce. Firma P. De Greef, produkująca to odznaczenie, do dziś prowadzi swoją działalność w Brukseli.

⁴⁸ „Afrika-Post”, wydane przez Woermann-Linie (*Direktor Teuß*, „Afrika-Post”, 25 (7), s. 9; akt zgonu w posiadaniu autora pozyskany z Archiwum Miejskiego w Lübben, sygn. S 39 (45/1912).

⁴⁹ <http://web.archive.org/web/20161111215102/http://cekora.de/opa-02.htm> [dostęp: 18.07.2018].

stwie, inaczej niż Belgowie lub Anglicy, którzy na podstawie języka, jakim posługiwał się Teusz, uznawali go za Niemca.

Kwestią otwartą pozostaje to, jak pochodzenie wpłynęło na jego życie zawodowe. Z jednej strony, dostrzegano specjalistyczną wiedzę i doświadczenie, z drugiej zaś widać, że nie zrobił takiej kariery jak inni podróżnicy, którzy zaczęli eksplorować Afrykę tak wcześnie jak on. Teusz jest też pomijany we wszystkich niemieckich słownikach biograficznych dotyczących kolonii. Pewne światło rzuca tu informacja z pobytu Eduarda w Europie w 1885 r. Lokalna prasa polskojęzyczna zauważyła fakt przyjazdu odkrywcy, zaznaczając, że nazwisko jego powinno być wymawiane „z polska”⁵⁰. Eduard, po sukcesie, jaki osiągnął, zainspirował innych członków rodziny do podróży. W Kamerunie pracował z nim Aleksander Kazimierz Teusz⁵¹. Z kolei Władysław Teusz umarł młodo jako magazynier wojskowy w Tsingtao w Chinach w czasie powstania bokserów.

Dziedzictwo:

I. Gatunki odkryte przez Juliusa Eduarda Teusza

1. *Sousa (Sotalia) teuszi*⁵²
2. *Amorphophallus teuszi*⁵³
3. *Belmontia teuszi*
4. *Pandanus teuszi*
5. *Clematis (Clematopsis) teuszi*
6. *Sabaea teuszi*
6. *Exochaenium (Exachenium) teuszi*
7. *Combretum teuszi*
8. *Hydrosme teuszi*

⁵⁰ „Przyjaciół”, 08.01.1885, 10, 2; „Gazeta Toruńska”, 19.04.1885.

⁵¹ „Thorner Presse”, 4. April 1889; „Der deutsche Correspondent”, 3. September 1899.

⁵² „W odniesieniu do listu pana Sealtera w „Nature”, z 11 lipca (s. 124), następująca informacja może być interesująca dla czytelników: czaszka delfinów waleniotatych z Kamerunu w ostatnim czasie znalazła się w moich rękach dzięki uprzejmości profesora Pechuël-Loesche’a. Nadawca, pan Eduard Teusz, dostarczył następujących informacji na jego temat: zwierzę, do którego należy czaszka, zostało złapane w zatoce Krieggschiff, po bardzo ulewnym deszczu, kiedy zaczęły je pożerać rekiny. Jego żołądek zawierał trawę, chwasty oraz owoce namorzynowe. Żaden tubylec nie widział nigdy tego zwierzęcia. W czasie przygotowywania czaszki pan Teusz zauważył, że nozdrza są położone powyżej czoła. Przygotowuję się do opublikowania dokładnego opisu czaszki i muszę ograniczyć się do uwagi, że, jak sądzę, zwierzę należy do rodzaju *sotalia*, różni się w paru znaczących cechach od gatunków opisanego rodzaju *hitcherto*. Nie mam wątpliwości, że to nowy gatunek. Ma on po 27 zębów po każdej stronie obu szczęk. Nie są ostre, lecz wytarte, a to, jak i zawartość żołądka, wskazuje, że zwierzę jest roślinożerne. W związku z tym wydaje się, że jest to zwierzę słodkowodne. Wiadomo, że inne *sotalia* również żyją w rzece. Jena, 20 czerwca”. W. Kukenthal, „Nature”, 25 June, 1891, s. 175.

⁵³ Ten i pozostałe na liście to gatunki roślin.

9. *Milettia teuszii*
10. *Lonchocarpus teuszii*
11. *Hygrophila teuszii*
12. *Vernonia teuszii*
13. *Cyclocarpa stellaris*
14. *Buchnera quangensis*
15. *Cycnium Buchneri*
16. *Leiocarpodicraea quangensis*
17. *Hydrostachys Bismarckii*
18. *Hydrosme Eichlerii*
19. *Amorphophallus Eichlerii*

II. Kolekcje

W berlińskim Muzeum Historii Naturalnej znajduje się kolekcja pięćdziesięciu ptaków spreparowanych przez Teusza⁵⁴, a w dziale etnograficznym Muzeum Historycznego Miasta Berlina zobaczyć można kolekcję przedmiotów przesłanych z Afryki. Składają się na nią instrumenty muzyczne i broń.

Mgr Sebastian Teusz, absolwent Wydziału Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, nauczyciel pracujący w Warszawie.

Bibliografia

Archiwa i relacje:

Zasoby Bundesarchiv: R 901 Auswärtiges Amt, R 1001 Reichskolonialamt, R 1501 Reichsministerium des Innern.

Akt zgonu: A 7, Standesamt Lübben, Signatur: S 39 (45/1912).

Akt chrztu: księga metrykalna parafii Zakrzewo, Archiwum Diecezjalne w Koszalinie <http://metryki.genbaza.pl/genbaza/detail,59983,4> (8.03.2018).

Relacja Otto Köthe ze strony: <http://web.archive.org/web/20161111215102/http://cekora.de/opa-02.htm> [dostęp: 18.07.2018].

Opracowania ogólne:

Baker, John L., *Odkrycia i wyprawy geograficzne*, PWN, tłum. Jan Flis, Warszawa 1959.

Bidwell, George, *Stanley*, tłum. Anna Bidwell, Sport i Turystyka, Warszawa 1963.

Biographie Coloniale Belge, t. 2, Brussel 1951.

Brehm, Alfred, E., Pechüel-Loesche Eduard., Haacke, Wilhelm, Schmidtlein, Richard, *Brehm's Life of Animals: a Complete Natural History for Popular Home Instruction and for the Use of Schools*, Chicago 1895.

---

⁵⁴ Zgromadzone okazy przywieziono w 1882 roku do Berlina, gdzie były opisywane przez Jeana Louis Cabanisa w 1882 i 1884 r. w „Journal of Ornithology”.

- Capello, Hermenegildom, de Brito, Carlos, Ivens, Roberto, *From Benguela to the Territory of Yacca: Description of a Journey into Central and West Africa...*, t. V, S. Low, Marston, Searle & Rivington, London 1882.
- Cichocki, Włodzimierz i in., *Polskie nazewnictwo ssaków świata*, Muzeum i Instytut Zoologii PAN, Warszawa 2015.
- Curtin, Philip, Feierman, Steven, Thompson, Leonard, Vansina, Jan, *Historia Afryki*, tłum. Marek Jannasz, Wydawnictwo Marabut, Gdańsk 2003.
- Gornung, Mihail B., Lipiec Julij G., Olejnikow Igor N., *Historia poznania Afryki*, tłum. Jacek Krystek, PWN, Warszawa 1977.
- Heintze, Beatrix., *Exploradores Alemães em Angola (1611-1954)*, Verlag Otto Lembeck, Frankfurt am Main 2007, <http://www.frobenius-institut.de/images/downloads/exploradores> [dostęp: 09.07.2018].
- Imbart de La Tour, Joseph, Dorvault, F., Lecomte, H., *Les colonies Françaises: Régime de la propriété, régime de la main-d'oeuvre, l'agriculture aux colonies*, t. V, Augustin Challamel, Paris 1900.
- Johnston, Harry H., *The river Congo*, Sampson Low, Marston & Co, London 1895.
- Kukenthal, Willy, *Porpoises in African River*, „Nature”, 25 June 1891, s. 175.
- Lenz, Oskar & Baumann, Oskar., *Die österreichische Congo-Expedition*, Sammlung von Afrika – Reisebeschreibungen österreichischer Forschungsreisender, herausgegeben von Dr. Paul Kainbacher, Band 8, Baden bei Wien 2011.
- Lepitre, Albert, *Les Allemands au Congo*, „Bulletin de la Societe de geographie de Lyon”. t. 4, Lion 1881, s. 462.
- Luwel, Marcel, *H. H. Johnston et H. M. Stanley sur le Congo*, Académie royale des Sciences d'Outre-Mer, Bruxelles 1978.
- von Mechow, Friedrich W. A., *Bericht über die von ihm geführte Expedition zur Aufklärung des Kuango-Stromes (1878/81); Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, Berlin 1882.
- Melzer, Alfons L., *Die Deutsche Kolonien. Der Congo-Staat, Australien und Amerika*, Berlin 1885.
- Pechuël-Loesche, Eduard, *Herrn Stanley's Partisane und meine offiziellen Berichte vom Kongolande*, Leipzig: E. Keil's Nachfolger, 1886.
- Pechuël-Loesche, Eduard, *Kongoland*, Jena: H. Costenoble, 1887.
- Plancquaert, Michel S.J., *Les Jaga et les Bayaka du Kwango*, Librairie Falk Fils, Brussel 1932.
- Stanley, Henry M., *The Congo and the founding of its free state; a story of work and exploration*, New York 1885.
- Szafar, Tadeusz, *Odkrycie Afryki. Cztery tysiąclecia eksploracji Czarnego Łądu*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1974.
- Szaflarski, Józef., *Poznanie czarnego Łądu*, PWN, Wrocław 1967.
- Wassermann, Jakób, *Bula Matari – Życie Stanley'a, Rój*, Warszawa 1934.
- von Wissmann, Hermann W. L. L., Pogge, Paul, *Unter deutscher Flagge quer durch Afrika: von West nach Ost*, Berlin 1889.
- Zintgraff, Eugen, *Nord-Kamerun. Schilderung der im Auftrage des Auswärtigen Amtes zur Erschließung des nördlichen Hinterlandes von Kamerun während der Jahre 1886–1892 unternommenen Reisen*, Gebrüder Paetel, Berlin 1895.

Czasopisma:

„Afrika-Post”, 1912, 25 (7), s. 9 (nekrolog).

„Berliner Börsenzeitung”, 08.09.1891, s. 13 (notatka o zaręczynach Teusza z Idą Mathilde Lucy Fläschner).

„Bulletin officiel de l’Etat indépendant du Congo”, 3, 1889, s. 45 (spis odznaczonych Gwiazdą Zasług).

„Bulletin de la Societe de geographie de Lyon”, t. 4, Lion 1881.

„Der deutsche Correspondent”, 03.09.1899 (notatka o śmierci Kazimierza Teusza).

„Gazeta Toruńska”, 01.06.1885, s. 3 (notatka o przybyciu Teusza do Krajenki).

„Nature”, 25 June 1891.

„Thorner Presse”, 04 April 1889 (notatka o kontrakcie Kazimierza Teusza).

„Przyjaciół”, 01.08.1885, s. 3 (notatka o przybyciu Teusza do Krajenki).

Strony internetowe:

Nota biograficzna Teusza,

<http://abergo1.e-monsite.com/medias/files/allemands4.pdf> [dostęp: 09.07.2018].

Mapa Kamerunu z zaznaczoną farmą Teusza, <http://www.bmarchives.org/items/show/100202333> [dostęp: 09.07.2018].

Dziennik von Mechowa z wyprawy do Angoli,

<http://publikationen.ub.uni-frankfurt.de/frontdoor/index/index/docId/46437> [dostęp: 25.09.2018].

Mapa von Mechowa z wyprawy do Angoli,

<http://publikationen.ub.uni-frankfurt.de/frontdoor/index/index/docId/46438> [dostęp: 5.09.2018].

MACIEJ ZĄBEK

**Jacek Pawlik, *Twórcza codzienność mieszkańców Lomé*,
Wydawnictwo UWM, Olsztyn 2018, ss. 354.**

Autorem dzieła pt. *Twórcza codzienność mieszkańców Lomé* jest jeden z najwybitniejszych polskich etnologów i afrykanistów ks. dr hab. Jacek Jan Pawlik prof. UWM. Wydanie tej monografii jest z pewnością wydarzeniem w świecie afrykanistycznym i przynosi zaszczyt Wydawnictwu, które się tego podjęło. Pisząc ją, Autor postąpił zgodnie z ogólną tendencją panującą we współczesnej antropologii – przechodzenia od studiów nad wspólnotami wiejskimi i tzw. kulturą tradycyjną w stronę eksploracji obszarów zurbanizowanych i analizy kultury współczesnej ulokowanej w dużych miastach. Tym samym też wkroczył na nowe dla siebie pole badawcze, wymagające jeszcze większego niż poprzednio doświadczenia, erudycji i swobodnego poruszania się w obrębie co najmniej kilku dyscyplin naukowych. Został zmuszony do wejścia w przestrzeń komunikacji interkulturowej, do podjęcia kwestii związanych z analizą przestrzeni, urbanistyki, ekonomii, czy demografii.

Celem wspomnianej książki jest ukazanie życia mieszkańców stolicy Togo, miasta znanego Autorowi doskonale od 1979 roku. Nie mniej na potrzeby tej monografii Autor regularnie od 2001 r. wizytował Lomé przeprowadzając pogłębione studia antropologiczne nad „twórczą codziennością” mieszkańców Lomé, starając się w badaniach jakościowych uchwycić jej istotę – to co tak doskonale oddaje tytuł jego dzieła. Dotychczasowe prace dotyczące Lomé miały charakter głównie historyczny lub geograficzny, stąd Autor postanowił słusznie odstąpić od zagadnień już wcześniej podejmowanych, skupiając się za przykładem francuskiego etnologa Michela Agier na analizie sytuacyjnej i pojęciu „sytuacji”, które stało się dla niego narzędziem porządkującym układ całej pracy.

Recenzowana praca składa się z dziewięciu rozdziałów, poprzedzonych przedmową, wstępem i zwieńczonych zakończeniem wraz z posłowiem i obszerną bibliografią. Pierwszy z rozdziałów jest poświęcony oczywiście zagadnieniom metodologicznym, drugi – „spojrzeniu z oddali” będącym nie tyle wprowadzeniem historycznym czy geograficznym, co próbującym uchwycić historię miasta od czasów kolonizacji niemieckiej po współczesność w kluczowych jego momentach.

W trzecim rozdziale Autor przechodzi do „spojrzenia na miasto z bliska”, podejmując problematykę własności ziemi, budowy domu i funkcjonowania rodziny. Czwarty i piąty dopiero jest poświęcony wspomnianym tu wyżej sytuacjom, określonym jako „zwyczajne”, związane z życiem codziennym: jedzeniem, cielesnością, pracą, szkołą. Szósty i w pewnym sensie także siódmy i ósmy poświęcone są przypadkom nadzwyczajnym, okolicznościom kryzysowym, ubóstwu, chorobie, sytuacjom przejścia i wydarzeniom rytualnym związanym z kolejnymi etapami życia. Ostatni rozdział przedstawia dynamikę życia w Lomé, szczególnie w relacji do miast sąsiednich.

Podkreślić trzeba, że Autor w każdej dziedzinie, w której podejmuje się analizy, jest niezwykle kompetentny, wykazując się etnograficznym szacunkiem dla szczegółu. Nie zostawia wiele miejsca na krytykę. Faktem jest, że może za bardzo unika inspiracji, jakie mogłyby mu przynieść studia na styku antropologii z geografią i socjologią miasta. Nie podnosi problematyki z antropologii pogranicza, w którą Lomé położone na granicy z Ghaną doskonale się wpisuje, jak również trochę zbyt powierzchownie traktuje problematykę imigrantów. Nie pokazuje też generalnych różnic, jakie istnieją między miastami w Afryce frankońskiej od tych zaplanowanych przez Brytyjczyków w ich byłych koloniach. Może też zbyt rzadko cytuje swych rozmówców oddając im głos. Pomija też, tak istotne pozycje w literaturze przedmiotu, jak np. studia z Lagos architekta Rema Koolhaasa. Nie mniej należy docenić tu wybór Autora, którego z uwagi na skalę jaką stanowi miasto, zwłaszcza stołeczna metropolia i tak trzeba było dokonać. Biorąc także pod uwagę fakt, że antropologia miasta, jako specjalizacja w ramach antropologii, ma w ogóle problemy z przechodzeniem od badań wycinków rzeczywistości miejskiej do ich całościowego rozumienia (łączenia *locus* i *focus*), odważna próba, którą podjął Jacek Pawlik zasługuje na uznanie i szacunek. Przyznać też trzeba, że jego praca, która skupia się przede wszystkim na życiu codziennym mieszkańców Lomé (antropologii mieszkańców miasta) jest bardzo udana, interesująca poznawczo i rzetelna metodologicznie. Jest to pierwsza taka praca z antropologii, przybliżająca klarownie życie współczesnych Afrykańczyków w mało znanym Polakom mieście. Z tego też względu z pewnością znajdzie ona zainteresowanych tą tematyką czytelników.

Podsumowując należy stwierdzić, że jest to jedyna, jak do tej pory, praca tak gruntownie analizująca z perspektywy antropologicznej współczesne miasto Afryki frankońskiej. Jest bezbłędna pod względem merytorycznym, a wszystkie wyciągnięte przez Autora wnioski są jak najbardziej uprawnione i zasadne. Ważne, że Autor unika egzotykcji i wykazuje, jak twórczy i przedsiębiorczy są Togijczycy.

Książka oparta została na ogromnym i zróżnicowanym piśmiennictwie. Obszerna i wyczerpująca bibliografia liczy ponad 300 pozycji. Zawiera także spis respondentów cytowanych wywiadów, szereg szczegółowych planów miasta i 42

fotografie, w większości kolorowe, które podnoszą jeszcze walory poznawcze i estetyczne książki.

Zaletą tej pracy jest również klarowny język i kompozycja całości, która sprawia, że książka jest przystępna dla każdego potencjalnie zainteresowanego czytelnika.

Na koniec pragnę podkreślić, że jako antropolog, dla którego etnologia i etnografia afrykanistyczna znajduje się w głównym nurcie zainteresowań, uznaję pracę Jacka Pawlika, za dzieło o wyjątkowo wysokiej wartości merytorycznej ważne także dla dydaktyki akademickiej szczególnie w zakresie antropologii miasta, etnologii, kulturoznawstwa, nauk o polityce, geografii, socjologii, misjologii i szeroko pojętych studiów afrykanistycznych.

Przeczytałem ją z dużym zainteresowaniem i przyjemnością. Jest to pozycja na polskim rynku wydawniczym absolutnie wyjątkowa, nie ma bowiem jeszcze porównywalnego opracowania na ten temat.

MAREK PAWEŁCZAK

**Globalizacja i dług w zachodniej części Oceanu Indyjskiego
Wokół książek: Fahad Ahmad Bishara, *A Sea of Debt. Law and Economic Life in the Western Indian Ocean, 1780–1950*, Cambridge: Cambridge University Press 2017
oraz Thomasa McDow, *Buying Time. Debt and Mobility in the Western Indian Ocean*, Athens: Ohio University Press 2018**

Ostatnie lata przyniosły wiele publikacji historycznych na temat miejsca Afryki w regionie Oceanu Indyjskiego, XVIII, XIX i XX-wiecznej globalizacji, splątanych na skutek migracji genealogii mieszkańców, regionalnych sieci współpracy gospodarczej i wymiany kulturowej¹ Ta fala publikacji była odpowiedzią na wcześniejsze pomijanie wspomnianego regionu w badaniach historycznych i koncentrację na oddziaływaniu uprzemysłowionego Zachodu na poszczególne jego części w aspekcie gospodarczym, politycznym oraz militarnym. Można więc mówić o zwrocie od pionowego, hierarchicznego pojmowania dziejów, które wynikało z uznania podboju kolonialnego za pierwszoplanowy, ku orientacji na wewnętrzne regionalne powiązania poziome, które mimo pojawienia się czynników globalnych, wywodzących się z kapitalistycznego Zachodu, wciąż decydowały o egzystencji jednostek, grup społecznych i szerszych wspólnot. Niezależnie od oczywistych zaniedbań i wszelkich czynników natury warsztatowej, powodem tego zwrotu jest odejście od europocentrycznego postrzegania świata i dążność do wypracowania perspektywy bardziej odpowiadającej potrzebom współczesności.

Książka Fahada Bishary oparta jest na jego wcześniejszej pracy doktorskiej, która dotyczyła zarówno rejonu Zatoki Perskiej, jak i Afryki Wschodniej, a także wzajemnych związków tych regionów² Jeśli idzie o wiek XIX, w wersji opublikowanej

¹ Patrz: m. in.: Ch. Goswami, *The Call of the Sea. Kachchhi Traders in Muscat and Zanzibar, c. 1800–1880*, New Delhi: Orient Blackswan Private Ltd. 2011; A. K. Bang, *Sufis and Scholars of the Sea. Family Networks in East Africa, 1860–1925*, London: RoutledgeCurzon 2003; E. Ho, *The Graves of Tarim : Genealogy and Mobility across the Indian Ocean*, Los Angeles: University of California Press 2006; P. Larson, *Ocean of Letters: Language and Creolization in an Indian Ocean Diaspora*, Cambridge University Press 2009; C. Markovits, *The Global World of Indian Merchants, 1750–1947. Traders of Sind from Bukhara to Panama*, Cambridge: Cambridge University Press 2004.

² F. A. Bishara, *A Sea of Debt: Histories of Commerce and Obligation in the Indian Ocean, c. 1850–1940*, Ph. D. Dissertation, Department of History Duke University 2012.

część ukazująca zagadnienie długu wewnątrz Afryki Wschodniej została okrojona. Książka Thomasa McDowa skoncentrowana jest w większym stopniu na problemach wschodnioafrykańskich, włącznie z interiozem, czym w pewnym zakresie wypełnia lukę powstałą po usunięciu części doktoratu Bishary w jego publikowanej wersji.

Tekst niniejszy stawia sobie za cel przegląd tych treści obydwu prac, które dotyczą wieku XIX, nie porusza natomiast interesujących Fahada Bisharę zagadnień z zakresu historii XX-wiecznej, którymi Thomas McDow nie zajmuje się. Tematyka omawianych prac częściowo się zazębia, jednak cele badawcze przyświecające autorom są różne. Książka McDowa dotyczy głównie ruchliwości (*mobility*) geograficznej i społecznej na przykładzie omańskich lineaży, których przedstawiciele wywędrowali z Półwyspu Arabskiego do Afryki Wschodniej, a następnie osiedlili się na Zanzibarze, Pembie i na kontynentalnym wybrzeżu, aby zająć się gospodarką plantacyjną lub, jak na przykład słynny handlarz karawanowy Tippu Tip (rozdział V), podjęli ryzyko handlowej eksploracji interioru, dochodząc stopniowo aż do obszaru dzisiejszej Demokratycznej Republiki Konga. Praca Bishary dotyczy głównie sposobów asymilowania instytucji nowoczesnej gospodarki kapitalistycznej przez muzułmańskich uczonych i przedsiębiorców. Ważną rolę w tych rozważaniach odgrywają kupcy indyjscy, którzy w Afryce Wschodniej pełnili rolę pionierów kapitalizmu i prekursorów globalnych powiązań handlowych.

Bisharę interesuje, w jaki sposób muzułmańscy prawnicy oraz kupcy z omawianego obszaru reagowali na potrzeby związane z szybko rozwijającym się w XIX i XX wieku międzynarodowym obrotem towarowym. Zachód, jak również Indie od stuleci znały instytucje pożyczki pod zastaw nieruchomości, weksła, czy też szerzej, płatności odłożonej w czasie. Podobne rozwiązania były niezbędne w handlu dalekosiężnym praktycznie od momentu, kiedy przestał on opierać się na wymianie towar za towar. Angażowanie znacznej ilości gotówki w handel dalekosiężny było zarówno nieopłacalne, jak i ryzykowne. W prawie muzułmańskim, pożyczka na procent i pod zastaw hipoteczny były klasyfikowane jako lichwa (*al-ribā*), i jako takie zakazane. Jednak juryści i sędziowie muzułmańscy, związani silnie z środowiskami kupieckimi byli gotowi na taką interpretację prawa, która zwiększała możliwości muzułmanów brania udziału w życiu handlowym. Tytułowe, metaforyczne „kupno czasu” odnosi się więc do transakcji z odroczoną płatnością, a zwłaszcza do kredytu spłacanego z odsetkami. Mechanizm ukrywania zakazanych praktyk, lub raczej wyrażania ich w języku prawniczym nadającym im charakter legalny, ukazuje zwłaszcza praca Bishary. Polegał on na przykład na pozornej sprzedaży nieruchomości, na przykład plantacji, za którą właściciel otrzymywał pewną sumę pieniędzy, przy czym kupiec godził się na odkupienie własności przez sprzedawcę po upływie ustalonego czasu. *De facto* sprzedaż z opcją odkupienia (*kīyār*) pełniła funkcję zakazanego kredytu hipotecznego. W czasie trwania umowy plantacja faktycznie nie zmieniała właściciela, lecz plony należały

w całości do nabywcy zapewniając mu zysk³. W rejonie Zatoki Perskiej rodzina dłużnika uznawała też prawo służebności wobec wierzyciela, jak na przykład przy odłowie pereł⁴. Interesujące, że *kiyār* aprobował największy autorytet prawa ibadyckiego Saʿīd ibn Kalfān al-Kālīlī, który w swych analizach opierał się zarówno na jurysprudencji szafickiej (jednej ze szkół sunnickich), jak i ibadyckiej. Inna jego fatwa zgodna z duchem czasów głosiła pierwszeństwo praw kredytora przed spadkobiercą. Interesujące, że al-Khalili był teściem, a potem głównym doradcą imama ʿAzzāna ibn Qaysa (1867–1871), który postrzegany jest przywódcą obozu wrogiego modernizacji i obcym wpływom⁵.

Obydwaj autorzy korzystają m. in. z niewykorzystanych dotychczas zasobów archiwum zanzibarskiego, na które składają się dokumenty wystawiane przy zaciąganiu długu (*ikrār*) oraz dokumenty sprzedaży z opcją odkupienia (*waraqā*, czyli po prostu „dokument”, „papier”). Kredytodawcy, aby ułatwić sobie egzekucję długu, często rejestrowali je w brytyjskim sądzie konsularnym, co z czasem ułatwiło Brytyjczykom zajęcie pozycji arbitra w sporach cywilnych między poddanymi brytyjskimi z Indii a poddanymi sułtana Zanzibaru⁶. Dokumenty tego rodzaju krążyły na rynkach Afryki Wschodniej, Arabii i Indii pełniąc funkcję środka regulowania należności, podobnie jak zachodnie weksle, czy też indyjskie *hundi* (należałoby tu dodać również listy przewozowe potwierdzające fakt wysyłki towaru na rynki zachodnie, a więc potwierdzające istnienie zobowiązania finansowego wobec ich posiadaczy⁷. O czym Bishara nie pisze, wszystkie one były przedmiotem spekulacji, co w latach 80. XIX wieku znacznie zwiększyło ryzyko inwestowania w Afryce Wschodniej. To właśnie przyczyniło się do wzrostu poczucia niepewności wśród indyjskich kupców i finansistów oraz wzrostu zainteresowania opieką brytyjskiego konsulatu, o którym wspomina Bishara⁸.

Jak sugeruje tytuł książki Bishary, ocean nie stanowił przeszkody dla przepływu kapitału. W Afryce Wschodniej przedmiotem zastawu mogła być na przykład plantacja położona w Omanie, możliwa była również sytuacja odwrotna⁹. Nie stanowiły granicy również bariery społeczne. Niewolnicy zaciągali długi i w zasadzie dawano im do tego prawo¹⁰. Płynność tożsamości wpisana w sytuację, w której znajdowali się mieszkańcy Afryki Wschodniej obrazuje świetnie rozdział książki McDowa poświęcony Mwinyi Kidogo, znanemu z relacji Richarda Burtona prze-

³ *Ibidem*, s. 88, 91.

⁴ *Ibidem*, s. 65.

⁵ *Ibidem*, 109.

⁶ Goswami, *op.cit.*, 202.

⁷ Tharia Topan do Ropes Emmerton & Co., 16 III 1883, Peabody Essex Museum, MSS 103 box.1; Grallert do O'Swald & Co., 19 I 1884, Staatsarchiv Hamburg, 621–1/147/4, Bd. 35.

⁸ Bishara, *op.cit.*, s. 142–3, 217.

⁹ *Ibidem*, 89.

¹⁰ *Ibidem*, 75–6.

wodnikowi karawanowemu. Wywodził się on z suahilijskiego patrycjatu i rościł sobie prawo do wysokiego statusu społeczno-towarzyskiego, był jednak niewolnikiem pewnego Indusa, zastawionym przez rodzinę za długi¹¹. Dobrym przykładem „negocjowanej” tożsamości są podróżujący na wybrzeże Nyamwezi, którzy przybierali tam muzułmańskie imiona i *nisby*, aby potem, po powrocie do swego kraju porzucić je¹². Mimo że sytuacja podróży, zwłaszcza w interiorze, połączona z łatwością uzyskania kredytu sprzyjała manipulacji tożsamością, pewne bariery życia społecznego były konsekwentnie odtwarzane, czego dowodem jest rozróżnianie statusu „Suahilijszyków” (byłych lub aktualnych niewolników) od wolnych z definicji *waungwana* („ludzi dobrze wychowanych”)¹³. Innym przykładem trwałości statusu, który podaje McDow, są Bayāsira – Omańczycy niewchodzący w skład arabskiego społeczeństwa plemiennego, którym nie wolno było, nawet w interiorze, żenić się z Arabkami¹⁴.

Materiały archiwalne z Zanzibaru ukazują, w jaki sposób rynki kapitałowe łączyły znaczną część zachodniego Oceanu Indyjskiego: od omańskiego interioru do interioru Afryki Wschodniej. Pozostał w nich ślad tysięcy sprzedaży nieruchomości, pożyczek między Afrykanami, Arabami i Indusami. Thomas McDow zwraca uwagę, że tego rodzaju dokumenty, których w Zanzibar National Archives zachowały się co najmniej setki, są znakomitym źródłem do badań, ponieważ rejestrują imiona, *nisby*, genealogie i biografie ludzi o różnym statusie społecznym, którzy korzystali z kredytu lub go udzielali w XIX wieku. Niestety badania McDowa nie mają w zasadzie charakteru prozopograficznego. Analiza genealogiczna ogranicza się do wąskiego kręgu słynnego kupca karawanowego Tippu Tip, interesujące badania biograficzne dotyczą budowniczego pierwszej łodzi żaglowej (*dhow*) na jeziorze Wiktorii. Rozdział poświęcony dzierżawcy cel Jairamowi Shivji rozczarowuje, ponieważ nie wnosi w zasadzie nic nowego w porównaniu do niedawnych badań Chhayi Goswamiego¹⁵.

Wspomniane zanzibarskie dokumenty ukazują również świat prawników muzułmańskich, pisarzy (*kātibów*) i skrybów, którzy dokumenty te tworzyli. *Kātibowie* zajmowali pozycję pośrednią między skrybami a notariuszami. Znali gotową formułę zobowiązania dłużnego (*iqrār*), którą twórczo dostosowywali do konkretnych potrzeb. Jak pisze autor, ich zadanie polegało na „przekładzie kosmopolitycznego społeczeństwa handlowego na prawniczy język islamu, co wymagało pewnej dozy wyobraźni”¹⁶. Ciekawym przykładem owego przekładu jest nada-

¹¹ McDow, *Buying Time*, s. 100.

¹² *Ibidem*, s. 92–7.

¹³ *Ibidem*, s. 97.

¹⁴ *Ibidem*, s. 107–115.

¹⁵ Goswami, *op. cit.*, s. 191–230.

¹⁶ Bishara, *op. cit.*, s. 67.

wanie hinduistom arabskich *nisb*¹⁷. Warto dodać, że imię i patronim poborcy cel Jairam Shivji (Dżairam, syn Sziwy) były zastępowane w dokumentach trafny, arabskim w formie, odpowiednikiem Jayrām bin Šifa.

Bishara nie ustrzegł się kilku nieścisłości. Wspomina on o cenach goździków na Zanzibarze pisząc o strasznym kryzysie związanym ze spadkiem cen światowych w latach siedemdziesiątych¹⁸. Było dokładnie odwrotnie – na drugą połowę tej dekady przypadł szczyt cenowy niespotykany w dziejach (co zresztą było w pewnym stopniu wynikiem spadku kursu srebra w relacji do złota na rynkach światowych), a spadek z początku lat osiemdziesiątych był powrotem do wyjściowej ceny nominalnej z początku lat siedemdziesiątych, choć cena realna spadła do poziomu z nieco wcześniejszego okresu¹⁹. Bishara myli także strategię Indusów wschodnioafrykańskich z tą, którą ich rodacy przyjęli w Omanie. Jego wywód sprawia wrażenie, że zanzibarscy Indusi sami ubiegali się o jurysdykcję konsulatu brytyjskiego po to, aby korzystać z jego opieki prawnej przed sądami sułtańskimi²⁰. W rzeczywistości poddanie Indusów jurysdykcji brytyjskiej, zwłaszcza tych, którzy wywodzili się Kačchu, państwa nienależącego do Indii koronnych, było długim i żmudnym procesem, w wyniku którego odebrano im po 1873 r. prawo do posiadania niewolników, co dla wielu z nich było dotkliwym ciosem²¹.

Obydwie książki stanowią cenny i oryginalny wkład w badania nad XIX wieczną globalizacją, regionem Oceanu Indyjskiego, ale również dziejami Afryki Wschodniej. Przyjęty paradygmat badań nad globalizacją sprawdza się doskonale w badaniach materiałów omańsko-zanzibarskich przynosząc zupełnie nowy obraz wzajemnych kontaktów, który dotąd skoncentrowany był głównie na ruchliwości związanej z edukacją muzułmańską i kontaktami między krewnymi. Jeden z wątków pracy McDowa ukazuje nawet związek rebelii religijnej w Omanie ze światem gospodarki wschodnioafrykańskiej. Dotyczy on działalności Sāliha ibn ‘Alego al-Hartī, który przez niemal trzy dekady za pieniądze z Zanzibaru finansował w Omanie stronnictwo dążące do zaprowadzenia w Omanie imamatu. Najbardziej istotne jest, że obydwie książki otwierają przed badaczami nowe horyzonty, poprzez ukazanie, w jaki sposób można łączyć wykorzystanie tradycyjnej bazy źródłowej, w tym powszechnie znanych, choć nie zawsze docenianych relacji podróżniczych ze źródłami archiwalnymi o charakterze dokumentowym. Z całą pewnością podobne badania można rozciągnąć na związki Zanzibaru z innymi obszarami zachodniej części Oceanu Indyjskiego, w tym Komorami, Madagaskarem i Mozambikiem.

¹⁷ *Ibidem*, s. 69.

¹⁸ *Ibidem*, s. 116

¹⁹ M. Pawełczak, *The State and the Stateless. The Sultanate of Zanzibar and the East African Mainland: Politics, Economy and Society, 1837–1888*, Warszawa: IHUW 2010, s. 320.

²⁰ Bishara, *op. cit.*, s. 114–124.

²¹ Elton do Prideaux, 2 III 1874, The National Archive, London, FO 881/2499/2/4.

PIOTR KRUCZE

Michał Leśniewski, *Klip River Affair of 1847*, Editorial Office „Werkwinkiel”, Poznań 2018, ss. 167.

W 2018 r. ukazała się kolejna książka Michała Leśniewskiego, która przybliży czytelnikom historię Południowej Afryki¹. Praca opisuje próbę utworzenia burskiej Republiki Klip River w latach 40. XIX w. Autor we wstępie stwierdza, że samo wydarzenie miało epizodyczny charakter w kolonialnej historii Natalu-Zululandu. Zaangażowana w nie była stosunkowo niewielka liczba Afrykanerów, a sama republika przetrwała zaledwie kilka miesięcy. Mimo tego, brytyjskie władze kolonialne traktowały ją bardzo poważnie. Z punktu widzenia historyka zajmującego się Południową Afryką pogłębiona analiza sprawy Klip River pozwala zbadać powiązania polityczne pomiędzy Burami, Brytyjczykami oraz Zulusami. Właśnie współpraca bursko-zuluska była jedną z przyczyn, dla których temat efemerycznej republiki nie mógł być rzetelnie opracowany w czasach apartheidu oraz bezpośrednio po nim. Poczucie wyższości białych badaczy nie pozwalało przeprowadzić starannej analizy dotyczącej współpracy Burów z Afrykanami, natomiast czarnoskórzy historycy nie chcieli opisywać historii Zulusów, którzy z własnej woli podejmowali współpracę z Białymi. Ponadto wydarzenia z połowy XIX w., w których nie brali bezpośredniego udziału przywódcy Afrykanerów (jak Piet Retief, Gert Maritz czy Andries Pretorius), pozostawały w cieniu Wielkiego Treku czy wojen burskich. Praca Michała Leśniewskiego wypełnia tę lukę w światowej historiografii.

Autor nie tylko przedstawia dokładny opis historii Republiki Klip River, położonej pomiędzy Kolonią Natalu a Zululandem (jej granicę wyznaczały rzeki Mzi nyathi i Thukela oraz Góry Smocze), ale także analizuje dokładnie genezę jej powstania. Praca powstała w oparciu o kwerendę archiwalną wykonaną w brytyjskim the National Archives oraz w archiwach RPA (w Kapsztadzie, Pietermaritzburgu i w Bibliotece Afrykańskiej Kylie Campbell w Durbanie), gdzie autor zapoznał się m.in. z aktami brytyjskiej administracji kolonialnej oraz korespondencją pomiędzy gubernatorami Kolonii Przylądkowej i Natalu. Michał Leśniewski korzystał także

---

¹ Michał Leśniewski wydał wcześniej trzy książki naukowe dotyczące historii Południowej Afryki: *Wojna burska 1899–1902: geneza, przebieg i międzynarodowe uwarunkowania*, Warszawa 2001; *Miejsce Południowej Afryki w kształtowaniu koncepcji polityki imperialnej Wielkiej Brytanii 1899–1914*, Warszawa 2001; *Afrykanie, Burowie, Brytyjczycy: studium wzajemnych relacji 1795–1854*, Warszawa 2008. Ponadto jest on autorem kilkudziesięciu artykułów naukowych i popularnonaukowych poświęconych historii Afryki (13 z nich ukazało się na łamach „Afryki”).

z akt osób prywatnych oraz czterech gazet wydawanych w Natalu i Kolonii Przyłdkowej. Autor zdaje sobie sprawę zdecydowana większość źródeł dotyczących genezy kryzysu jest jednostronna, ponieważ przedstawia tylko brytyjski punkt widzenia. Kilka pamiętników oraz wydawane czasopisma pozwalają poznać burską perspektywę na sprawę Klip River. Niewątpliwie największym wyzwaniem dla historyka było odtworzenie stanowiska Zulusów. Na szczęście zachowała się korespondencja pomiędzy przywódcami burskimi i królem M'pande. Od maja 1847 r. znacznie przybywa źródeł, co ułatwiało autorowi dokładny przebieg i zakończenie kryzysu. W bibliografii znajduje się ponad 100 pozycji w języku afrikaans oraz angielskim.

Książka składa się z rozbudowanego wstępu, czterech rozdziałów, bibliografii, indeksu osobowego i nazw geograficznych oraz załączników. W pierwszym rozdziale autor przedstawia historię Natalu-Zululandu do 1845 r. Wyjaśnia sytuację polityczną i społeczną w regionie w pierwszej połowie XIX, rywalizację polityczno-wojskową pomiędzy Brytyjczykami, Burami i Zulusami, a także konflikty wewnętrzne każdej z tych grup. Czytelnik dowiaduje się o bitwie nad Krwawą Rzeką, powstaniu Republiki Natalii, zamordowaniu Pieta Retiefa oraz o objęciu władzy przez M'pandę w Państwie Zulusów.

Drugi rozdział został poświęcony przyczynom kryzysu politycznego, który polegał na powstaniu Republiki Klip River na terytorium należącym do Zulusów, do którego to obszaru prawo rościli sobie Brytyjczycy. Autor szczegółowo opisuje proces tworzenia brytyjskiej Kolonii Natalu w miejscu zlikwidowanej burskiej Republiki Natalii. Poznajemy także stanowisko Afrykanów wobec tych przemian politycznych. Z rozdziału wynika, że król M'pande nie był wcale niedolnym władcą, jak jest przedstawiany w historiografii, ale odgrywał czynną rolę polityczną w regionie. Działania Zulusów należy oceniać przez pryzmat ich rywalizacji z sąsiednimi AmaSwazi. Jak wspomniano, geneza konfliktu jest opisana z perspektywy Brytyjczyków, którym najbardziej zależało na utrzymaniu pokoju w regionie. Autor nie tylko opisuje poszczególne wydarzenia, ale dokonuje też interpretacji działań każdej z grup, wynikających z ich zwyczajów, tradycji oraz kultury.

Dokładny przebieg kryzysu, ze szczególnym uwzględnieniem sojuszu bursko-zuluskiego, został przedstawiony w trzecim rozdziale. Autor dowodzi, że sojusz nie mógł zostać zawarty 7 stycznia 1847 r., ale nastąpiło to kilka tygodni później. Przeprowadza dokładną analizę treści sojuszu, z której wynika, że Burowie dobrowolnie zgodzili się na formalne zwierzchnictwo Państwa Zulusów i obawiali się starcia z Brytyjczykami bez wsparcia króla M'Pande, który prowadził także aktywne działania skierowane przeciwko sąsiednim ludom AmaSwazi i AmaHlubi.

W ostatnim (czwartym) rozdziale opisano skutki powstania Republiki Klip River. Michał Leśniewski wyjaśnia zdecydowaną i nieugiętą postawę brytyjską, która doprowadziła do masowej emigracji Burów z regionu Klip River. Do tego

autor zamieścił bardzo ciekawy wywód o stosunku Andriesa Pretoriusa, burskiego zwycięzcy nad Krwawej Rzeki, do sprawy Klip River. Mimo że Pretorius nie brał bezpośredniego udziału w sprawie Klip River, wcześniejsza historiografia znajduje silne powiązania pomiędzy jego działaniami, a wybuchem kryzysu.

W załącznikach czytelnik znajdzie treść oryginalnych traktatów oraz kalendarium opisywanych wydarzeń. W pracy znajdziemy sześć map, które pozwalają wprowadzić czytelnika w przestrzeń opisywanych wydarzeń i ułatwiają zrozumienie treści książki. Niestety ich jakość utrudnia ustalenie granic poszczególnych terytoriów.

Najnowsza książka M. Leśniewskiego jest poświęcona niezwykle ciekawemu epizodowi z historii Południowej Afryki. Autor wyjaśnia czytelnikom powody rozpoczęcia badań nad opisywanym zagadnieniem, po czym w rzetelny sposób opisuje krótką, ale niezwykle burzliwą historię Republiki Klip River. Na tyle na ile pozwalają na to źródła, przedstawia perspektywę brytyjską, burską oraz zuluską. Czytelnicy mogą się dowiedzieć, że Zulusi brali czynny udział w rywalizacji politycznej z Burami i Brytyjczykami. Autor wskazuje także pole do dalszych badań, jakim może być życie społeczne i polityczne wczesnokolonialnego Natalu.

KONFERENCJE

Konferencja Międzynarodowa: *The 15th Congress of PanAfrican Archaeological Association for Prehistory and Related Studies (PanAf): 'Valorization of African Cultural Heritage and Sustainable Development'*
Rabat (Maroko) 10–14 września 2018 r.

Główny organizator: PanAfrican Archaeological Association (PAA)

Organizowane od ponad 70-ciu lat kongresy *PanAfrican Archaeological Association for Prehistory and Related Studies (PanAf)* stały się jednym z najważniejszych wydarzeń, umożliwiających spotkanie oraz wymianę myśli między badaczami zajmującymi się szeroko pojętą przeszłością kontynentu afrykańskiego. Pierwszy kongres odbył się w 1947 roku w Nairobi, z inicjatywy Louisa Leakeya, archeologa i paleoantropologa, którego wkładu pracy na rzecz zrozumienia początków naszego gatunku nie sposób przecenić. Spotkanie w Nairobi doprowadziło, między innymi, do ujednolicenia terminologii stosowanej w odniesieniu do afrykańskiej epoki kamienia. Kilka dekad później, J. Desmond Clark zauważył, że do czasu pierwszego Kongresu w 1947 roku, „...archeolodzy w Afryce pracowali niejako w ‘szczelnie zamkniętych przestrzeniach’, gdzie duże odległości dzielące poszczególnych badaczy utrudniały im spotkanie się”. Kongres *PanAf* stał się według niego „...forum wymiany informacji i idei” – i w naszym przekonaniu jest nim do dziś.

Tegoroczna 15. edycja Kongresu *PanAf* odbyła się pod hasłem *Valorization of African Cultural Heritage and Sustainable Development*. Organizatorzy słusznie zauważyli, iż dziedzictwo kulturowe i archeologiczne Afryki przyciąga coraz większą uwagę organizacji pozarządowych, międzynarodowych firm i oczywiście środowisk naukowych. Działania tych grup mogą stać się dźwignią rozwoju społecznego i gospodarczego społeczności afrykańskich. Nie wszędzie jednak afrykańskie dziedzictwo kulturowe jest należycie chronione, a lokalne społeczności nie zawsze odnoszą korzyści z jego istnienia. W jaki zatem sposób badacze, a także same wyniki prowadzonych przez nich badań, mogą wpłynąć na rozwój społeczno-kulturowy oraz gospodarczy społeczności afrykańskich? Jak wykorzystać afrykańskie dziedzictwo w służbie zrównoważonego rozwoju?

Panel *Community Archaeology and Heritage in Africa* prowadzony przez Elgidiusa Ichumbakiego był jednym z miejsc, w których poruszano wspomniane wyżej problemy relacji między dziedzictwem archeologicznym a lokalnymi społeczno-

ściami. Noel Lasway zwrócił uwagę na problem tworzenia się konfliktów na linii badacze – rząd – inwestor – lokalne społeczności oraz próbach ich zażegnania na podstawie analizy kontekstu społecznego wykopalisk na stanowisku Kaole w Tanzanii. O tym, że pamięć o często trudnej przeszłości może wzbudzać w lokalnych społecznościach oddolną chęć do zachowania materialnego dziedzictwa dla potomnych, było główną tezą wystąpienia Thomasa Johna. Natomiast zarówno Elisabeth Hildebrand jak i Lourenço Pinto położyli w swoich wystąpieniach nacisk na znaczenie zaufania między badaczem a społecznością, którego nie da się ukształtować bez świadomości swojej roli w społeczeństwie. Jednakże nie tylko branie pod uwagę potrzeb społeczności, ale również udzielenie jej głosu w procesie badawczym może przynieść nieoczekiwane efekty. Wspomniał o tym Elgidius Ichumbaki w swoim wystąpieniu: *Local People's Perceptions and Interpretations of the Hominin Footprints at Laetoli, Tanzania*. Odkrycie odcisków stóp wczesnych hominidów zostało zinterpretowane przez pobliską społeczność Masajów jako należące do znanego im z mitologii bohatera *Lakalangi*. Wojownika, zbawcy, którego obecność, „potwierdzona” wszakże archeologicznie” nieoczekiwanie wywołała ożywione reakcje i szczerą wdzięczność lokalnej społeczności.

Badania nad epoką kamienia są chyba najbardziej dynamicznie rozwijającą się dziedziną archeologii. To właśnie w jej zakresie mamy do czynienia praktycznie co roku z nowymi odkryciami, które prowadzą do zmian paradygmatów dotyczących początków człowieka. Z racji, iż to właśnie Afryka jest kolebką ludzkości i wiele przełomowych badań właśnie tutaj jest dokonywanych, nie może dziwić fakt, że niemal połowa wszystkich wygłoszonych referatów na konferencji *PanAf* dotyczyła tej właśnie epoki w dziejach człowieka.

Bardzo duży nacisk położono na znaczenie wykopalisk w Jebel Irhoud, położonych w centralnej części kraju gospodarza konferencji. W zeszłym roku cały świat naukowy obiegrała informacja o odnalezieniu na tym stanowisku najstarszych szczątkach kostnych *homo sapiens*, których wiek datuje się na 315 tysięcy lat. Opublikowane w *Nature* doniesienia przesunęły granice powstania naszego gatunku o 100 tys. lat., dodatkowo wskazując, iż niekoniecznie, jak do tej pory sądzono, wyewoluował on w Afryce wschodniej. Na kongresie mogliśmy usłyszeć obszerne informacje na temat tych odkryć. Problematyce tego stanowiska były poświęcone całe panele, na których duży, interdyscyplinarny zespół, mógł obszernie, ze szczegółami, zrelacjonować wyniki badań. Z racji ograniczeń w objętości tekstu w publikacjach naukowych oraz stosunkowo niedawnego opublikowania wyników z Jebel Irhoud, kongres *PanAf* był pierwszą okazją, by środowisko naukowe mogło się zapoznać tak szczegółowo z najdrobniejszymi elementami tych nowych odkryć.

W konferencji *PanAf* udział brał również zespół L. Bergera, odpowiedzialny za kolejne bardzo głośne naukowe odkrycie w ostatnich latach. Mowa tu o najnow-

szym przedstawicielu rodzaju homo- czyli *Homo naledi*, o którym świat usłyszał po raz pierwszy w 2015 r. Badania ze stanowiska Rising Star Cave w RPA są bardzo medialne, jednak w środowisku akademickim budzą spore dyskusje. W swoim wystąpieniu pt. *Hominin mortuary practices and Homo naledi: taphonomy of differential decomposition signatures from the Dinaledi Chamber* badacze postawili zaprezentować metodologię badań, jaką stosują w swoich pracach z dużym naciskiem na użycie najbardziej zaawansowanych nowych technologii, m. in. wysoko precyzyjnego skaningu laserowego wraz z jego realnym przełożeniem na wyniki badań.

Niestety, na konferencji zabrakło najbardziej przedstawicieli zespołu S. Harmand, którego owocem badań były kolejne wielkie odkrycia z roku 2015 – tzw. *Lomekwieniu*. Są to najstarsze znane narzędzia wykonane ręką ludzką, których wiek określono na 3,3 mln lat. Oznaczało to, iż w chwili publikacji przesunęły one początki rodzaju ludzkiego aż o 0,5 mln lat. Pozostaje mieć nadzieję, iż podczas kolejnej edycji *PanAf* będziemy mogli usłyszeć obszerniej o tych rewelacyjnych odkryciach.

Kolejnym ważnym zagadnieniem poruszonym na kongresie była problematyka epoki kamienia w Zachodniej Afryce. Studiując mapy Afryki i naniesione na nich stanowiska archeologiczne z okresu plejstocenu, zauważyć możemy w zachodniej części kontynentu białe plamy, niemal przez cały okres trwania epoki kamienia. Dopiero stosunkowo niedawno podjęto bardziej zaawansowane studia w tym zakresie – będące również obiektem zainteresowań polskich archeologów. Na tym polu warto wyróżnić referaty E. Scerri z Instytutu Maxa Plancka. Zaprezentowała w nich wstępne wyniki badań nad MSA (Middle Stone Age), wskazując, iż okres ten, w tej części kontynentu, mógł przetrwać wyjątkowo długo, sięgając początków holocenu. Oznacza to, iż MSA trwał tutaj o 20 tys. lat dłużej w porównaniu z resztą kontynentu. Zważywszy na inicjalny charakter badań jaki ma miejsce na omawianym terenie, kolejne nowe wykopaliska w tym zakresie rzucą niewątpliwie nowe światło na postrzeganie epoki kamienia w całej Afryce.

Ważnym przesłaniem, wynikającym nie tylko z sesji poświęconych epoce kamienia, jest wskazanie na obecny trend interdyscyplinarności badań. Pokazuje to, iż współcześnie nie są możliwie przełomowe odkrycia naukowe, zmieniające paradygmaty, bez obszernego zespołu badawczego, złożonego z szeregu naukowców zajmujących się wieloma dziedzinami nauki. Wiele znaczących odkryć zaprezentowanych na *PanAf* możliwych było tylko dzięki współpracy archeologów z m. in. paleoklimatologami, paleoantropologami, geologami i wieloma innymi specjalistami. Znaczna ilość osobnych sesji poświęcono właśnie zagadnieniom z pogranicza wielu działów nauki.

Spośród ponad 300 referatów podejmujących tematykę archeologii afrykańskiej na ostatnim XV Kongresie *PanAf* w Rabacie, ledwie kilkanaście dotyczyło

tematów bezpośrednio lub pośrednio związanych z archeologią Afryki Północnej okresu rzymskiego. To niewiele w świetle bogatego dorobku rozmaitych ośrodków naukowych, zajmujących się badaniami w tej części kontynentu. Należy jednak pamiętać, iż współczesne uwarunkowania polityczne w krajach Afryki Północnej znacząco utrudniają możliwości prowadzenia badań i jedynie w Maroku sytuacja wydaje się być bardziej stabilna, co znajduje swój wyraz w dużej liczbie zagranicznych misji archeologicznych pracujących w terenie w tym kraju (ponad 20.).

Wartym podkreślenia jest udział specjalistów zajmujących się badaniami nad kulturami rdzennymi Afryki Północnej i ich relacjami ze światem śródziemnomorskim, zwłaszcza w kontekście romanizacji. Prelegenci prezentujący wyniki swoich badań w tej tematyce reprezentowali ośrodki naukowe z Algierii, Tunezji, Maroka oraz krajów Unii Europejskiej i Stanów Zjednoczonych. Spośród tego grona warto wymienić wystąpienia kilkorga badaczy.

Pierwszym z nich był Abdelhakim Oukaour (École Pratique des Hautes Etudes, Paryż), który w swoim wystąpieniu przedstawił wstępne wyniki badań powierzchniowych w regionie rzymskiego obozu Ad Maiores 140 km na południe od miasta Tebessa (Algieria), pozwalające na zlokalizowanie nieznanych stanowisk archeologicznych. Celem projektu jest zbadanie relacji pomiędzy rdzenną ludnością tego regionu a rzymską cywilizacją w kontekście funkcjonowania granicy prowincji. Wśród młodych badaczy widać było duże zaangażowanie w metodyczne poszukiwanie stanowisk metodą badań powierzchniowych. Tak było również u Stephena A. Collinsa-Elliota (University of Tennessee, Knoxville, USA), kierownika projektu *The Gardens of Hesperis*, który zreferował wyniki badań powierzchniowych kolejnego sezonu prac misji amerykańsko – marokańskiej w regionie doliny Leukos. Region był intensywnie wykorzystywany rolniczo w okresie rzymskim, co potwierdza odnalezienie przez członków misji dużych skupisk ceramiki z tego okresu. W tym samym panelu, dotyczącym relacji rdzennej ludności Afryki Północnej ze światem śródziemnomorskim, Maciej Czapski (Uniwersytet Warszawski, Instytut Archeologii) wygłosił referat podejmujący tematykę relacji świata rzymskiego z ludnością rdzenną prowincji Mauretania Tingitana (Maroko) w kontekście istniejących tak zwanych „ołtarzy pokoju”, pokrytych tekstami traktatów pokojowych zawieranych z Bakwatami. Nie zabrakło również badaczy doświadczonych, którzy kontynuowali wcześniejsze projekty lub rozpoczynali prace w nowych. Przykładem interesującego referatu był wygłoszony przez zespół badaczy: Youseff Bokbot (INSAP, Rabat), David Mattingly (University of Leicester, UK), Martin Sterry (Durham University, UK), którzy zaprezentowali niezwykle interesujące rezultaty badań nad pochówkami okresu protohistorycznego w regionie Draa. Niektóre z odnalezionych pochówków datowane są okres rzymskiej obecności i mogą mieć związek z kulturami ludności rdzennej (np. Bakwatami). I wreszcie w kwestii ochrony zabytków głos zabrała Mansouri Frida

(Institute d'Archéologie – Université Alger 2), która wygłosiła referat dotyczący problemów z zachowaniem dziedzictwa kulturowego w kontekście konserwacji i ochrony jednego z najważniejszych stanowisk archeologicznych Algierii – Thubursicum Numidarum.

Tegoroczny kongres *PanAf* zgromadził blisko 320 delegatów, którzy zaprezentowali wyniki swoich badań w ramach prawie 220 wystąpień. Prelegenci reprezentowali 36 krajów, z czego silną grupę stanowili badacze z 14 krajów afrykańskich. Wśród prelegentów swoją obecność zaznaczyli również polscy badacze i badaczki. Reprezentanci Uniwersytetu Warszawskiego – Maciej Czapski², Bogusław Franczyk³ i Piotr Szczepanik⁴, Uniwersytetu Jagiellońskiego – Krzysztof Rak oraz Sylwia Samulewicz, Muzeum Archeologicznego w Poznaniu – Paweł Polkowski⁵ oraz Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk – Marta⁶ i Piotr⁷ Osypińscy, wygłosili w sumie pięć wystąpień oraz zaprezentowali jeden poster, zwracając tym samym uwagę na otwartość polskiej nauki na nowe wyzwania badawcze.

W trakcie wieńczącego Kongres spotkania członków *PanAfrican Archaeological Association* na stanowisko prezydenta stowarzyszenia wybrano dr Fredę Nkirote M'Mbogori z British Institute in Eastern Africa w Nairobi. Informacją, na którą czekano ze szczególnym napięciem, było miejsce organizacji kolejnego Kongresu. Tym razem *The 16th Congress of the PanAfrican Archaeological Association of Prehistory and Related Studies* odbędzie się w 2022 roku na Zanzibarze.

Maciej Czapski, Bogusław Franczyk, Krzysztof Rak

² *The relations between the indigenous societies of Mauretania Tingitana and the Roman World in Antiquity*

³ *Stone stelae and funerary jars. Tensasoba graves as a significant aspect of vanishing Nyonyosi culture*

⁴ *New archaeological data from Kingdom of Lurum (Burkina Faso)* – wystąpienie wspólne z Krzysztofem Rak, Sylwią Samulewicz oraz Bogusławem Franczykiem

⁵ *On African dimension of Egypt's Dakhleh Oasis prehistoric rock art*

⁶ Poster: *Late Pleistocene range of Bos opisthomus in the North-Eastern Africa and its significance within the subsistence model of Palaeolithic societies. New archaeozoological data from Affad, Sudan*

⁷ *Too young for MSA – too archaic for LSA. Too young for Mesolithic – too archaic for Neolithic. Subsistence strategies and chronological systems in the Middle Nile Valley archaeology*

Konferencja ogólnopolska:

„Czy Afryka potrzebuje nowych granic? Stosunki międzynarodowe w Afryce w kontekście separatyzmów w regionie”

Kraków, 25.10.2018.

Sala im. Michała Bobrzyńskiego w Collegium Maius UJ

Główny organizatorzy:

Jagiellońskie Centrum Badań Afrykanistycznych (JCBA), Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego (INPiSM UJ).

Patronaty honorowe: Polskie Towarzystwo Afrykanistyczne (PATfr), Polskie Towarzystwo Nauk Politycznych (PTNP), Polskie Towarzystwo Studiów Międzynarodowych (PTSM).

Uroczystego otwarcia konferencji i powitania zaproszonych gości dokonał Dyrektor INPiSM UJ i Kierownik JCBA dr hab. Robert Kłosowicz, prof. UJ. Słowo wstępne wygłosili: prof. dr hab. Arkadiusz Żukowski – Prezes PTNP; prof. dr hab. Andrzej Mania – Wiceprzewodniczący PTSM, Przewodniczący PTSM Oddział w Krakowie oraz dr hab. Hanna Rubinkowska-Anioł, Przewodnicząca PTAfr.

Temat konferencji dotyczył zagadnień szczególnie drażliwych W Afryce, gdzie granice terytorialne zostały ukształtowane, z nielicznymi wyjątkami, w wyniku kolonialnego podziału tego kontynentu. I choć szefowie nowopowstałych państw afrykańskich wiedzieli, że kolonialne metropolie sztucznie podzieliły i połączyły różne grupy etniczne, w sprawie granic wykazali rozważę i dalekowzroczność. Jedną z pierwszych decyzji utworzonej w 1963 roku Organizacji Jedności Afrykańskiej było bowiem przyjęcie zasady respektowania granic odziedziczonych po okresie kolonialnym. Na decyzję ówczesnych szefów państw w znacznym stopniu wpłynęły wydarzenia w byłym belgijskim Kongu: secesja Katangi, zabójstwo pierwszego prezydenta, umiędzynarodowienie konfliktu, wojna, która na wiele lat pogrążyła ten kraj w chaosie. Obawiano się, iż także w innych państwach wewnętrzne konflikty etniczne staną się pretekstem do ingerencji sił zewnętrznych, co doprowadzi do niekończących się wojen i „bałkanizacji” Afryki. Przez cały okres swojego istnienia, pomimo nacisków z różnych stron, OJA broniła przyjętej Zasady respektowania istniejących granic. Stanowisko to przejęła jej następczyni – Unia Afrykańska.

Przedstawione na konferencji referaty i dyskusja były poświęcone zarówno historycznym uwarunkowaniom pokolonialnych granic, jak i ujawniającym się

w wielu państwach afrykańskich tendencjom odśrodkowym i dążeniom do secesji bądź uzyskania większej autonomii. Tematykę konferencji i zaprezentowane opinie przybliżają omawiane poniżej główne tezy referatów.

Na dążenia do secesji, które mogą zmienić polityczną mapę Afryki w przyszłości, wskazywał **prof. UJ, dr hab. Robert Kłosowicz** (wymienił m.in. takie regiony, jak Kabinda w Angoli, Casamence w Senegal, rejony tuareskie na północy Mali, anglofońskie regiony w północnym Kamerunie – lista ta jest niepełna). Zwrócił on jednocześnie uwagę, że dotychczas – ponad pół wieku od ogłoszenia niepodległości większości państw w Afryce, ich granice uległy zmianie jedynie w dwóch przypadkach: gdy niepodległość uzyskały Erytrea i Sudan Południowy. Nastąpiło to po kilku dziesięcioleciach wojen. Republika Somalilandu, która w 1991 r. ogłosiła niepodległość i ma wszystkie atrybuty państwowości nie zyskała dotąd uznania międzynarodowego.

Na znaczenie stanowiska OJA w sprawie pokolonialnych granic wskazywał także **dr hab. Wiesław Lizak (UW)** w referacie „Dekolonizacja a zmiany granic w Afryce – konsekwencje dla stabilności regionu”. Przyjęcie w 1964 r. zasady respektowania granic oddziedziczonych po epoce kolonialnej miało służyć – i służyło – stabilizowaniu stosunków międzypaństwowych w Afryce. Uznano to za duże osiągnięcie, tym bardziej że na wczesnym etapie dekolonizacji takie podejście do kwestii granic nie było oczywiste. Pojawiły się projekty przebudowy regionalnego ładu terytorialnego. W kilku przypadkach – w różnych okolicznościach – doszło do zmiany granic terytoriów kolonialnych: m.in. Erytrea została włączona do Cesarstwa Etiopskiego; brytyjski Somaliland połączono z byłym włoskim Somali; byłe brytyjskie terytorium powiernicze Kamerun został podzielony między Kamerun (francuski) i Nigerię; Tanganika połączyła się z Zanzibarem i powstała Tanzania. Do Angoli, jeszcze za rządów portugalskich – została włączona Kabinda. Prawie w każdym z tych przypadków ujawniły się napięcia i sprzeczności wynikające z różnic powstałych w okresie kolonialnym. Prowadziło to do konfliktów zbrojnych i dążeń secesyjnych. Pojawienie się na mapie Afryki w 2011 r. nowego państwa, Sudanu Południowego – zdaniem autora referatu – nie napawa optymizmem. Konflikt wewnętrzny w Sudanie Południowym i napięte po secesji stosunki z Sudanem mogą prowadzić do wniosku, iż zmiany graniczne nie stanowią panaceum na afrykańskie problemy z tożsamością i bezpieczeństwem.

Prof. dr hab. Arkadiusz Żukowski (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie) mówił m.in. o procesie kształtowania granic terytorialnych, w okresie kolonialnym i podczas dekolonizacji. Rozwagał, w jakiej mierze paradygmaty stosowane w nauce o stosunkach międzynarodowych w badaniach problemu granic państwowych są adekwatne do rzeczywistości afrykańskiej. Zwrócił on szczególną uwagę na znaczenie regionalnych ugrupowań (COMESA, COŚMESA,

ECOWAS, SADC) dla rozwoju stosunków między państwami danego regionu. (Tytuł referatu: Refleksje nad granicami państwowymi we współczesnej Afryce).

Interesujące, mało znane dane, dotyczące kwestii spornych przy delimitacji granic między państwami afrykańskimi przytoczył w wygłoszonym referacie **dr Zbigniew Czubiński (UJ)**. Aż 22 państwa tego kontynentu zdecydowały poddać graniczne kwestie sporne jurysdykcji Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości. Ponadto trzy państwa europejskie (Francja, Malta, Wielka Brytania), mając spory terytorialne z państwami afrykańskimi, też zdecydowały się na ich rozstrzygnięcie przez MTS.

Zdaniem dr Czubińskiego, kwestia delimitacji granic międzypaństwowych jest jedną z bardziej skomplikowanych w prawie międzynarodowym. Sytuacja szczególnie komplikuje się w Afryce. Przyjęta w procesie dekolonizacji zasada prawa rzymskiego *uti possidetis, ita possideatis* (co posiadasz, będziesz posiadał) z wielu powodów nie jest w praktyce najlepszym rozwiązaniem problemów granicznych. Analiza dwudziestu sporów terytorialnych, które rozpatrywał MTS, doprowadziła autora referatu do wniosku, że jest to najbardziej efektywna metoda rozstrzygania sporów terytorialnych w Afryce. (Tytuł referatu: „Znaczenie orzecznictwa Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości przy ustalaniu granic w Afryce”).

Dr hab. Maciej Kurcz, prof. UŚ (Uniwersytet Śląski w Katowicach) zaproponował spojrzenie na obecne granice w Afryce z innej perspektywy. Na granice afrykańskie – przypominał Maciej Kurcz – uczeni patrzą w różny sposób. Dla jednych to sztuczne bariery narzucone przed laty przez kolonizatorów, a w konsekwencji strefy konfliktogene, źródło wykluczenia i marginalizacji lokalnych społeczności. Dla innych – inspirowanych pracami uczonych postmodernistów – to raczej transgraniczny handel, migracje i dynamiczna tożsamość. Ostatnimi czasy do szczególnie popularnych należy także koncepcja „żyłnego pogranicza” (*fertile frontier*), która wyraźnie nawiązuje do prac takich uczonych, jak A. Aiswaju czy P. Nugent. Dla nich granica to nie tylko bariera, ale także „kanały kontaktowe i możliwości”. Teza ta jest często podnoszona do rangi twierdzenia, iż „granica polityczna jest we współczesnej Afryce ośrodkiem kulturotwórczym, a z perspektywy zwykłego człowieka obiektem eksploatacji. Sudan – a właściwie oba Sudany – to źródło sporego potencjału badawczego tej właśnie koncepcji. Przypadek Sudanów jest ciekawy co najmniej z czterech powodów: (1) granica jest inkubatorem nowych tożsamości, a zarazem i ruchów wywrotowych; (2) granica musi jednocześnie hamować i zwiększać transgraniczne kontakty; (3) państwo (jego aparat) jest widoczny bardziej na granicach aniżeli w centrum; (4) granica pełni pierwszorzędną rolę w życiu gospodarczym kraju”. W referacie, który autor zatytułował „O granicach politycznych postkolonialnej Afryki na przykładzie Sudanu i Sudanu Południowego”, powoływał się na osobiste obserwacje terenowe.

Dr hab. Joanna Bar, prof. UP (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie) zwróciła z kolei uwagę na szczególną wymowę przystąpienia Południowego Sudanu do Wspólnoty Wschodnioafrykańskiej (EAC) – subregionalnej organizacji państw, z którymi łączy go więzy kulturowe i ekonomiczne.

Kontaktom ludności Południowego Sudanu z sąsiadami z południa sprzyjał ponadto rok wyraźnie wyodrębnionych granic geograficznych. Zdaniem Autorki przystąpienie do EAC zakończyło też w sposób pokojowy proces rekonstrukcji granic politycznych i cywilizacyjnych, rozpoczęty podziałem Sudanu i powstaniem nowego państwa.

Czy jednak podział i utworzenie nowego państwa – Południowego Sudanu – nie wpłynie na wzmożenie dążeń secesyjnych w innych, choćby sąsiednich, państwach? Podobne pytania pojawiały się w wielu wypowiedziach.

Dr hab. Hanna Rubinkowska-Aniol (UW) zatytułowała swój referat: „Czy Etiopia potrzebuje nowych granic? Rozważania nad Ogadenem”. Ogaden to południowowschodnia część Etiopii, gdzie dążenia secesyjne są na tyle silne, że mogą zagrozić utrzymaniu państwa etiopskiego w jego obecnych granicach. Tereny te zostały włączone do Cesarstwa Etiopskiego w końcu XIX wieku, kiedy w wyniku podbojów terytorialnych ówczesnych władców obszar Etiopii został powiększony o ponad połowę. Pomimo że od tego czasu upłynęło wiele lat, nie nastąpiła integracja ludności Ogadenu – głównie Somalijszyków z mieszkańcami innych części Etiopii. Od dziesięcioleci toczą się spory polityczne o statut Ogadenu, trwają zbrojne akcje organizacji somalijskich i wojsk etiopskich. W II drugiej połowie XX wieku dwukrotnie doszło do wojny etiopsko-somalijskiej o Ogaden. Obecnie na tych terenach działa Narodowy Front Wyzwolenia Ogadenu, który rząd Etiopii uznaje za organizację terrorystyczną. Uważa niezmiennie, że Ogaden powinien pozostać w granicach wielonarodowego i wieloetnicznego państwa, jakim staje się Etiopia. Analiza wypowiedzi przedstawicieli organizacji secesyjnych skłania natomiast do wniosku, że opowiadają się oni za oderwaniem od Etiopii. Pozostaje wśród nich żywa idea utworzenia w przyszłości Wielkiej Somalii, obejmującej dawną kolonię włoską, były brytyjski Somaliland, część Dżibutti, Ogaden, północn-wschodni region Kenii. Czy Ogaden powinien pozostać w granicach Etiopii, czy zostać włączony do Somalii, czy utworzyć odrębne państwo? Hanna Rubinkowska przedstawiła stanowiska obu stron, pozostawiając pytanie to bez odpowiedzi.

Ks. prof. dr hab. Jarosław Różański OMI, (UKSW, Warszawa) podjął problem, który jesienią 2018 roku stawał się szczególnie aktualny – możliwej secesji anglojęzycznej części Kamerunu. Tytuł referatu: „Ku niepodległej Ambazonii? Źródła kryzysu w angielskojęzycznej części Kamerunu”. Wskazywał, że przyczyny obecnej sytuacji w dwóch anglojęzycznych prowincjach na północy Kamerunu sięgają lat 60. ubiegłego wieku, kiedy część tzw. Brytyjskiego Kamerunu została włączona do byłego Kamerunu francuskiego. Po ogłoszeniu niepodległości rząd centralny

wprowadzał w całym państwie język francuski do urzędów i szkół, co wywoływało protesty w północnych prowincjach. Mieszkańcy prowincji anglojęzycznych uważali, że są marginalizowani i domagali się coraz większej autonomii. Wielokrotnie dochodziło do napięć i protestów. Od 2016 roku ujawniało się coraz większe niezadowolenie ludności anglojęzycznych prowincji. Sytuacja stawała się coraz bardziej napięta. W dniu 1 października 2018 r. radykalne frakcje separatystyczne ogłosiły narodziny Republiki Ambazonii. Zaostrzyło to jeszcze bardziej sytuację. Coraz częściej dochodzi do zbrojnych starć separatystycznych ugrupowań z rządowymi oddziałami sił bezpieczeństwa. Są zabici i ranni. ONZ szacuje, że około 160 tys. mieszkańców anglojęzycznych prowincji uciekło na południe i do państw sąsiednich. Na początku grudnia nie było jasne, jak potoczą się wydarzenia.

Trzy referaty dotyczyły problemu Sahary Zachodniej. W swoich wypowiedziach ich autorzy nawiązywali jednocześnie do ogólnych problemów granic w Afryce i prezentowali swoje refleksje na ten temat.

Prof. dr hab. Adam Kosidło (Akademia Marynarki Wojennej w Gdyni), uzasadniał tezę, że zasada prawa międzynarodowego *uti possidetis iuris, ita possideatis* jest słuszna i sprawdziła się w praktyce nie tylko w Afryce, ale także na innych kontynentach, w tym w Europie. Pozostaje politycznie słuszna i powinna być ściśle przestrzegana. Podważanie tej zasady może bowiem prowadzić do konfliktów, także zbrojnych. Uważa on, że jednym ze sposobów przezwyciężenia problemów, jakie wynikają ze sztucznych granic byłaby regionalna integracja gospodarcza, zapewnienie swobody przemieszczania się ludności i handlu. Status Sahary Zachodniej, a także jej przyszłe granice, to z różnych powodów wyjątkowy przypadek w Afryce – mówił prof. Kosidło. Stanowi przykład rewizjonizmu terytorialnego i jego skutków. Już wcześniej (w latach 60.) Maroko bez powodzenia wysuwało roszczenia terytorialne do Mauretanii i części terytorium Algierii. W odniesieniu do Sahary Zachodniej marokańska polityka roszczeń terytorialnych okazała się skuteczna. Autor przypominał, że w procesie dekolonizacji metropolie kolonialne przekazywały administrację nowym władzom bądź organizowały referendum dotyczące przyszłości danego terytorium. Hiszpania natomiast, nie uwzględniając stanowiska organizacji saharyjskich, w 1976 r. wycofała się z Sahary Zachodniej, nie przekazując formalnie władzy nikomu. To jedyny taki przypadek w Afryce. Stosując różne metody Maroko zajęło tę była kolonię hiszpańską. Po wieloletniej walce ze zbrojnymi oddziałami Polisario (saharyjskiej organizacji niepodległościowej) Maroko opanowało 80% terytorium, które odgradza ufortyfikowany wał. Pod kontrolą Arabskiej Demokratycznej Republiki Saharyjskiej (SARD, proklamowanej przez Polisario, pozostało 20% pustynnego terenu. Większość ludności przebywa na uchodźctwie w obozach, głównie na Saharze w Algierii. Prof. Kosidło zwrócił uwagę, że zaboru Sahary zachodniej przez Maroko formalnie nie uznało żadne państwo, nawet jego najbliżsi sojusznicy jak

Francja i USA. Saharyjską Arabską Republikę Demokratyczną (SARD) uznaje nadal około 40 państw, wydaje się jednak, że z upływem lat wiele państw pogodziło się z istniejącym stanem faktycznym. Maroko nadal nie zgadza się na referendum, które pozostaje niezrealizowanym zadaniem misji ONZ. Przykład Sahary Zachodniej – podkreślał prof. Kosidło wyraźnie ukazuje, jak niebezpieczne skutki może wywołać zmiana granic w Afryce i rodzić nowe konflikty. Tytuł referatu: „Problem granic w Afryce – *casus* Sahary Zachodniej”.

W części wystąpienia, poświęconej problemowi Sahary Zachodniej, **dr hab. Robert Kłosowicz, prof. UJ**, przypominał, że dążenia separatystyczne mają w Afryce różną genezę. Mają też wspólną cechę – w większości przypadków ich korzenie sięgają czasów kolonialnych. Można też dostrzec pewną analogię między Saharą Zachodnią, Kabindą i Somalilandem w tym, że dążą one do niepodległości w granicach kolonialnych. Zwrócił on uwagę, iż współczesne ruchy secesyjne nie uzyskiwały międzynarodowego uznania, nawet jeśli utworzyły odrębne struktury państwowe, jak Somaliland. Inaczej jest w przypadku Sahary Zachodniej. Proklamowana w 1976 r. Saharyjska Arabska Republika Demokratyczna była w minionym czterdziestoleciu uznawana przez 80 państw, przyjęta do OJA, jest członkiem Unii Afrykańskiej. W 1979 roku Zgromadzenie Ogólne NZ potwierdziło niezbywalne prawo mieszkańców Sahary Zachodniej do samostanowienia i uznało Polisario za jedyne przedstawiciela ludności Sahary Zachodniej. Obecnie terytorium Sahary Zachodniej w większości znajduje się pod kontrolą Maroka, a tylko na ok. 20% obszaru władza Polisario. Problem Sahary Zachodniej jest zatem wciąż przedmiotem międzynarodowego sporu pomiędzy państwami graniczącymi z Marokiem, jak też problemem politycznym dla państw afrykańskich, a także ONZ i społeczności międzynarodowej. (Tytuł referatu: „Problem Sahary Zachodniej na tle ruchów separatystycznych w Afryce”).

Dr Joanna Mormul (Uj) zatytułowała swoją wypowiedź: „Wał zachodniosaharyjski – zapomniana granica między Prowincjami Południowymi, a Terytoriami Wyzwolonymi”. W odróżnieniu – mówiła dr Marmul – od innych, podobnych budowli, jak chociażby muru wzniesionego przez Izrael na granicy z Zachodnim Brzegiem Jordanu, temat wału zachodniosaharyjskiego rzadko przedostaje się do międzynarodowej opinii publicznej. Wał zachodniosaharyjski (Berm) to 2700-kilometrowy, ufortyfikowany, piaskowy mur. Zaminowany i pilnowany przez ponad 100 tys. marokańskich żołnierzy. Oddziela włączoną do Maroka część Sahary Zachodniej – Prowincje Południowe od terenów opanowanych przez Polisario. (*Territorios Liberados*). Jest to symboliczny obraz impasu, w jakim znajduje się kwestia saharyjska. Szczególnie ciekawa była relacja dr Joanny Marmul z pobytu w obozach uchodźców saharyjskich i rozmów z działaczami Polisario.

Referat – dr Anny Moraczewskiej (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie), zatytułowany „Rola granicy w porządkowaniu przestrzeni teryto-

rialnej”, wykraczał poza tematykę afrykańską i umiejscawiał problemy graniczne tego kontynentu w kontekście ogólnych problemów granic. Przeplatające się koncepcje zanikania i powstawania granic na przełomie XX i XXI w. – mówiła dr Moraczewska – wskazują na ciągłą ich dynamikę. Przebieg granic jest zawsze spuścizną historyczną porządkującą przestrzeń terytorialną. Czy jednak porządek terytorialny jest równoznaczny z porządkiem politycznym czy porządkiem etnicznym, narodowym? Czy prawno-międzynarodowa demarkacja i delimitacja granic przyczynia się do konstrukcji czy dekonstrukcji państwa? Czy pozbawienie granicy jej funkcji kontrolnych skutkuje ładem czy chaosem? Na ile uwarunkowania współczesnego środowiska międzynarodowego dewaluują znaczenie granic, a na ile motywują podmioty państwowe do przywrócenia im wyrazistego kształtu w postaci barier fizycznych czy rewizji granic?

Na te problemowe pytania, zdaniem dr Moraczewskiej, należy poszukiwać różnych odpowiedzi. Ale to już temat na drugą konferencję.

Wiesława Bolimowska.

Pro memoria

16 listopada br. zmarł w Mediolanie Profesor dr hab. Grzegorz Kaczyński, członek PTAfr, nieoceniony recenzent czasopisma „Afryka”

Na początku swojej drogi naukowej był związany z Pracownią Zagadnień Społecznych i Kulturowych Afryki Współczesnej PAN (przekształconej w Zakład Kultur Pozaeuropejskich), założonej przez profesora Józefa Chałasińskiego, pod którego kierunkiem przygotował swą pracę doktorską. Studiował socjologię w London School of Economics i w L'École Pratique des Hautes Études w Paryżu, gdzie uczęszczał m. in. na wykłady Georges'a Balandier. Profesor Kaczyński był afrykanistą-socjologiem, kontynuującym tradycje szkoły Floriana Znanieckiego.

Był autorem wielu prac z zakresu socjologii religii i socjologii historycznej, m.in. *Bunt i religia w Czarnej Afryce* (1979), *Czarny chrześcijaństwo* (1994).

Kierował katedrą socjologii ogólnej na l'Università di Catania do 2013 roku. Wykładał także na Uniwersytecie Szczecińskim. Przez wiele lat był członkiem Rady Redakcyjnej kwartalnika „Hemispheres. Studies on Cultures and Societies” wydawanego przez ZKP PAN, późniejszy Instytut Kultur Śródziemnomorskich i Orientalnych PAN.

Był także współtwórcą, prezesem i wiceprezesem Związku Polaków we Włoszech, członkiem Komitetu Wykonawczego budowy Muzeum Pamięci 2 Korpusu Polskiego na Monte Cassino. Promował we Włoszech polską kulturę i naukę.

Pozostanie w naszej pamięci jako człowiek życzliwy i oddany nauce.

Zespół Redakcyjny „Afryki”

ANETA PAWŁOWSKA

Wystawa „Ślązak wśród Pigmejów”

Organizator: Koło Naukowe Antropologii Kultury Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie przy współpracy z Muzeum Misyjno-Etnograficznym Księży Werbistów w Pieniężnie.

Miejsce ekspozycji: Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego w Łodzi

Czas ekspozycji: 06.11.2018–06.12.2018

Kurator wystawy: ks. dr hab. Jacek Jan Pawlik, prof. UWM

Śląski misjonarz, wybitny etnolog i językoznawca o. Paul Schebesta SVD (1887–1967), należy do elitarnego grona wczesnych badaczy ludów niskorosłych z obszarów Azji i Afryki. Jednak dziś wydaje się postacią nieco zapomnianą, toteż organizatorzy wstawy na 18 pionowych standach⁸ postanowili przybliżyć jego postać i dokonania. Ciemnozielone plansze z nadrukami zdjęć, dokumentującymi działania o. Schebesty na przestrzeni lat, ustawiono na I piętrze w holu nowoczesnego gmachu Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego. Ustawiając tablice zastosowano typowy dla ekspozycji biograficznych układ chronologiczno-problemowy. Na pierwszych trzech planszach zaprezentowano: kalendarium z życia badacza, dokonania w zakresie kształcenia misjonarzy w Gimnazjum Księży Werbistów w Nysie, zdjęcia historycznego budynku Domu Misyjnego oraz kart tytułowych pisma „Anthropos” (dawne i współczesne). Dodajmy, iż misjonarz był członkiem jego redakcji. Kolejne tablice prezentują skrupulatnie opisane zdjęcia z wypraw o. Schebesty opatrzone fragmentami przywołanych wypowiedzi bohatera wystawy i innych antropologów z pierwszej połowy XX wieku (głównie na podstawie „American Anthropologist”). Powiększone fotografie użyte w planszach pochodzą z Archiwum Instytutu „Anthropos” założonego w 1906 roku, mieszczącego się w Sankt Augustin k. Bonn (Niemcy). Są to głównie zdjęcia dokumentujące badania terenowe o. Schebesty.

Prezentując o. Paula Schebestę, autorzy wystawy pragnęli przedstawić nie tylko postać wybitnego etnologa i językoznawcy, badacza kultur afrykańskich Pigmejów i azjatyckich Negrytów, lecz także misjonarza ze zgromadzenia Księży

---

⁸ Standy typu ROLL-UPY to popularne i jednocześnie prostsze systemy wystawiennicze, stosowane w ostatnich latach do przenośnych ekspozycji.

Fragment wystawy ze zdjęciami dokumentującymi wyprawę o. Schebesty SVD,
(fot. Bartosz Kałużny)

Werbistów. Zaakcentowano także fakt pochodzenia misjonarza z mniejszości morawskiej Śląska (zamieszkałej w granicach Prus), co pozwoliło mu lepiej wczuć się sytuację Pigmejów, którzy byli zdominowani przez sąsiadujące z nimi ludy Bantu. Z kolei umiejętność porozumiewania się od najmłodszych lat w różnych językach (po niemiecku, czesku, polsku, a z czasem po angielsku, francusku, portugalsku, malajsku i w wielu językach afrykańskich, m.in. kingwana⁹) pozwoliła misjonarzowi na bezpośredni kontakt z ludźmi spotkanymi w trakcie wypraw.

O. Schebesta odbył cztery podróże do Konga, spędzając tam około ośmiu lat. Celem dwóch pierwszych ekspedycji z przełomów lat 1929/1930 oraz 1934/1935 było skoncentrowanie się na odtworzeniu generalnego obrazu społeczności. Są to zarazem pierwsze zachowane próby naukowego opisanie życia Pigmejów kongijskich oraz ich zanikającej, głównie za sprawą białych ludzi, kultury i obyczajów. Już w 1930 r. o. Schebesta opracował plan zmiany trybu życia Pigmejów z koczowniczego na osiadły, namawiając ich do założenia plantacji i uprawy bananów. Gdy w 1934 r. misjonarz powrócił do Afryki Centralnej odnotował zmianę ich trybu życia – stali się oni osiadłymi plantatorami, poszerzyli znacznie teren upraw. Ich wsie były schludne, stałe domostwa zadbane i, jak na warunki afrykańskie,

⁹ Język pidżinowy z grupy suahili.

sprawiające wrażenie dostatnich. Zachęcony tym o. Schebesta doprowadził do otwarcia tam stałej stacji misyjnej oraz szkoły. Jednakże gdy o. Schebesta w roku 1949 udał się po raz trzeci na obszary zamieszkiwane przez niskorosłych z środkowoafrykańskich lasów deszczowych, zastał tam sytuację inną niż podczas swojej poprzedniej wyprawy. Toczące się w tym czasie wojny i zamieszki polityczne, a przede wszystkim wdzierające się bezwzględnie w lasy tropikalne koncerny międzynarodowe zniszczyły w dużej mierze jego dzieło. Stacja misyjna z trudem wegetowała, szkoła przestała istnieć, żyjące w pobliżu ludy pigmejskie uległy degradacji, rozbiciu, a ich kultura, dawny tryb życia i tradycje upadły. W 1954 r. misjonarz podjął czwartą i ostatnią podróż do Pigmejów kongijskich. Chcąc uratować autochtoniczne formy życia i kulturę Pigmejów, o. Schebesta apelował do władz lokalnych o utworzenie specjalnych rezerwatów. Opracował też przemysłany i wyważony plan ratowania pigmejskiej kultury. Niestabilność polityczna oraz brak szczerzej woli rozwiązania tego problemu ze strony miejscowej władz spowodowały, że jego plan nigdy nie doczekał się realizacji. Podczas wyprawy trzeciej i czwartej werbista skoncentrował się na badaniu języka mieszkańców lasów puszczy obszarów Ituri ze wschodnich obszarów obecnej Demokratycznej Republiki Kongo. Poza monografiami naukowymi przedstawiającymi kulturę i język Pigmejów, o. Schebesta publikował także prace popularnonaukowe, by uwrażliwić europejskich czytelników na ich los. Podejmował też praktyczne działania na rzecz pomocy Pigmejom walcząc o ich prawa na forum lokalnym i międzynarodowym. Od ludu Bambuti, badaniom którego poświęcił *opus magnum* swego życia – 500 stronicowe dzieło *Die Bambuti-Pygmäen vom Ituri*¹⁰, otrzymał tytuł „Baba wa Bambuti”, czyli ojca Bambutich¹¹. O. Schebesta otrzymał także liczne odznaczenia i był członkiem Instytutu Atropos, Austriackiej Akademii Nauk, Królewskiego Instytutu Antropologicznego w Londynie, Niemieckiego Towarzystwa Antropologicznego i Praskiej Akademii Nauk. Zmarł w Mödling i został pochowany na tamtejszym cmentarzu zakonnym.

Z zachowanych przekazów wiadomo, że o. Schebesta był także lubianym przez studentów wykładowcą, ponieważ opierał przekazywaną wiedzę na własnych doświadczeniach z terenu. Spuścizna naukowa o. Schebesty wciąż jest dostępna w jego licznych publikacjach książkowych (przytoczonych na jednym z wystawowych standów), a także w piśmie „Anthropos”. Znaczenie prac misjonarza zweryfikowały późniejsze badania prowadzone na tym obszarze przez genetyka Luigi Luca Cavalli-Sforza czy muzykologa Louisa Sarno. o. Schebesta pozostaje

¹⁰ P. Schebesta, *Die Bambuti-Pygmäen vom Ituri*, Bruxelles 1938.

¹¹ Życiorys P. Schebesty na podstawie Wilhelm Dupré, *Paul Joachim Schebesta, 1887–1967*, „American Anthropologist, New Series”, Vol. 70, No. 3 (Jun., 1968), s. 537–545 oraz biogramu Schebesty ze strony czasopisma „Anthropos”: <http://www.anthropos.eu/anthropos/heritage/schebesta.php> (25.11. 2018).

dla wielu współczesnych etnografów wzorem człowieka terenu, który łączył skrupulatną pracę naukową z zaangażowaniem, rozdzielając jednak wyraźnie obie aktywności. Jego postać pokazuje jak istotny wpływ na postrzeganie *inności* i przekazywanie wiedzy o niej ma pochodzenie badacza, jego doświadczenia z młodości i oraz jego przygotowanie praktyczne wynikające z wszechstronnego poznania regionu. Jak zaznacza kurator wystawy, Jacek Jan Pawlik¹²:

Prezentując postać o. Paula Schebesty SVD chcieliśmy pokazać na jego przykładzie specyficzną tożsamość misjonarzy werbistów pochodzących ze Śląska i urodzonych przed rokiem 1945, którzy podejmując pracę na misjach okazali szczególną empatię do misjonowanych ludów, kładąc akcent na poszanowanie ich języków i kultur¹³.

Wystawa została przygotowana przez działające w Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim Koło Naukowe Antropologii Kultury przy współpracy z Muzeum Misyjno-Etnograficznym Księży Werbistów w Pieniężnie. W Łodzi ekspozycja była prezentowana na zaproszenie Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UŁ. Całość przedsięwzięcia realizowano w ramach Dialogów Humanistycznych, czyli cyklicznych spotkań proponowanych przez Wydział Filozoficzno-Historyczny Uniwersytetu Łódzkiego. Ekspozycji towarzyszył wykład prof. Jacka Pawlika zatytułowany „Regionalizm a poznawanie świata. O. Paul Schebesta, syn ziemi śląskiej, niestrudzony badacz ludów niskorosłych”. Wykład ten nie tylko był cennym uzupełnieniem treści wystawy, lecz także wzbudził dyskusję nad kondycją współczesnej antropologii kulturowej.

---

¹² Ksiądz dr hab. Jacek Pawlik jest misjonarzem, etnologiem i afrykanistą, profesorem Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.

¹³ J. Pawlik, *Misjonarz ze Śląska – o. Paul Schebesta SVD*; <http://www.werbisci.pl/index.php/wiadomosci-polska/1652-wystawa-o-ojcu-schebescie> (29.11. 2018).

INFORMACJE REDAKCJI

Lista recenzentów zewnętrznych „Afryki” 2018

- Prof. dr hab. Anna Barska – Uniwersytet Opolski
Dr hab. Joanna Bar – Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie
Dr hab. Elżbieta Budakowska, prof. UW – Uniwersytet Warszawski
Dr hab. Renata Czekalska – Uniwersytet Jagielloński, Kraków
Mgr Daniel Gazda – Instytut Etnologii i Archeologii PAN, Warszawa
Dr hab. Magdalena Horodecka – Uniwersytet Gdański
Prof. dr hab. Grzegorz J. Kaczyński – Università Degli Studi Di Catania
(Włochy)
Dr Małgorzata Kamecka – Uniwersytet w Białymstoku
Dr Andrzej Krasnowolski – badacz niezależny, Warszawa
Dr hab. Katarzyna Anna Kołodziejczyk – Uniwersytet Warszawski
Dr hab. Maciej Kurcz, prof. UŚ – Uniwersytet Śląski, Cieszyn
Dr hab. Kamil O. Kuraszkiewicz – Uniwersytet Warszawski
Dr hab. Michał Leśniewski – Uniwersytet Warszawski
Dr hab. Wiesław Lizak – Uniwersytet Warszawski
Dr hab. Jacek Łapott, prof. US – Uniwersytet Szczeciński
Dr Piotr Maliński, – Uniwersytet Szczeciński
Dr Joanna Mormul – Uniwersytet Jagielloński, Kraków
Dr hab. Grzegorz Myśliwski – Uniwersytet Warszawski
Dr hab. Anna Nadolska-Styczyńska – Uniwersytet Toruński
Dr hab. Anna Maria Niedźwiedz – Uniwersytet Jagielloński, Kraków
Prof. dr hab. Nina Pawlak – Uniwersytet Warszawski
Dr Jędrzej Pawlicki – Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań
Ks. dr hab. Jacek Jan Pawlik SVD, prof. UWM – Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn
Dr hab. Aneta Pawłowska, prof. UŁ, – Uniwersytet Łódzki
Dr hab. Robert Piętek, prof. UPH – Uniwersytet Przyrodniczo Humanistyczny w Siedlcach
Dr hab. Magdalena Radkowska – Uniwersytet Warszawski
Prof. dr hab. Jarosław Różański – Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa
Dr hab. Hanna Rubinkowska-Anioł – Uniwersytet Warszawski
Prof. dr hab. Eugeniusz Sakowicz – Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa
Dr hab. Ewa Siwierska – Uniwersytet Warszawski

Dr Margot Stańczyk-Minkiewicz – Akademia Marynarki Wojennej, Gdynia
Dr hab. Krzysztof Trzciński, prof. UJ – Uniwersytet Jagielloński, Kraków
Dr Izabela Will – Uniwersytet Warszawski
Prof. dr hab. Izabella Zatorska – Uniwersytet Warszawski
Dr hab. Maciej Ząbek, prof. UW – Uniwersytet Warszawski
Dr hab. Magdalena Zdrada-Cok – Uniwersytet Śląski, Sosnowiec
Prof. dr hab. Jerzy Zdanowski – Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Mo-
drzewskiego
Dr Beata Wójtowicz – Uniwersytet Warszawski

Zasady przyjmowania tekstów do druku

Redakcja czasopisma „Afryka” (ISSN-1234-0278), (e-ISSN-1111-9999) przyjmuje do publikacji jedynie teksty oryginalne. Przesłane teksty nie mogą być opublikowane w innych miejscach.

Redakcja przyjmuje do druku artykuły naukowe, artykuły recenzyjne, recenzje, polemiki i relacje z wydarzeń naukowych i kulturalnych związanych z Afryką.

Wersją pierwotną czasopisma jest wersja papierowa. Lista recenzentów zewnętrznych jest raz w roku aktualizowana i umieszczana na stronie internetowej www.ptarf.org.pl w linku „Redakcja „Afryki” oraz w czasopiśmie.

Teksty prosimy nadsyłać pocztą elektroniczną na adres: peteafr@gmail.com
Ponadto autorzy proszeni są o złożenie wraz z tekstem zeskanowanego lub przesłanego pocztą, podpisanego oświadczenia o treści:

Imię i nazwisko autora/autorów

Oświadczam(y), że praca pt.....złożona do publikacji w czasopiśmie „Afryka” jest wyłącznie mojego (naszego) autorstwa. Nikt spoza wskazanego grona autorów nie wniósł istotnego wkładu w powstanie publikacji oraz nie pojawiła się w nim osoba, której wkład był znikomy lub w ogóle nie miał miejsca.

Oświadczam(y), że praca nie została wcześniej nigdzie opublikowana (niezależnie od języka) oraz nie jest rozpatrywana pod kątem publikacji w żadnej innej redakcji.

Oświadczam także, że badania przedstawione w artykule (lub powstanie artykułu naukowego) zostało sfinansowane ze źródeł (proszę wymienić):

Ponadto wyrażam(y) zgodę na to, że warunkiem opublikowania artykułu w czasopiśmie „Afryka” jest przeniesienie praw autorskich na rzecz wydawcy czasopisma.

Podpis/Podpisy

(Jeśli dotyczy) informacji o źródłach finansowania publikacji (np. stypendium autorskie, grant badawczy), wkładzie instytucji naukowo-badawczych, stowarzyszeń i innych podmiotów (*financial disclosure*)

Oświadczenie jest dostępne na stronie internetowej: <http://www.ptafr.org.pl>

Kwalifikowanie tekstów do publikacji

- Przed przesłaniem tekstu do recenzji sekretarz redakcji sprawdza, czy jest on zgodny z profilem merytorycznym pisma i spełnia wszystkie wymogi techniczne. Teksty, które spełniają powyższe warunki są przysyłane do redaktora naczelnego i tematycznego, którzy wyznaczają recenzentów.
- Każdy tekst jest recenzowany przez dwóch recenzentów w systemie ***double-blind review***. Oznacza to, że recenzenci nie znają tożsamości autora a autor nie zna tożsamości recenzentów.
- Recenzje sporządzane są w formie pisemnej.
- Recenzje zawierają informacje o przyjęciu tekstu, konieczności dokonania poprawek wskazanych przez recenzenta lub odrzuceniu tekstu. Tekst, który otrzymał co najmniej jedną negatywną recenzję nie jest publikowany.

Ghostwriting i Guest authorship

Redakcja czasopisma „Afryka” przestrzega i wdraża zalecenia Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego dotyczące ochrony przed nieujawnionym autorstwem lub współautorstwem artykułu (***ghostwriting***) i pozornym autorstwem lub współautorstwem artykułu (***guest authorship***). W związku z powyższym od autorów publikacji wymaga się ujawnienia wkładu poszczególnych osób w powstanie publikacji. Wykryte przypadki ***ghostwriting*** i ***guest authorship*** są traktowane jako przejaw nierzetelności naukowej i z tego względu będą dokumentowane oraz przekazywane do właściwych instytucji.

Wytyczne dla autorów tekstów

Tytuł naukowy, nazwisko, afiliacja, adres i telefon autora powinny być załączone **w osobnym pliku w celu zapewnienia anonimowości autora**. Nazwa pliku powinna zawierać trzy pierwsze słowa tytułu tekstu i adnotację „dane osobowe”.

Do pliku „dane osobowe” powinna być dołączona krótka notka o autorze informująca o jego afiliacji i zainteresowaniach badawczych.

Do każdego tekstu należy załączyć abstrakt (w tym samym pliku) i słowa kluczowe w języku polskim i angielskim oraz bibliografię.

Konstrukcja artykułu naukowego

Artykuł we wstępie powinien zawierać określenie problemu badawczego oraz hipotezę lub tezę.

We wstępie należy przedstawić przyjętą metodę badań i źródła zgromadzonych materiałów.

Tekst powinien charakteryzować się logiczną kompozycją: powinien być podzielony na kolejne części poprzedzone śródtytułami ilustrującymi wyraźnie tok rozważań autora.

Tekst nie powinien zawierać kolokwializmów i metafor językowych.

Tekst powinien zawierać zakończenie z wnioskami odnoszącymi się do problemu badawczego i postawionej na wstępie hipotezy lub tezy.

Wymagania techniczne

- **Imię i nazwisko autora** powinno być umieszczone w pierwszej linii tekstu, wyrównane do lewego marginesu.
- **Tytuł** należy umieścić poniżej nazwiska – zapisany czcionką prostą (antykwą), bez cudzysłowu, wyrównany do środka strony, niezależnie od liczby wierszy.
- **Tekst** nie powinien przekraczać objętości 1 arkusza wydawniczego (22 strony).
- **Formatowanie:** edytor – Word; czcionka – 12, Times New Roman; odstęp między znakami – standardowy; interlinia – 1,5 wiersza; wielkość wcięcia wierszy akapitowych – 1,5 cm [Tab]; marginesy [wszystkie] – 2,5 cm; cytaty i zwroty obcojęzyczne – kursywą; wszystkie strony ponumerowane – dół strony [stopka] do środka.
- **Nazwa pliku** z tekstem powinna zawierać jedynie trzy pierwsze słowa tytułu tekstu.
- **Plik** powinien być przesłany w formacie doc, docx.
- **Ewentualne** zdjęcia, mapy, wykresy i tabele należy przysyłać w osobnym pliku JPG, ponumerowane, zaznaczając miejsce ich umieszczenia w tekście.
- **W tekście należy używać typowych skrótów**, powszechnie przyjętych w j. polskim takich jak „np.”, „etc.”, „itp.”, „jw.”. Nazwy miesięcy należy podawać pełnym wyrazem. Należy stosować pisownię określeń „wiek”, „rok”: przed — rozwinięte, np. w wieku XIX, w roku 1976; po — skrócone, np. w XX w., w 1888 r.
- **Autor jest zobowiązany** sprawdzić przyjętą polską pisownię nazw geograficznych i etnicznych.

Prosimy o przestrzeganie wymagań technicznych.

Przypisy

Odsyłacz przypisu w tekście, pisany cyfrą arabską, należy umieścić w górnej frakcji. Jeżeli odsyłacz występuje na końcu zdania, należy go umieścić przed kropką kończącą zdanie, z wyjątkiem zdań kończących się skrótem zakończonym kropką, jak np. „w.” lub „r.”

Numer przypisu umieszcza się u dołu strony, również w górnej frakcji, bez kropki. (czcionka – 10, Times New Roman)

W zapisie bibliograficznym umieszczonym w przypisach należy podawać kolejno: pierwszą (lub pierwsze) literę imienia autora cytowanego dzieła zakończoną kropką, nazwisko, tytuł dzieła (italikami) zakończony przecinkiem, miejsce wydania zakończone spacją, rok wydania, numer strony/stron, z której pochodzi cytat np.: J.D. Omer-Cooper, *Zulu Aftermath. A Nineteenth-Century Revolution in Bantu Africa*, London 1966, s. 8.

Przy cytowaniu artykułów z czasopism, tytuł czasopisma, tom, rocznik, zeszyt, numery stron podajemy po tytule artykułu, oddzielone przecinkami. Tytuły czasopism, pisane antykwą, należy umieszczać w cudzysłowie. Numer tomu / zeszytu czasopisma, podajemy cyframi arabskimi, np.:

- J. McCann, *Ethiopia, Britain, and Negotiations for the Lake Tana Dam 1922–1935*, „International Journal of African Historical Studies”, 14 (4), 1981, s. 667.

Jeśli praca pochodzi z **wydawnictwa zbiorowego**, po tytule zakończonym przecinkiem należy umieścić skrót „[w:]”, po czym podać po przecinku tytuł wydania zbiorowego, redaktora tomu, miejsce, rok wydania, numery stron, np.:

- H.A. Turner, *Bismarck's Imperialistic Venture: Anti-British in Origin?* [w:] *Britain and Germany in Africa: Imperial Rivalry and Colonial Rule*, red. P. Gifford, W.R. Louis, Yale 1967, s. 40.

Numer strony umieszcza się po skrócie „s.”

Przy cytowaniu **źródeł internetowych** podajemy pierwszą literę (literę) imienia, nazwisko autora tekstu (jeśli jest znany), tytuł artykułu (italikami), adres strony internetowej, oraz informację z dnia dostępu np.:

- M. Culross, *Things fall apart*, <http://www.unc.edu/~hhalpin/ThingsFallApart/achebebio.html> [dostęp: 06.12.2011].

W tekście przypisu pełny zapis bibliograficzny dzieła należy umieścić w pierwszym przypisie, w którym jest ono cytowane. W kolejnych przypisach należy użyć tylko pierwszego lub pierwszych wyrazów w tytule, tak aby był on rozpoznawalny, a po przecinku numery stron. Jeśli cytowane jest tylko jedno dzieło danego

autora, po nazwisku autora zakończonym przecinkiem należy użyć skrótu *op. cit.*, a następnie umieścić numery stron. Jeśli w dwóch następujących po sobie przypisach cytowane jest to samo dzieło, w drugim należy używać słowa *ibid.*

W przypadku przytaczania w kolejnych przypisach tego samego nazwiska autora, należy stosować skrót *id.* lub *ead.* (tenże, też).

Bibliografia końcowa artykułu:

podajemy kolejno: po nazwisku autora zakończonym przecinkiem zapisujemy jego pełne pierwsze imię. W przypadku drugiego imienia, podajemy tylko jego skrót, następnie tytuł dzieła, wydawnictwo, miejsce i rok wydania, np.:

- Lefever, Ernest W., *Crisis in Congo: A United Nations Force in Action*, Brookings Institution, The Brookings Institution, Washington 1965.
- Bhabha, Homi, *Mimikra i ludzie. O dwuznaczności dyskursu kolonialnego*, tłum. T. Dobrogosz, „Literatura na świecie”, 1–2, 2008, s.184–195.
- Halen, Pierre, *Pour en fi nir avec une phraséologie encombrante: la question de l’Autre et de l’exotisme dans l’approche critique des littératures coloniales et post-coloniales*, [w:] *Regards sur les littératures coloniales*, red. J.F. Durand, L Harmattan, Paris 1999, s. 42–43.
- Stanek, Kamila, *Litość po turecku, czyli wzorzec kulturowy zawarty w języku*, „Studium Praktycznej Nauki Języków Obcych”, www.spnjo.polsl.pl [dostęp: 07.05.2018], 2009, s. 192–199.
- Sunnah TV Nigeria, *Sheikh Muhammad Bin Uthman (Tambayoyi da Amsa 2)* [online], You Tube 3 paź 2010, <https://www.youtube.com/watch?v=Rxn18-NMvivA> [dostęp: 11.05.2018].

Cytowania

Fragmenty cytowane w tekście, krótsze niż 5 linijek powinny być ujęte w cudzysłów. Natomiast dłuższe – od nowego wiersza (czcionka 11) z wcięciem 35 mm, interlinia 1,15, bez cudzysłowu.

Errata do numeru 47/2018

Piotr Kruze, **Koncepcje ustroju politycznego w kolonialnej gwine hiszpańskiej i w niepodległej gwine równikowej**

strona	Akapit	wiersz	góra	dół	jest	winno być
51	streszczenie	3/4	x		zmi-any	zmia-ny
51	streszczenie	7/8	x		Etnic-znych	Etnicz-nych
51	streszczenie	8/9	x		Polityc-znych	Politycz-nych
51	1	4/5	x		Konferencja Konstytucyjna	konferencja konstytucyjna
52	3	1	x		Konferencji Konstytucyjnej	konferencji konstytucyjnej
53	2	14	x		Tomonografia	To monografia
53	Przypis nr 2	5	x		Fernando Po, od	Fernando Po od
54	1	10	x		km2	km ²)
54	1	21	x		Choć obie grupy	Choć obie najliczniejsze grupy (Fangowie i Bubi)
55	2			x	Hiszpanii	Hiszpana
58	Przyp. 24				A. Campos Serrano	A. Campos Serrano
60	Przyp. 32				Unión General de Trabajadores de	<i>Unión General de Trabajadores de Guinea Ecuatorial</i>
60	1	4		x		Kropka po „ONZ”
60	2	5	x		Partia otrzymywała wsparcie...	Otrzymywała wsparcie...
60	2	8		x	Zniknął z programu IPGE	Zniknął z jej programu
61	3	7	x		Liczyło	liczył
65	3	1	x		Konferencji Konstytucyjnej	konferencji konstytucyjnej
67	Przyp. 51				Dia de Hispanidad	<i>Dia de Hispanidad</i>
67	3	5	x		Wykorzystał to Francisco	Wykorzystał to Macias Nguema
69	1	4	x		Francisco Maciasa Nguema	Francisco Macias Nguema
70					Bibliografia	Bibliografia
					1. Akta konferencji konstytucyjnej	Źródła
						1. Akta konferencji konstytucyjnej

Renata Díaz-Szmidt, *Narodziny literatury w Gwinei Równikowej. Nurt hiszpański i gwinejski w hispanoafrykańskiej literaturze kolonialnej*

strona	Akapit	wiersz	góra	dół	jest	winno być
86	przypis 44	2		x	<i>El cafeto</i>	<i>El café</i>
91	3	1		x	uwikłani”	uwikłanie
	3	4			przynieśli	przynieść
95	3	5	x	x	towarzyszimy	towarzyszimy mu